

1016

५०५४
५०५४
संज्ञागधम्

संस्कृत-शोधवाङ्मयस्य

द्वितीयोदयः

वाणभट्टानुशीलनम्

संस्कृत-प्राकृत-विभागः

एच. डी. जैनकालेजः, आरा,

मगध विश्वविद्यालयः

232
11/11/09

5054

5202

मागधम्

[मगधविश्वविद्यालयस्याङ्गीभूतहरप्रसाददास-जैनकालेज-
संस्कृत-प्राकृत-विभागस्य संस्कृत-
शोधवाङ्मयस्य द्वितीयोदयः]

बाणभट्टानुशीलनम्

•

संस्कृत-प्राकृत-विभागः
एच० डी० जैनकालेजः, आरा
मगधविश्वविद्यालयः

वैशाखीपूर्णिमा

विक्रमाब्दः २०२६

मागधम्

संस्कृत-प्राकृतविभागस्य संस्कृत-शोध-
वाङ्मयस्य द्वितीयोदयः

बोशभट्टानुशीलनम्

संरक्षकः

कुलगुरुः शिक्षाशास्त्री, श्री विश्वमोहन कुमार सिन्हा

मगधविश्वविद्यालयस्योपकुलपतिः

प्रेरकः

डॉ० परमहंसरायः

एम्० ए०, पी-एच० डी० (लन्दन)

आरास्थहरप्रसाददासजैनकालेजस्य प्राचार्यः

सम्पादकः

लब्धस्वर्णपदकः, प्रो० डॉ० नेमिचन्द्र शास्त्री

एम्० ए० (संस्कृत-प्राकृत-हिन्दी), पी-एच० डी०, डी० लिट्०,

ज्योतिषाचार्यः, न्याय-काव्य-ज्योतिषतीर्थश्च

संस्कृत-प्राकृत-विभागाध्यक्षः—आरास्थ एच्० डी० जैनकालेजस्य

संयोजकौ

श्री रामनाथपाठकः 'प्रणयी'

एम्० ए० (संस्कृत-प्राकृत), साहित्यव्याकरणायुर्वेदाचार्यः

डॉ० राजारामजैनः

एम० ए० (प्राकृत-हिन्दी), पी-एच० डी०,

आरास्थहरप्रसाददासजैनकालेजस्य

संस्कृत-प्राकृत-विभागस्य प्राध्यापकौ

प्रकाशिका
बाणभट्ट-परिषद्
एच० डी० जैनकालेज
आरा (बिहार)

द्वितीयोदयः
अप्रैल १९६९

मुद्रक
बाबूलाल जैन फागुल्ल
महावीर प्रेस,
भेल्लपुर, वाराणसी-१

विषयानुक्रमिका

१. सम्पादकीयम्	१
२. बाणभट्टविषये कतिपयटिप्पणयः	
डॉ० परमहंसरायः	
एम० ए०, पी-एच० डी० (लन्दन)	५६
३. बाणभट्टस्य ग्रामः प्रीतिकूटः	
आचार्य कमलाकान्त उपाध्यायः	६०
४. बाणभट्टस्य स्त्रीपात्राणि	
प्रो० श्री रामनाथपाठकः 'प्रणयी'	६६
५. बाणोच्छिष्टं जगत् सर्वम्	
श्री मुन्नीलाल सिंहः	७५
६. धनपाले बाणभट्टस्य प्रभावः	
डॉ० जगन्नाथपाठकः	८१
७. कादम्बरी-टीकाकारौ भानुचन्द्र-सिद्धिचन्द्रगणिनौ	
प्रो० डॉ० राजारामजैनः	९१
८. कुवलयमाला कादम्बर्योस्तुलनात्मकमध्ययनम्	
प्रो० श्री शालिग्राम उपाध्यायः	९९
९. 'कालिदासानुशीलन'-विषये समुपलब्धाः काश्चन सम्मतयः	१०६

सागधम्

•

सम्पादकीयम्

बाणभट्टस्य जीवनपरिचयः स्थितिकालश्च

महाकविर्बाणभट्टो हि भगवत्याः शारदायाः वरदपुत्र आसीत् । एतदुपरि लक्ष्मीसरस्वत्योरुभयोरेवातिमहती कृपा समभावेन विद्यमानासीत् । कविसमाजे यथा चैतन्महानुभावस्य समादरस्तथैव राजसभायामपीत्यत्र न मनागपि सन्देहः । महाकविचूडामणितानेन स्वजीवनचरितं हर्षचरितस्याद्यपरिच्छेदद्वये सविस्तरं लिखितम् ।

अवजानन्त्येव सहृदयधुरीणा भावुकाः यत् सुबन्धुपल्लविताया अलङ्कृतगद्य-सरण्याः बाणभट्टः प्रौढतमः कलाकारोऽस्ति । अयं गद्यकाव्यस्यान्तरात्मानं पर्यचि-नोत् । अनेन यत्किञ्चिदव्यलेखि, तस्मिन् भावतरलतायाः, कल्पनाप्रियतायाः कोमलतायाः पदलालित्यस्य च पूर्णसमवायः प्राप्यते । सानुप्रासायाः समासान्त-पदावल्याः यादृशं सुन्दरं निर्वाहं बाणः कृतवान् तादृशन्नान्यः कोऽपि गद्यकार इति नात्र विवादः । अस्मिन् बाणे तीव्रा पर्यवेक्षणशक्तिः विद्यते । एतदेव कारणमस्ति यदस्य काव्ये प्रकृतेः क्रमिकं वर्णनं लभ्यते । बाणस्य गद्यशैल्यामतीवोदात्तभावभूमेः दर्शनं भवति । प्रतिभाशालिनोऽस्य कवेः काव्यशैली पाञ्चालीरीतिमनुसरति । तत्र हि शब्दगुम्फनमर्थस्यानुरूपमेव भवति । दिग्दिगन्तविश्रुतकल्पनाशक्तिमतो बाण-भट्टस्य काव्ये ललितपदविन्यासः परमरमणीया रचनाशैली नव-नवार्थानां सुमनोहरः सन्निवेशश्च सन्ति ।

बाणभट्टः वत्सगोत्रीयो ब्राह्मण आसीत् । अस्य पूर्वजः कुवेरनामाभूत् । कुवेरः कर्मकाण्डस्य ज्ञाता श्रुतिशास्त्रसम्पन्नश्चासीत् । वेदपाठिनो विद्वांस एतस्य गृहे वेदाद्यध्ययनार्थमेकत्राभवन् । कादम्बर्या लिखितं यदस्य गृहे ब्रह्मचारिणः शङ्किता सन्तो यजुर्वेदं सामवेदञ्च पपठुः । यतः पञ्जरस्थाः शुकास्तान् प्रतिपदमशुद्धो-च्चारणार्थं निन्दन्ति स्म । यथा—

जगुर्गृहेऽभ्यस्तसमस्तवाङ्मयैः ससारिकैः पञ्जरवर्त्तिभिः शुक्लैः ।

निगृह्यमाणा वटवः पदे पदे यजूंषि सामानि च यस्य शङ्किता ॥१२॥

—का० चौखम्बा संस्करणम्

सम्पादकीयम् : १

कुवेरस्य चत्वारः पुत्रा अभूवन्—(१) अच्युतः (२) ईशानः (३) हरः (४) पाशुपतश्च । एतेषु पाशुपतस्य पुत्रोऽर्थपतिरभवत् । अर्थपतेरेकादशपुत्रा अभवन् । येष्वेकस्य नाम चित्रभानुरासीत् । चित्रभानोः पत्न्याः नाम राजदेवी कथ्यतेस्म । अन्योरेव बाणभट्टोऽजनि । चित्रभानुः सकलशास्त्रज्ञ आसीत् । अयं यज्ञधूमोत्पन्नया कीर्त्या समस्ताः दिशोऽलङ्कृतवान् । बाणस्य शैशवकाल एवैतस्य मातुः स्वर्गवासो जातः । पिता चित्रभानुः बाणस्य पोषणं महता प्रेम्णा सुव्यवस्थितप्रकारेण च कृतवान् । इदानीं बाणश्चतुर्दशवर्षीय एवासीद् यदास्य पितुर्देहावसानमभूत् । बाण इदानीं यावत् कृतोपनयनसंस्कारोऽभवत् । पितुर्गोलोकगमनेन बाणः नितान्तं दुःख्यभूत् । बाणः कियत्कालं यावत् स्वगृह एव कष्टं सहमानोऽतिष्ठत् ।

बाणभट्टस्य जन्मस्थानम्

बाणभट्टस्य जन्मस्थानविषये पर्याप्तो मतभेदः प्राप्यते । कतिपयविद्वांस एतस्य जन्मस्थानं गयामण्डलान्तर्गतं कियन्तश्च शाहावादमण्डले मन्यन्ते । आचार्य जगन्नाथरायशर्मा शाहावादस्य 'पियरो' स्थानं बाणभट्टस्य जन्मस्थानमिति प्रचारितवान् । तदनन्तरं कतिपयैरन्यैरपि विचारकैः 'गया'—'शाहावाद'—सम्बन्धिनीषु मान्यतासु प्रकाशो दत्तः । 'गया' समर्थिकायां विचारधारायां कथितमस्ति यत् 'अरवल' ग्रामादनतिदूरे दक्षिणदिशि 'देवकुण्ड' नामकं स्थानमस्ति । अत्रैव च्यवनाश्रमोऽप्यस्ति; एतस्य च्यवनाश्रमस्य समीप एव 'पेउर' नामको ग्रामोऽस्ति, यः प्रीतिकूटस्यापभ्रंशो मन्यते । हर्षचरिते कविः स्वजन्मस्थानं यथाविधं भौगोलिकं वर्णितवान्, तथाविधेन वर्णनेन तस्य साम्यं सिद्ध्यति ।

काठिन्यमेतदायाति यत् बाणभट्टः स्थाण्वीश्वरहर्षेण सह मिलनार्थं यां यात्रां कृतवान्, तस्यां बाणभट्टस्य शोणपारगमनस्य क्वापि नोल्लेखो वर्तते । अत उक्तस्थानं बाणभट्टस्य जन्मस्थानं भवितुं न शक्नोति । अतः गया-मण्डलस्य 'पेउर' ग्रामः शोणस्य पूर्वतटेऽवस्थितत्वाद् बाणभट्टस्य जन्मस्थानं न सम्भाव्यते । हर्षचरितस्य वर्णनक्रमानुसारेण गयास्थ 'पेउर' ग्रामः कदापि प्रीतिकूटो न भवितुमर्हति । शाहावादमण्डलस्य 'सहार' रक्षारक्षिस्थाने 'पेउर' ग्रामोऽस्ति, यो हि ग्रामः शोणस्य पश्चिमतटेऽस्ति । एतस्य स्थानस्य जन्मस्थानरूपेण स्वीकृत्या स्थाण्वीश्वरयात्राकाले शोणपारगमनस्य प्रश्न एव नोत्पन्नो भवति । 'सहार' रक्षारक्षिस्थानस्य पार्श्व एव सारस्वतगोत्रीयाः ब्रह्मभट्टाः निवसन्ति । अधिकाधिकमिदं सत्यं सम्भाव्यते यत् सारस्वतगोत्रीया इमे ब्रह्मभट्टा एव कदाचित् बाणभट्टस्य पितृव्यजाः वंशजाः स्युः ।

एतदपि श्रूयते यत् वारवाण नामकपुरुषेण, यस्योल्लेखः बाणभट्टस्य मित्रेषु

कृतोऽस्ति, 'वालबांध' नामको ग्रामः स्वनिवासोचितो विहितः, यस्मिन्नद्यापि सार-
स्वतगोत्रीयाः ब्रह्मभट्टाः निवसन्ति । सन्दर्भोऽस्मिन् वस्त्वेकमन्यदपि विचारणीयमस्ति,
यत् मयूरभट्ट-बाणभट्टयोः श्यालानुत्तयोः जामातृश्वसुरयोर्वा सम्बन्धो यथार्थो मन्यते
तदा बाणभट्टस्य जन्मस्थानं तस्य पूर्वजानां परिचयश्च शाहाबादमण्डले पूर्णतया
सिद्ध्यतः । अस्मिन्नेव ग्रन्थे पण्डितश्रीकमलाकान्तोपाध्यायस्वरवीये—“बाणभट्टस्य
ग्रामः प्रीतिकूटः” शीर्षके निबन्धे बाणभट्टस्य जन्मस्थानविषये पूर्णं प्रकाशं दत्तवान् ।
अतः सहारान्तर्गत 'पेउर' ग्रामेण सह 'देवकुर'-देवकुण्डस्थितच्यवनाश्रमस्य सम्ब-
न्धोऽपि सम्यक् घटितो भवति । अतएव सम्प्रति उपलब्धप्रमाणानुसारेण शाहाबाद-
मण्डलान्तर्गत 'पेउर' (सहार थाना) नामके ग्रामे बाणभट्टस्य जन्मस्वीकारे न
कापि विप्रतिपत्तिः जायते ।

बाणभट्टस्य समीपे पर्याप्ता पैतृकसम्पत्तिरासीत्, परं योग्याभिभावकाभावेऽसौ
लम्पटबालकसदृश एव जीवनयापनमकरोत् । फलतः आखेटादिव्यसनेषु बाणस्याभि-
रुचिरभवत् । बाणस्य चतुश्चत्वारिंशन्मित्राणां सूची लभ्यते; येषु भाषाकविः
'ईशानः', विद्वान् वारबाणः, वासबाणः, प्राकृतकविः वायुविकारः, पुस्तकवाचकः
सुदृष्टिः, चित्रकारः वीरवर्मा, गायकः सोमिलः, ग्रहादित्यः, कथावाचकः जयसेनः,
मन्त्रसाधकः करालः, तथैन्द्रजालिकः चकोराक्षप्रभृतयः उल्लेख्याः सन्ति । बाणः
स्वमित्रैरेभिः सहानेकदेशानां पर्यटनं कृतवान्, येन महतां महाराजकुलानां गुणकुलानां
गुणवतामनेकपुरुषाणाञ्च सान्निध्ये स्वगमनस्यावसरं प्राप्तवान् । पर्याप्तसमयानन्तरं
बाणः वयस्यैः सहायैश्च सह देशाटनान्निवृत्य स्वगृहे ब्राह्मणाधिवासे समागतवान् ।
समागते बाणे तत्परिचिताः परमां प्रसन्नतां गताः ।

ग्रीष्मर्तौ, एकदा मध्याह्नभोजनं समाप्य बाणः स्वगृहे समुपविष्ट आसीत्-तदा-
नीं तदीयपितृव्यपुत्रश्चन्द्रसेनस्सूचितवान् यत् सम्राजो हर्षस्य भ्रातुः कृष्णस्य दूतः
तेन सह मिलितुं बहिः स्थितोऽस्ति' अन्तराहूतेन तेन दूतेन बाणाय कृष्णस्यैकं पत्रं
दत्तम् 'तस्मिन् पत्रे लिखितमासीत् यत् पत्रवाहकमेखलकात् सन्देशः श्रोतव्यः ।
मेखलकः कृष्णस्य तत्सन्देशं कथयन्नब्रवीत्—“सम्राजं हर्षवर्द्धनं प्रति कैश्चन तव
निन्दा कृता । मया स बोधितो यत् बाणे शैशवोचितचञ्चलताया ऋते नान्यः कश्चन
दोषोऽस्ति । शैशवे एतत्सम्भाव्यमेव । सम्राजा ममैतद्वचः स्वीकृतमपि । परन्त्वा-
त्मानं निर्दोषं सिद्धं कर्तुं तवागमनं राजधान्यामविलम्बमावश्यकम् ।

पर्याप्तसङ्कल्पविकल्पानन्तरं बाणो हर्ष-सेवायां समुपस्थातुं निश्चितवान् ।
प्रीतिकूटात् प्रस्थाय बाणः तृतीयदिवसे हर्षराजसभायां प्राप्तः । हर्षस्तं वीक्ष्य पृष्ठ-
वान्—'किमयमेव बाणः' ? ततश्च स्वपाश्वर्षोपविष्टं मालवराजपुत्रं प्रत्याह—“महानयं

विटः' । बाण एतच्छ्रुत्वोवाच—“स्वामिन् ! संसारे जनानां स्वभावाः विचित्राः भवन्ति । अतः सज्जनैः सदा यथार्थदर्शिभिर्भाव्यम् । यद्यहं दोष्यस्मि, तदा भवान् मामेवं वक्तुमर्हति । अकारणं मयिदोषारोपणं न समुचितम् । अहं ब्राह्मणोऽस्मि । मया साङ्गाः वेदा अधीताः । अन्यान्यपि शास्त्राणि यथाशक्त्यवलोकितानि । इदानीं, भवान् कथयतु, मयि कथं विटत्वं दृष्टम् । भवान् स्वयं समये वास्तविकतां द्रक्ष्यति । बाणस्योक्तकथनं श्रुत्वा हर्ष एवमुत्तरितवान् यन्मयैवं श्रुतम् । बाणो राजसभायामादरं न लब्धवान् । किन्तु, कियत्कालानन्तरं यदा बाणस्य सान्निध्यं वृद्धिञ्जितं तदा बाणो हर्षस्य विश्वस्तः, स्नेही चाभवत् ।

हर्षस्य राजसभायां बाणातिरिक्तः सूर्यशतकस्य मयूरशतकस्य वा लेखको मयूर-भट्टः कविः तथा भक्तामरस्तोत्रस्य प्रणेता जैनाचार्यो मानतुङ्गोऽपि न्यवसताम् । एकैकिवदन्यनुसारं^१ बाणः मयूरस्यावुत्त आसीत् । मयूर एकदा रात्रौ बाणं साक्षात्कर्तुं तद्गृहमगमत् । बाणस्य पत्नी तदानीं यावत् मानिनीभूतोपविष्टासीत् । अतः स रात्रौ बाणस्य द्वार एव सुप्तः । बाणः तस्याः प्रसन्नतायै पद्यमेकं रचितवान्; परं स तस्य चरणत्रयपर्यन्तमेव लिखितवान् :—

गतप्राया रात्रिः कृशतनुशशी शीर्यत इव,
प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो घूर्णत इव,
प्रणामान्तो मानस्त्यजसि न तथापि क्रुधमहो ।

बाणोऽन्तिमचरणविषये शोचन्नासीत्, किन्तु तत्सम्पन्नं नाभवत् । कविमयूरः धैर्यं नालभत । स पद्यस्य चरणत्रयं श्रुतवान् । अतः झटिति स चतुर्थचरणमपठत् ।

“कुचप्रत्यासत्या हृदयमपि ते चण्डि कठिनम्”

भ्रातृमुखात् चतुर्थचरणं श्रुत्वा बाणपत्नी क्रुद्धाभवत् । सा लज्जामनुभवन्ती तस्मै “कुष्टी भवेति” शप्तवती । मयूरः शापमुक्त्यर्थं मयूरशतकं सूर्यशतकं वा प्रणीतवान् । क्रुद्धः सन् मयूरोऽपि बाणमभिशाप्तवान् । बाणेनापि तच्छापमुक्त्यै चण्डीशतकस्य प्रणयनं कृतम् । उल्लिखितकथायां तथ्यांशः कियानपि स्यात्, परमेतत्सत्यं यदुभौ समकालीनावास्ताम् ।

नवसाहस्राङ्कचरिते कथितमस्ति—

स चित्रवर्णविच्छित्तिहारिणोरवनीपतेः
श्रीहर्ष इव संघट्टं चक्रे बाणमयूरयोः ॥

—नवसाहस्राङ्कचरितम् २।१८

१. प्रबन्ध चिन्तामणि :—सिधीग्रन्थमाला, सन् १९३३ ई० पृ० ४४ ।

शाङ्गधरपद्धत्यां सुभाषितावल्याञ्च राजशेखरनाम्ना पद्यमेकं समुद्धृतं मिलति, यस्मिन् बाणः, मातङ्गदिवाकरः (मानतुङ्गदिवाकरः), मयूरश्च हर्ष-राजपण्डिताः कथिताः सन्ति ।

अहो प्रभावो वाग्देव्याः यन्मातङ्गदिवाकरः ।

श्रीहर्षस्याभवत् सम्यः समो बाणमयूरयोः ॥

बाणः सम्राजो हर्षवर्द्धनस्य समकालीन आसीत् । अतः तदीयस्थितिकालो हर्षतिथिकाल एवास्ति । इतिहासे हर्षराज्यकालनिर्देशः (सन् ६०८-६४८ ई०) ख्रीष्टाब्दमयो वर्तते । हर्षचरितेऽङ्कितवाणपरिचयेनानुमीयते यत् सम्राजा हर्षेण सह बाणस्य साक्षात्कारः बाणस्य तारुण्य एवाभवत् । अस्य ग्रन्थस्य घटनानां तथा तत्र प्रस्तुतवातावरणस्य गम्भीरतापूर्वकाध्ययनेनैतदपि ज्ञायते यत् तस्य रचना हर्षशासन-स्योत्तरे काले जाता । अतएव तत् समयः सप्तमशतकस्य पूर्वार्ध एवास्ति ।

बाणभट्टस्यान्यग्रन्थेषु निर्देशः

रम्यकः, ११५० ख्रीष्टाब्दे लिखिते स्वालङ्कारसर्वस्वे, बाणस्य हर्षचरितस्योल्लेखं कृतवान् । क्षेमेन्द्रेणापि (एकादशस्य शतकस्योत्तरार्द्धकालः) औचित्य-विचारचर्चायां कादम्बर्याः—‘स्तनयुगमश्रुस्तातम्’ पद्यमुद्धृतम् । कविकण्ठाभरणे च कादम्बर्याः ‘कटुक्त्रणन्तो मलदायकाः खलाः’ पद्यस्य बाणनाम्नोद्धृतिः कृता । रुद्रटुकृतकाव्यालङ्कारस्य टीकाकारः नमिसाधुः कादम्बरीं हर्षचरितञ्च क्रमशः कथा-माख्यायिकां निर्दिष्टवान् । भोजः स्वकीये ‘सरस्वतीकण्ठाभरणे’ बाणपद्यापेक्षया तद्गद्यस्य प्रशंसां विहितवान् । दशरूपककारो दशमशतकस्यान्तिम चरणस्थितो धनञ्जयोऽपि बाणं स्मृतवान् । ध्वन्यालोककार आनन्दवर्द्धनोऽपि (८५० ख्रीष्टाब्दः) बाणस्योल्लेखं कृतवान् । वामनेन (८८० ख्रीष्टाब्दीयेन) बाणभट्टस्य कादम्बर्याः निर्देशः कृतः । उल्लिखितनिर्देशानुसारं स्पष्टमेतदस्ति यत् बाणभट्टस्य प्रसिद्धिरष्टमे शतके पूर्णभवत् । अन्येऽपि विद्वांसः बाणभट्टप्रशस्तिं तारस्वरेण गायन्ति—

बाणः कवीनामिह चक्रवर्ती चकास्ति यस्योज्ज्वलवर्णशोभम् ।

एकातपत्रं भुवि पुण्यभूमि वंशाश्रयं हर्षचरित्रमेव ॥

—सोड्डलः

× × × ×

जाता शिखण्डिनी प्राग्यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।

प्रागल्भ्यमधिकमासुं वाणी बाणो वभूवेति ॥

—(गोवर्द्धनः, आर्यासप्तशत्याम्)

× × × ×

सम्पादकीयम् : ५

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः । (प्रसन्नराघवः)

× × × × ३-४

सहर्षचरितारब्धाद्भुतकादम्बरी कथा
बाणस्य बाण्यनार्येव स्वच्छन्दा भ्रमति क्षितौ ।

—राजशेखरः

× × ×

अस्ति कविसार्वभौमो वत्सान्वयजलधिसम्भवो बाणः ।
नृत्यति चद्रसनायां वेधोमुखलासिका बाणी ॥

—पार्वतीपरिणयप्रस्तावनायाम्

× × ×

केवलोऽपि स्फुरन् बाणः करोति विमदान् कवीन् ।
किं पुनः क्लृप्तसन्धानपुलन्ध्रकृतसन्निधिः ॥

—धनपालः, तिलकमञ्जर्याम्

× × ×

रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।
सा किं तरुणी ! नहि नहि बाणी बाणस्य मधुरशीलस्य ॥

—धर्मदासः (विदग्धमुखमण्डने)

× × ×

युक्तं कादम्बरीं श्रुत्वा कवयो मौनमाश्रिताः ।
बाणध्वनावनध्यायो भवतीति स्मृतिर्यतः ॥

—कीर्तिकौमुद्याम्

× × ×

सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।
वक्रोक्तिमार्गानिपुणश्चतुर्थो विद्यते न वा ॥

—राघवपाण्डवीये

× × ×

बाणं सत्कविगीर्वाणमनुबध्नाति कः कविः ।
सिन्धुमन्धुः किमन्वेति द्युमणिः कतमो मणिः ॥

—रघुनाथचरिते

× × ×

प्रतिकविभेदनवाणः कवितातरुगहनविहरणमयूरः ।

सहृदयलोकसुबन्धुर्जयति श्रीभट्टवाणकविराजः ॥

—वीरनारायणचरिते

अतएव स्पष्टमेतत्काव्यसमक्षेज्यलेखकानां पदरचना केवलं चपलतामेव सूचयति । वाणस्य कृतौ भाषाभावयोरेवं शब्दार्थयोश्च समुचितः समावेशो दृश्यते । सर्वत्रैव चालङ्काराणां मधुरभङ्गकारः श्रोतृणाममन्दमानन्दं जनयतीति न तिरोहितं केषाञ्चिदपि विपश्चिताम् । अपि च रागात्मिकायाः वृत्तेः सुभगव्यञ्जनासहृदयहृदयं विकासयति परमार्थतस्तु रसालङ्कारयोर्मधुरमेलने भाषाभावयोः परस्परसम्पर्कं कल्पनावर्णनयोरनुरूपसङ्घटने संस्कृतसाहित्येऽद्वितीयोऽयं कविः ।

कृति-अभिज्ञानम्

वाणभट्टविरचिताः ‘हर्षचरितम्’, ‘कादम्बरी’, ‘चण्डीशतकम्’—इत्येते त्रयो ग्रन्थाः प्रामाणिकाः मन्यन्ते । एतदतिरिक्ते ‘पार्वतीपरिणय’-‘मुकुटताडितके’ नाटकेऽपि सन्दिग्धरूपेण तद्वचनासु स्वोक्रियेते । डॉ० ए० वी० कीथमहोदयः ‘पार्वती-परिणयम्’ पञ्चदश्याः शत्याः कस्यचिदन्यस्य वाणस्य कृतिं मनुते । त्रिविक्रमभट्टकृत ‘नलचम्पूटीकाकार-चण्डपालगुणविनयगणिम्यामेकश्लोकोद्धरणात्पूर्वं—“यथाह मुकुटताडितनाटके वाणः” लिखित्वा मुकुटताडितस्य सूचना दत्ता । परन्तु तस्य नाटकस्य नान्यत्र क्वाप्युल्लेखो लभ्यते । वस्तुतः वाणभट्टस्य ग्रन्थद्वयमेव तदीययशः प्रसारि सर्वत्र व्याप्तमस्ति ।

हर्षचरितम्

‘हर्षचरितम्’ वाणभट्टेनाख्यायिकायामाख्यातम् । एतदष्टसूच्छ्वासेषु विभक्तं गद्यकृतित्वमस्ति । काव्यादर्शे दण्डिना कृतया कथाख्यायिकयोरालोचनया ज्ञायते यद् भट्टात्पूर्वं कथाख्यायिकयोरेतादृशप्रसिद्धग्रन्थानां रचना नाभूत् येषूक्ताख्यानविधानां लक्षणं पूर्णरूपेण घटितमभविव्यत्’ वाणभट्ट एवैकमात्रैतादृश आख्यानकारोऽस्ति, य उक्तस्याख्यानविधाद्वयस्य प्रणयनं कृतवान् । रुद्रटेण स्वकाव्यालङ्कारे कथाख्यायिकयोः यानि लक्षणानि प्रतिपादितानि तानि सर्वाणि कादम्बर्यां हर्षचरिते च यथार्थरूपेण घट्टन्ते । एतदाधारभूतमेव काणेमहोदयस्य कथनमस्ति यत्—‘रुद्रट्टकृतानां लक्षणानां निर्माणं वाणेनकृतं कादम्बरीं हर्षचरितञ्च वीक्ष्यैव कृतं प्रतीयते ।’ साहित्यदर्पणेऽपि—‘हर्षचरितम्’ आख्यायिकाकोट्यामेव परिगणितमस्ति ।

अस्मिन् चरिते सम्राजो हर्षस्य चरितं निबद्धमस्ति । ग्रन्थस्य प्रारम्भे शिवस्तु-

सम्पादकीयम् : ७

तिर्विद्यते । एकविंशतिपद्यानां प्रस्तावनायां कविना व्यासभट्टारकहरिश्चन्द्रसात-
वाहन प्रवरसेनभासकालिदासाढ्यराजानां प्रशंसा कृता वर्तते । वासवदत्ता तु कवि-
दर्पदलन्युत्कृष्टगद्यरचनायां परिगणिता भवति ।

प्रथमोच्छ्वासे वाणेन स्ववंशोत्पत्तेः विस्तरेण वर्णनं कृतम् । वाणेन स्ववंश-
सम्बन्धः देव्या सरस्वत्या सह स्थापितः । वर्ण्यते यत् ब्रह्मलोके मुनिकलहकारणात्
क्रोधान्धेन दुर्वाससा मुनिना सामवेदमन्त्रा अशुद्धा उच्चारिताः । एतदुपरि देवी
सरस्वती हसितवती । हसन्तीं सरस्वतीं निभाल्य क्रुद्धेन दुर्वाससा तस्यै मर्त्यलोक-
गमनाय शापो दत्तः । सरस्वती स्वप्रियसख्या सावित्र्या सह शोणनदतटे निवासं
कृतवती । तत्र वसन्त्या सरस्वत्यैकस्मिन् दिन एकोऽश्वारोहः नवयुवको दृष्टः ।
युवकस्य नाम दधीच आसीत् 'स च च्यवनर्षेः पुत्र आसीत् । सरस्वतीदधीचयोः
परस्परं प्रेम जातम् । सरस्वती सारस्वतं नामकं पुत्रमसूयत । समाप्ते शापे सावित्री
सारस्वती च पुनः ब्रह्मलोकं गतवत्यौ । दधीचोऽक्षमालानाम्नीमृषिपत्नीं सारस्वत-
पालन-पोषणनिमित्तं नियोज्य तपसे गतः । अक्षमाला स्वपुत्रेण वत्सेन सह सार-
स्वतस्यापि पालनं कृतवती । वाणस्य सम्बन्धोऽनेनैव वत्सेन सहासीत् । अतएव
चासौ वत्सगोत्रीयोऽभिहितः ।

वाणस्य जीवनवृत्तं प्रथमोच्छ्वासद्वये तृतीयोच्छ्वासस्य चार्धभागे वर्णित-
मस्ति । परिचयात्मकभागादधिकोऽलंकृतः वर्णनात्मकभागोऽस्ति । सरस्वत्याः,
रात्रेः, शोणनदस्य, दधीचस्य, ग्रीष्मर्त्तः, राजद्वारस्य, गजशालायाः, अश्वशाला-
याश्च सुन्दरं साङ्गोपाङ्गं वर्णनमायातमस्ति । सम्राजो हर्षस्य वर्णनं परम-
विस्तृतमस्ति ।

तृतीयोच्छ्वासमध्यात् वर्ण्यविषयारम्भो भवति । स्वपितृव्यपुत्रश्यामलस्या-
ग्रहेण स हर्षचरितारम्भं करोति । कथ्यते यत् श्रीकण्ठनामकजनपदे स्थाण्वीश्वरं
नामकमेकं नगरमस्ति । तस्मिन् पुष्पभूति नामक एकः परमप्रतापी राजा बभूव ।
अयं राजा पुष्पभूतिः कविकल्पनायाः सृष्टिः प्रतीयते । हर्षस्य सम्बन्धः अनेनैव
राज्ञा सह कथ्यते । अयं शिवोपासक आसीत् । एतस्य प्रभावेण प्रतिगृहं शिवा-
र्चनाभूत् । कविनास्मिन्नुच्छ्वासे पुष्पभूतिनृपतेः समृद्धेः, शक्त्याः महत्तायाश्च
वर्णनमकारि ।

चतुर्थोच्छ्वासे वर्णितमस्ति यत् राज्ञः पुष्पभूतेः वंशे महाराजः प्रभाकरवर्धनो
बभूव । अस्य राज्ञ्याः नाम 'यशोमती' आसीत् । एकस्मिन् दिने प्रभातवेलायां
राज्ञी यशोमती स्वप्नं दृष्ट्वा क्रन्दन्ती प्रबुद्धा । सा कथयन्त्यासीत् "आर्यपुत्र !
गोपाय ! गोपाय !! कारणे दृष्टेऽवगतं यद् राज्ञी स्वप्ने सूर्यलोकात् निस्सृत्य

८ : मागधम्

पृथ्वीमागच्छन्ती द्वौ सुन्दरौ प्रतापिवालकौ आगच्छन्तीमेकां बालिकाञ्च दृष्टवती । ते शस्त्रैः राज्ञ्या उदरं विदार्य प्रविशन्त आसन् । तदानीमेव सा क्रन्दितुं चारब्धवती । राजा स्वप्नमिमं शुभमभिधाय सान्त्वनां दत्तवान् । एतदनन्तरं राज्यवर्द्धनस्य हर्षवर्द्धनस्य राज्यश्रियश्च जन्मनां वर्णनमायातमस्ति । उभयोः पुत्रयोः जन्मसमये नगरोत्सवस्य सम्पद्यमानस्य निर्देश आयातोऽस्ति । कविश्चरितनायकस्य हर्षवर्धनस्य वार्द्धपिनसंस्कारस्य महत्या तन्मयतया चित्रणं कृतवान् राज्यश्रीः तरुणी भवति तथा तस्याः विवाहः महता समारोहेण मौखरिराजेन ग्रहवर्मणा सह सम्पन्नो जायते ।

पञ्चमोच्छ्वासे नीत्या विधिविधानानां सङ्केतः कृतोऽस्ति । भाग्यं प्रथमं मनुष्यं सुखिनं विदधाति । तदनन्तरं दुःखस्य दारुणो वज्रपातो भवति । राजा प्रभाकरवर्द्धनः ज्येष्ठं पुत्रं राज्यवर्द्धनं हूणैः सह योद्धुं प्रेषयति । हर्षवर्द्धनोऽपि तेन सह गच्छति, किन्त्वसौ मृगयार्थं स्थितो भवति । तत्रैव च स सूचनामवाप्नोति यत्तस्य पिता रोगग्रस्तोऽस्ति हर्षः तत्कालं राजधानिकां प्रतिनिवृत्य गच्छति पितरञ्च रोगशय्यागतं पश्यति । मरणासन्नस्य राज्ञो व्यथया शोकनिमग्नाः परिजनाः, पतिदुःखज्वालाया दग्धाराज्ञो, पितुश्शोचनीयां दशां निभाल्य दुःखी हर्षस्तथा रोगस्यासह्यज्वालामनुभवन् सम्राट् च कविना सर्वे सजीवाश्चित्रिताः । सम्राट् प्रभाकरवर्द्धनः स्वसूनवे हर्षवर्द्धनायान्तिमसन्देशं दत्त्वा जीवनलीलासंवरणं करोति । महाराज्ञी यशोमती सती भवति । राजभवनस्य समस्तं वातावरणं विषादमयं परिलक्ष्यते ।

षष्ठोच्छ्वासारम्भे बाणः पुनरनिष्टघटनां सूचयति । पाठकोऽप्रियप्रसङ्गकल्पनया शङ्कितो भवति । राज्यवर्द्धनः राजधानीं प्रतिनिवृत्य पित्रोः निधनेनात्यधिको दुःखी भवति तथा सविरक्तो भूत्वा राज्यभारं स्वकनिष्ठभ्रात्रे हर्षवर्द्धनाय दातुं समीहते; परं हर्ष एतदर्थं प्रस्तुतो न भवति । स स्वभ्रात्रे नानाविधां सान्त्वनां ददाति ।

अस्मिन्नेवावसरे राज्यश्रियाः परिचारकः संवादं गृहीत्वायाति । संवादे कथितमस्ति यत् मालवनरेशेन ग्रहवर्मणः हत्या कृता राज्यश्रीश्च वन्दिनी विहिता । उल्लिखितसंवादं श्रुत्वा पराक्रमी राज्यवर्द्धनः क्रोधाभिभूतो भवति । स हर्षवर्द्धनं सहायकैः नृपैः हस्तिसेनया च सह तत्रैव त्यक्त्वा स्वयं घातकेन प्रतिशोधकामनया दशसहस्रैरश्वारोहैः सह मालवोपर्याक्रमणं करोति । हर्षवर्द्धनोऽपि तेन सहैव गंतुमाग्रहं करोति, परन्तु राज्यवर्द्धनस्तं तत्रैव स्थातुं बाध्यं कृतवान् । राज्यवर्द्धनगमना नन्तरं हर्षः दुश्चिन्तासु दुःस्वप्नेषु च निमग्नस्तिष्ठति इदानीमेव एकस्मिन् दिनेऽश्वारोह एकः इमं समाचारं नयति यद् राज्यवर्द्धनः मालवराजं सरलता-

पूर्वकं पराजितवान् । परन्तु गौडाधिपेन कपटेन राज्यवर्द्धनस्य वधः कृतः । भ्रातुः हत्यायाः समाचारं शृण्वतो हर्षस्य क्रोधाग्निः प्रज्वलितो भवति । स तत्कालं गौडाधिपोपर्याक्रमणं वाञ्छति, परं सेनापतिना सिंहनादेन प्रबोधितः, इति हेतुना किञ्चित्कालायाक्रमणाद्विरमति । सम्राट् हर्षः गजसेनाध्यक्षं स्कन्दगुप्तं हस्तिसेनां सन्नद्धां कर्तुमादिशति । स्कन्दगुप्तोऽनेकोदाहरणैरेतद्वक्तुं समीहते यत् सम्राट् न सर्वेषु विश्वस्यात् ।

सप्तमोच्छ्वासे हर्षः प्रस्थानकालीनानि मङ्गलकार्याणि सम्पाद्य स्वविशालयारणवाहिन्या सह युद्धाय प्रस्थानं करोति । अस्मिन् सन्दर्भे सेनाप्रयाणवर्णनं-विस्तार-पूर्वकं कृतमस्ति । प्राग्ज्योतिषेश्वरश्छत्रमेकं हर्षायोपहारे यञ्छति । एतन्मध्य एव भण्डिरागत्य हर्षमेतत्सूचयति यत् राज्यवर्द्धननिधनकारणात् दुःखिनी राज्यश्रीः परिजनैः सह विन्ध्यवने प्रविष्टा । ये तामन्वेष्टुं प्रेषिताः ते नेदानीमपि प्रतिनिवृत्यागताः । हर्षोऽश्वारूढः स्वयमेव स्वस्वसारमन्वेष्टुं प्रस्थितः भण्डिञ्च सेनया सह गौडाधिपमभिलक्ष्य प्रस्थातुमादिष्टवान् ।

अष्टमोच्छ्वासप्रारम्भ एव हर्षः विन्ध्याटवीं प्राप्नोति । अत्र निर्घातनामक एकः शबरयुवकः राज्यश्रीमार्गणे पूर्णसाहाय्यस्याश्वासनं ददाति । उभौ राज्यश्रियमन्विष्यन्तौ भिक्षुदिवाकरमित्राश्रमं प्राप्ता जायेते । दिवाकरमित्रो हर्षस्य स्वागतं करोति; किन्तु राज्यश्रीसम्बन्धे स्वपूर्णमनभिज्ञतां व्यनक्ति । एतस्मिन्नेवकाले भिक्षुरेकोऽस्मदागत्य दिवाकरमित्रसमीपे सूचयति यदेका सुन्दरी बाला शोक-विह्वलाग्निं प्रवेष्टुं व्रजति । स भिक्षुः तस्याः रक्षायै दिवाकरमित्रं प्रार्थयते । हर्षः स्वस्वसृविपदाशङ्कयाभिभूतो भवति । स तेन भिक्षुणा सह त्वरया तद्दिशि प्रस्थानं विदधाति तथा समये तत्र प्राप्तः स्वस्वसारमग्निप्रवेशान्निवारयति । शोकाधिक्येन राज्यश्रीः बौद्धभिक्षुणी भवितुमर्हति; परन्तु दिवाकरमित्रः तस्यै ज्येष्ठभ्रातुरादेशपालनाय समादिशति । अन्ते हर्षः राज्यश्रिया सह प्रतिनिवृत्य कटकमायाति ।

ग्रन्थोऽस्मिन्नेव स्थानेऽपूर्णरूप एव समाप्तिं गच्छति तथा हर्षस्य शेषजीवनवृत्तमज्ञातं तिष्ठति । बाणभट्टो हर्षचरितमपूर्णं कथं त्यक्तवानित्यस्य समाधानं तृतीयोच्छ्वासे निबद्धेन निम्नाङ्कितगद्यखण्डेन जायते—“सर्वज्ञस्याप्ययमविषयः, वाचस्पतेरप्यगोचरः सरस्वत्या अप्यतिभारः किमुतास्मद्विधस्य ? कः खलु पुरुषायुषशतेनापि शक्नुयादविकलमस्य चरितं वर्णयितुम् ? एकदेशे तु यदि कुतूहलं वः सज्जावयम् । इयमधिगतकतिपयाक्षरलवलीयसी जिह्वा क्वोपयोगं गमिष्यति ?”

१. हर्षचरितम्, चौखम्बासंस्करणम्, सन् १९५८ ई० तृतीयोच्छ्वासः पृ० १५० ।

१० : मागधम्

अतएव स्पष्टमस्ति यद् वाणभट्टः हर्षजीवनस्य मर्मस्पर्शिनीनां घटनानां काव्यात्मकं वर्णनं कृतवानस्ति । एतदेव कारणमस्ति यज्जीवनस्य समग्रघटनाः नाङ्किताः ।

वस्तुतः 'हर्षचरितम्' ऐतिहासिकविषये लिखितं गद्यकाव्यमस्ति । कविः ग्रन्थस्यास्य प्रणयने परमां सफलतामधिगतवान् । अस्मिन्नितिहासवदितिवृत्तानां वर्णनं साधारणभाषायां नास्ति प्रत्युतालङ्कारिकभाषायां कल्पनाप्रचुरप्रणाल्यां च जातं वर्तते ।

ऐतिहासिकमूल्याङ्कनम्

सप्तमशत्याः प्रारम्भे भारतीयरङ्गमञ्चे स्थाण्वीश्वर-कान्यकुब्जाधिपतिरूपे हर्षोऽजनि । हर्षचरितानुसारं हर्षस्य पूर्वजः श्रीकण्ठः स्थाण्वीश्वरस्य राजासीत् । हर्षस्य प्राचीनपूर्वजस्य नाम पुष्पभूतिरिति श्रूयते । परन्तु हर्षाभिलेखैः पुष्पभूतेरस्तित्वस्य सिद्धिर्नभवति । स्थाण्वीश्वरस्याधिष्ठाता नखवर्द्धनः पञ्चमशत्याः अन्तेऽभवत् । अस्य पौत्रस्यादित्यवर्द्धनस्य विवाह उत्तरगुप्तकालीनराजमहासेनगुप्तस्य भगिन्या महासेनगुप्तया सह सञ्जात आसीत् । प्रभाकरवर्द्धनस्य समये स्थाण्वीश्वराज्यशक्तेः सीमायाश्च वृद्धिरभूत् । अभिलेखानुसारं नृपस्यास्य विरुद्धं 'महाराजाधिराजः परमभट्टारकश्च' मिलतः । वाणभट्टो हर्षचरितेऽपि वर्णयन्नेतस्यानुलक्षं लिखितवान् यदयं हूणहरिणकेसरी सिन्धुराजज्वरो गूर्जरप्रजागरो गान्धाराधिपगन्धद्विपकूटपालको लाटपाटवपाटचचरो मालवलक्ष्मीलतापरशुः प्रतापशील इति प्रथितापरनामा प्रभाकरवर्द्धनो नाम राजाधिराजः ।^१

स्पष्टमेतदस्ति यत् प्रभाकरवर्द्धनः स्वसमकालीननृपेषु विशेषशक्तिशाल्यासीत् । युवान-चक्रांगानुसारं^२ स्थाण्वीश्वरराज्यपरिधिः षट्शतक्रोशात्मका आसीत् । पश्चिमोत्तरयोः पञ्चनदस्य हूणप्रदेशैः सीमा परिमितासीत्, उत्तरे पर्वतैश्च । पूर्वस्यामस्य कान्यकुब्जस्य मौखरीराज्यसीमया संलग्नतासीत् । पश्चिमदक्षिणयोः पञ्चनदस्य केषुचनभागेषु 'राजपुताना' प्रदेशस्य मरुप्रदेशे चास्याधिकार आसीत् । हर्षवर्द्धनः पैतृकराज्यं पूर्णरूपेण संवर्द्धितमकरोत् ।

६०५ ख्रीष्टाब्द्यां प्रभाकरवर्द्धनस्य मृत्योरनन्तरं स्थाण्वीश्वरस्य राजमुकुटं राज्यवर्द्धनो लब्धवान् । यदा राज्यवर्द्धनः स्वभगिनीपतिग्रहवर्मणोघातकस्य मालवनरेशस्य देवगुप्तस्य धृष्टतायाः समाचारं ज्ञातवान् तदा स सैन्यमादाय मालवदेशोप-यक्रिमणं कृतवान् । स हि मालवनरेशं सफलतापूर्वकं स्वाधीनमकरोत् । परं दुर्दैवेन

१. हर्षचरितम्—चौ० सं० सन् १९६४ चतुर्थोच्छ्वासः पृ० २०३

२. राधाकृष्ण चौधरी—प्राचीन भारत का राजनैतिक एवं सांस्कृतिक इतिहास सन् १९६७ पृ० ४०३

गौडनरेशः शशाङ्कः राज्यवर्द्धनं स्वकन्यासमर्पणव्याजेनासावधानं कृत्वा तं निरस्त्रं तथैकाकिनं विधाय स्वभवन एव हतवान् । शशाङ्कः देवगुप्तस्य पराजयस्य प्रतिशोधं गृहीत्वा कान्यकुब्जमधिकृतवान् तथा भण्डिसञ्चालितां राज्यवर्द्धनसेनामन्यमनस्कां कर्तुं विधवां मौखरीं राज्ञीं प्रभावतीं कान्यकुब्जकारागारान्मोचितवान् । हर्षः यदोक्तसमाचारमधिगतवान् तदा स विशालं सैन्यमादाय स्वभगिनीरक्षार्थं तथा शशाङ्कान्कान्यकुब्जमुक्तये प्रस्थितः । अस्यां यात्रायामसावासासमप्रदेशस्य राज्ञा भास्करवर्मणा सह मैत्रीं कृतवान् । मार्गे हर्षः स्वभगिन्याः वनप्रवेशसमाचारं प्राप्तवान् । अतः स तामन्वेष्टुं चलितः । प्रभावती स्वजीवनादुद्विग्नासीत् । अतएव साग्नौ प्रविश्य स्वप्राणानामन्तं कर्तुं वाञ्छतिस्म । महता काठिन्येन हर्षः स्वभगिन्या अन्वेषणं चकार तथा तां गृहीत्वा कान्यकुब्जं प्रति जगाम । शशाङ्कः कान्यकुब्जं परित्यज्य पलायितः । हर्षसेनापतिना कान्यकुब्जप्रदेशः नष्टप्रायः कृतः आसीत् । इदानीं हर्षः स्वभगिनीं कान्यकुब्जशासने स्थापयितुमिच्छितवान् । परन्तु सा दारुणविपदां बौद्धोपदेशानाञ्च परिणामस्वरूपं विरक्ताभवत् । अनेन हेतुना सा कान्यकुब्जशासनं कर्तुं स्वीचकार । मन्त्रिणां सामन्तानाञ्चाग्रहेण हर्षः कान्यकुब्जस्याभिभावकत्वं स्वीकृतवान् । सः स्थाण्वीश्वरस्य कान्यकुब्जस्य च शासनसूत्रयोः गृहीतयोः शीलादित्यविरुद्धं कुमारोपाधिञ्च धृतवान् । कालान्तरे हर्षः स्थाण्वीश्वरात् पृथक् कृत्वा कान्यकुब्जे राजधानिकां प्रस्थापितवान् ।

‘युवान-च्वांग वृत्तान्तेन-हर्षदिग्विजय वृत्तान्त उपलभ्यते । स ‘पञ्जाबम्’, ‘कान्यकुब्जम्’, मिथिलाम्, उत्कलञ्चेति पञ्चापि भारतानि—भारतभूखण्डानि निजाधीनानि कृतवान् । बलभ्याः ध्रुवभरोऽथवा ध्रुवसेनो द्वितीयः तदाक्रमणाधीनो जातः । ‘युवान्-च्वांगेन लिखितं’ यत् शीघ्रमेव स स्वभ्रातुः मृत्योः प्रतिशोधं कृतवान् ।

स भारतेश्वरो जातः । शीलादित्यमहाराजः इदानीं यावत् पूर्वपश्चिमयोः देशान् विजितवान् तथा दूरस्थानपि प्रदेशान् प्रति धावितवान् । हर्षः मथुरायाः आरम्भ्य नैपाल पर्यन्तं शासनं चकार । तेन स सकलोत्तरापथनाथः कथ्यतेस्म । ‘युवान-च्वांगेन’ हर्षाधीनानां राज्ञां नामावलि र्दत्ता येन तस्योत्तरभारतस्य चक्रवर्त्तित्वं सिद्धयति^२ ।

१. वही, पृ० ३९९ तथा Early History of India by V. A. Smith 1908 Page 309, 312. 326

२. विशेषरूपेणैतिहासिकवृत्तान्तज्ञानार्थम्—डॉ० रमाशंकर त्रिपाठी, प्राचीन-भारत का इतिहास, वाराणसी सन् १९५६; पृ० २२४-२५

हर्षचरिताधारे युवानच्चांगस्य समस्तकथनन्तु न सिद्धयति, परन्तु हर्षविषय-
कतिहासिकघटनाः सिद्धयन्त्येव । राज्यवर्द्धनेन सह गौडाधिपः यां प्रवञ्चनां कृतवान्
तस्याउल्लेखो विद्यते—

“तस्माच्च हेलानिर्जितमालवानीकमपि गौडाधिपेन मिथ्योपचारोपचित-
विश्वासं मुक्तशस्त्रमेकाकिनं विश्रब्धं स्वभवनं पत्र भ्रातरं व्यापादितमश्रौषीत् ।”^१

हर्षदिविजयस्यापि वर्णनं हर्षचरिते आयातमस्ति । लिखितमस्ति यत्—
“देवोऽपि हर्षः सकलराज्यस्थितिञ्चकार । ततश्च तथा कृतप्रतिज्ञे प्रयाणं विज-
याय दिशां समादिशति देवे हर्षे गतायुषां प्रतिसामन्तानामुदवसितेषु बहुरूपाण्यु-
पलिङ्गानि चित्तेनरे ।”^२

“अत्र पुरुषोत्तमेन सिन्धुराजं प्रमथ्य लक्ष्मीः^३ आत्मीकृता” तथा “अत्र
परमेश्वरेण तुषारशैलभुवो दुर्गायाः गृहीतकरः”^४ एतेन सिद्धमस्ति यत् हर्षेण
नेपालात्, सिन्धुराजात्, काश्मीराच्च करग्रहणं कृतम् ।

वस्तुतः हर्षचरिते वर्णिताः घटना अभिलेखैस्तथा युवानच्चांगस्य यात्रावृत्तैः
समर्थिताः । अतएवैतिहासिकाश्च सन्ति । सप्तम्याः शत्याः धार्मिकराजनैतिकसामा-
जिक स्थितीनां ज्ञानं हर्षचरितेन प्राप्यमस्ति ।

सांस्कृतिकमूल्याङ्कनम्

सांस्कृतिकदृष्ट्या हर्षचरितमेकं महत्त्वपूर्णं कृतित्वमस्ति । हर्षचरितग्रन्थेन तत्का-
लीनसुसंस्कृतपरिवारस्य ज्ञानं प्राप्तं भवति । विद्याया आचारस्य च प्रचारः परि-
वारे परमावश्यकोऽभ्यन्यत । बाणभट्टयुगे नृत्यचित्रसंगीतादिकलानां सर्वत्र प्रचार
आसीत् । आर्यभट्ट्याः प्रणाल्याः नृत्यस्य पञ्च विशेषताः कथिताः सन्ति—(१)
मण्डलीनृत्यम्, (२) रेचकनृत्यम्, (३) रासरसनृत्यम्, (४) रभसारब्धनृत्यम्,
(५) चटुलशिखानर्तनञ्च । मण्डलीनृत्ये एकः पुरुषो नेतृरूपेण स्त्रीमण्डलीमध्ये
नृत्यति । सरस्वतीकण्ठाभरणे एतत् हल्लीसकनृत्यनाम्नाभिहितम् । रेचकस्य त्रयो
भेदाः सन्ति—(१) कटिरेचकम् (२) हस्तरचकम् (३) ग्रीवरेचकञ्च ।

तथा—क्षेत्रेशचन्द्र चट्टोपाध्याय—Proc. Ind. Hist. Cong. तृतीया-
धिवेशन, कलकत्ता

१. हर्षचरितम्, चौखम्बा, १९५८ ई० षष्ठ उच्छ्वास पृ० ३२१
२. वही षष्ठ उच्छ्वास पृ० ३४७-४८
३. हर्षचरितम्, कावेल-टामस अनूदित, कलकत्ता संस्करण, पृ० ७६
४. वही, पृ० २१०-२११

सम्पादकीयम् : १३

एतन्नृत्यं कुर्वतः कर-कटि-ग्रीवा-सञ्चालनमेवास्य नृत्यस्य वैशिष्ट्यमस्ति । रासनृत्ये अष्टपुरुषाः षोडशपुरुषाः द्वात्रिंशत्पुरुषाः वा मण्डलं निर्माय नृत्यन्ति । यस्मिन्न-त्यन्तवेगेन सह नृत्ये एवं प्रकारेण करचरणयोः सञ्चालनं त्रिवेयं भवति, यथोद्दाम-भावाः चेष्टाश्च परिलक्षिताः स्युः, तद्भसारब्धनर्तनमस्ति ।

हर्षचरितस्य चतुर्थोच्छ्वासे राज्यश्रियाः विवाहोत्सवस्य साङ्गोपाङ्गचित्रण-मायातमस्ति । समीपमायाते विवाहदिने ताम्बूलपटवासपुष्पाणि वितीर्यमाणान्या-सन् । देश-देशान्तरेभ्योऽपि चतुरशिल्पिन आहूता अभूवन्; यैः विवाहमण्डपस्य निर्माणं कृतम् । राज्ञा राजपुरुषाः ग्रामेभ्यो वस्तून्यानेतुं प्रेषिता आसन् । अनेके राजानः विवाहोपहारं दातुं नानाविधान् पदार्थानानीतवन्तः । उत्सवे विविधवाद्य-वादनव्यवस्था विहिताभवत् । उलूखले, मुशले, शिलायाञ्च माङ्गलिकहस्त्रिदालेप-नमभूत् । कन्योपदाने (दहेजे) दातुं गजानामश्वानां मणिमाणिक्यानाञ्च सञ्चयः विहितः । मकरमुखीभ्यः प्रणालीभ्यः प्रवहता सुगन्धिजलेन राजकुलस्य क्रीडावा-पिकाः पूर्णा आसन् । राजद्वारोपद्वाराद्वहिरुपविश्य स्वर्णकारा आभूषणानि रचयन्तः दृश्यन्ते स्म । चित्रकारैः नानाविधानि चित्राणि निर्मायन्तेस्म । सामन्तानां रूपवत्यः स्त्रियः सुन्दरवस्त्राभूषणैः सज्जिताः भूत्वा विवाहकार्येषु व्यस्ताः आसन् । लवङ्ग-कङ्कोलजातीफलादीनां मालाः रचिताः अभूवन् । यासु मध्ये कर्पूर-निवेश आसीत् । नानावर्णानि रंजितानि वस्त्राणि व्यवहृतान्यभूवन्^२ ।

सन्दर्भेऽस्मिन् वस्त्राणां रञ्जन-मुद्रणयोः वर्णनमुपन्यस्तमस्ति । वाणेन नेत्र-क्षौमवादर-दुकूलांशुक-लालातन्तुजादिषट्प्रकाराणां वस्त्राणामुल्लेखः कृतः ।^३

वादरस्यार्थः कार्पासं सौत्रं वा वस्त्रमस्ति । शेषवस्त्राणि कौशेयान्यतसी भवानि वा सन्ति । वाणभट्टेन श्रीमत्कुलेषु जातानां वरवधूनां चतुर्थीकर्मकृते सम्पादितवास-गृहाणां सुन्दरं वर्णनं कृतम् । अस्य द्वारगृहस्यैकस्मिन् पक्षे रत्याः द्वितीयपक्षे च प्रीत्याः आकृतयश्चित्रिता आसन् । अभ्यन्तरे श्वेतवस्त्रावृतः पर्यङ्क आसीत् । तस्य शोर्षभागे चोपधानं रक्षितमासीत् । तस्यैकपाश्वर्णे स्वर्णं चामरकमेकपाश्वर्णे दान्तशफ-रकधारिणी कनकपुत्रिकास्ताम् । शयनशिरोभागे च जलपूर्णं राजतं कलशमासीत् ।

१. रेणवावर्त्तमण्डली.....ह० चौ० पृ० ७९

२. तस्मिन्नासन्तेषु च विवाहदिवसेसूद्दामदीयमानताम्बूल पटवासकुसुम प्रसाधित-सर्वलोकम्, सकलदेशादिश्यमानशिल्पिसार्थागमनम्.....पिष्टपञ्चाङ्गुल-मण्डयमानोलूखलमुसलशिलाद्युपकरणम् ।.....हर्षचरितम्, चौखम्बा, सन् १९६४ ई०, पृ० २४२

३. क्षौमैश्च बादरैश्च दुकूलैश्च लालातन्तुजैश्चांशुकैश्च नेत्रैश्च.....वही, पृ० २४५

१४ : मागधम्

दान्तशफरुके कर्त्तितं पूगीफलं सुगन्धितसहकारतैले स्विन्नो खदिर आसीत् । वास-
गृहे भित्तिषु वर्तुलानि दर्पणान्यासन्, येषु वधूमुखप्रतिबिम्बनं संलग्नमभवत् । एत-
द्वासगृहं सर्वविधविलाससामग्रीभिः पूर्णमासीत् ।

भवनपादपेषु जातिगुच्छस्थ, भवनदाडिमलतायाः, रक्ताशोकस्य, अन्तःपुरबाल-
वकुलस्य, प्रियंगुलतिकायास्तथा सहकारस्य नामान्यायातानि सन्ति ।^१ गृहपक्षिषु
पञ्जरशुकसारिकयोः गृहमयूरस्य^२, हंसमिथुनयोः, चक्रवाकयुगलस्य, गृहसारस्याः,
भवनहंस्याश्च वर्णनं विद्यते । पशुषु गृहमृग्याः, पञ्जरसिंहस्य. राजवल्लभकौलेय-
कस्य^३ च नामानि प्राप्यन्ते ।

राज्ञ्या यशोमत्या राजहंसाकृतिपात्रमुखान्निस्सरज्जलमादाय मुखं प्रक्षालितम् ।
एतत्पात्रमष्टवर्षीया सुन्दरी कुमारी कन्यापुत्रिकोत्थापयन्ती दृश्यतेस्म । अस्मिन्
चरितग्रन्थे हस्तिरदस्य शफरुकपात्रं गृह्णन्ती कनकपुत्रिकांकितासीत् ।

वाणभट्टेनाष्टमोच्छ्वासे दिवाकरमित्राश्रमे निवसतामेकोनविंशति सम्प्रदायानु-
यायिनां गणना कृता । एषु सम्प्रदायेषु मस्कयार्हृतश्चेतपटपाण्डुरिभिक्षुभागवतवर्णि-
केशलुञ्चककपिलजैनलोकायतकाणादौपनिषदैश्वरकारणिककारन्धमि - धर्मगास्त्रि-
पौराणिक-साप्तातन्त्रव-शब्द-पाञ्चरात्रिकसम्प्रदायानां^४ सिद्धान्तानामवलोकनेन ज्ञायते
यत् वाणभट्टसमये विभिन्नकर्मणां दर्शनानामनुयायिनः सहैव स्थित्वा जीवनशोधनं
स्वसिद्धान्तानामध्ययनञ्च कुर्वन्तिस्म । दिवाकरमित्रस्याश्रम उक्तसम्प्रदायाना-
मनुयायिनां निवासः धर्मसमन्वयस्य सहिष्णुतायाश्च परिचायकोऽस्ति ।

हर्षचरितस्य राजनैतिक मूल्याङ्कनम्

हर्षस्य दिग्विजय-प्रसङ्गे कियतां महत्त्वपूर्ण राजनैतिकतथ्यानामुल्लेख आयातो-
ऽस्ति । हर्षेण स्वमहासन्धि-विग्रहाधिकृतावन्तिकृते दत्ताज्ञा—“लिख, पूर्वस्यामुद-
याचलस्य, दक्षिणदिशि त्रिकूटस्य, पश्चिमहरिति हस्तगिरेस्तथोत्तरस्यां गन्धमादन-
पर्यन्तस्य नृपाः करदानाय, सेवाचामरार्पणाय, प्रणामाय पादपीठयोः मस्तकस्था-
पनाय, वेत्रयोष्टि गृहीत्वा प्रतिहारकार्यकरणाय तथा चरणेषु प्रणतिनिवेदनाय
सन्नद्धाः भवेयुरथवा युद्धाय समरभूमावुपस्थिताः स्युः । सन्दर्भेऽस्मिन् वाणभट्टेन
महासन्धिविग्रहाधिकृतस्योल्लेखोऽस्ति । एतच्छासनस्यात्युच्चैः पदमासीत् । एतस्य
व्यवहारः गुप्तकालादेव क्रियतेस्म । समुद्रगुप्तस्य प्रयागप्रशस्त्यापि तत्कथनस्य

१. हर्षचरितम्, चौखम्बासंस्करणम्, सन् १९५८ ई०, पृ० २६१

२. वही, पृ० २७७

३. वही पृ० २५१

४. वही, अष्टमोच्छ्वासे; पृ० ४१४

सम्पादकीयम् : १५

सिद्धिर्भवति । हर्षस्य विशाला गजसेनासीत्तथाऽऽयराज्यसाधनाधिकृतः स्कन्दगुप्त आसीत् ।

हर्षराज्ये ग्रामाक्षपटलिका आसन्, ये ग्रामस्य मुख्यार्थाधिकारिरूपे मान्या आसन् । तस्य सहायकलेखकः 'करणिः' कथितो ऽस्ति । अक्षपटलिकेन नवनिर्मिता वृषभाङ्कित्वा स्वर्णमुद्रा हर्षाय दत्ता । अस्यां मुद्रायां सर्वोपरि दक्षिणमुखोपविष्टा वृषभमूर्तिरस्ति । हर्षः परममाहेस्वर आसीत् । वृषभः नन्दिप्रतीकोऽस्ति । हर्ष-सैनिकप्रयाणस्य वर्णनमतिविस्तृतमस्ति । अस्मिन् बलाधिकृतसैनिकपदस्य निर्देश आयातोऽस्ति । एतत्पदं परं महत्त्वपूर्णं मन्यतेस्म । प्रयाणभेरीनिनादे जाते पटह-नान्दिकगुंजाकाहलशंखाः—इति पञ्चविधानि वाद्यानि वाद्यन्तेस्म । प्रयाणसमये देशदेशान्तराणामपि राजानो हर्ष-सहायतायै समुपस्थिता अभवन् । हर्षचरिताध्य-यनेन निम्नाङ्कितानि राजनैतिकतत्त्वानि समुपलभ्यन्ते^१—

१. राज्ये दूतानां व्यवस्था ।

२. गुप्तचरविभागस्य स्थापना ।

३. सामन्त-महासामन्त-माण्डलिकानां नियुक्तिः ।

४. आरक्षि-न्याय-विभागस्य पृथक् स्थापना ।

५. मन्त्रिपरिषदः संघटनम् ।

६. केन्द्रीयशासनस्य सम्यक्-संचालनार्थं महाबलाधिकृतोऽऽवसेनाध्यक्षः, राज-स्थानीयम्, उपरिकः, महाराजः, आयुक्तः, भोगिकः, दीर्घद्वेगः, करणि-कश्च प्रभृतिपदानां व्यवस्था ।

७. प्रशासनस्य प्रदेशानुसारेण वर्गीकरणम् ।

आर्थिकस्थितेः संवर्द्धनाय कृति-वाणिज्यव्यवस्था प्रचलितासीत् । कृषकाः हलं वृषभं विनैव कुदारेण केदारं खनित्वा बोजानि वपन्तिस्म । नगरनिकटवर्तिग्रामेषु विना हलं वृषञ्च कृषिः क्रियतेस्म । वनात्काष्ठमुत्कृत्य व्यापारस्तदानीं प्रचलित आसीत् । इक्षुकृपेः पर्याप्तः प्रचारोऽभवत् । उद्योगवर्गेषु सिततायाः गुडस्य च गणना-सीत् । वस्त्रव्यवसायस्यापि प्रचलनमासीत् ।

कादम्बरी

महाकविवाणभट्टस्य सर्वश्रेष्ठा रचनेयम् । अस्याः खण्डद्वयं विद्यते—पूर्वार्ध-मुत्तरार्धञ्च । तत्र पूर्वार्धन्तु समस्तग्रन्थस्य द्विभागादप्यधिकम्, एतावत्पर्यन्तमेव बाणकृतिः । अस्याः समस्तोत्तरार्धञ्च केवलं तृतीयांशमात्रं विद्यते, एतच्च पर-

१. द्रष्टव्यम्—हर्षचरितस्य द्वितीयः, पष्ठः, सप्तमोच्छ्वासश्च

१६ : मागधम्

लोकं गते पितरि पुलिन्दभट्टेनैव निर्मितम् । इयं कादम्बरी समस्तसंस्कृतगद्यसाहित्यस्य चूडामणिभूतास्ति । अस्मिन् गद्यग्रन्थे भाषाभावयोरेवं शब्दार्थयोश्च समुचितः समावेशो दृश्यते । निश्चयतः कादम्बर्यां हृदयग्राहिण्याः उपमायाः, चमत्कारिणः श्लेषस्य, सुन्दरपरिसंख्यायाश्चाधिक्येन विलक्षणसमावेशो वर्तते । सहृदयानां मदमत्तता-विधायिनी सुमधुरा कादम्बरीयं मदिरेव प्रतीयते ।

कादम्बरीकथास्रोतः

कादम्बर्याः कथानकं कल्पितमस्त्यथवा कस्माच्चित्प्राचीनग्रन्थाद् गृहीतमस्तीत्येष विषयः विचाराधीनो विद्यते । समालोककानामनुमानमस्ति यदस्य गद्यकथाकाव्यस्य लेखनप्रेरणा महाकविवाणेन गुणाढ्यस्य बृहत्कथायाः प्राप्ता । यद्यप्यद्यपैशाच्यांप्राकृतभाषायां निबद्धः एष ग्रन्थो नोपलब्धस्तथापि 'कथासरित्सागर' रूपेणास्य संस्कृतरूपान्तरं प्राप्यते । ग्रन्थेऽस्मिन् राज्ञः 'सुमनसः' कथा वर्तते । वाणोऽस्य ग्रन्थस्य मूलघटनाः गृहीत्वैतावदलौकिकं गद्यकाव्यं विरचितवान् । महाकविवाणः बृहत्कथायाः निष्प्राणघटनाचक्रान्, तत्पत्राणि च सजीवान्, सजीवानि च विधाय तेभ्यो नवकलेवरान् दत्तवान् ।

बृहत्कथायाः सुमनःकथायाः सारांशः

एकदा काञ्चनपुट्याः राज्ञः सुमनसस्सभायां निषादपतेः कन्या मुक्तालतो-पस्थिताभवत् । तया सह शास्त्रगङ्गनामा शुकोऽप्यासीत् । शुकः मनुष्यवाचाव्रवीत् । स राज्ञः प्रशंसायामेकं श्लोकं पपाठ । शुकस्यैतदाश्चर्यजनकं कार्यं वीक्ष्य राजा परं कौतूहलं जगाम । राज्ञा पृष्ठः शुकः हिमालयोपत्यकायां स्वजन्मारभ्य महर्षि-पुलस्त्याश्रमे स्वप्राप्तिपर्यन्तस्य स्ववृत्तान्तं निवेदितवान् । तथा च महर्षिर्वर्णितं स्वपूर्वजन्मकथाकथनमप्यारब्धवान् ।

“रत्नाकरनगरे ज्योतिष्प्रभो राजा निवसतिस्म । तदुग्रतपसा प्रसन्नो भगवान् शङ्करः तस्मै सन्तानलाभाय वरं दत्तवान् । समये राजा पुत्रं लेभे । राज्ञा कुमारनाम 'सोमप्रभ' इत्यकारि । यतः राज्ञी गर्भविस्थायां चन्द्रमसं स्वमुखे प्रविशन्तमद्राक्षीत् । समस्तशास्त्रेषु, विद्यासु, कलासु च पूर्णतां गते राजकुमारे राज्ञा स यौवराज्येऽभिषिक्तः । महामन्त्रिप्रभाकरपुत्रः प्रियङ्करश्च तदीयो मन्त्री नियुक्तः । तदानीमेव इन्द्रसारथिः मातलिः तस्मै 'आशुश्रवसमश्वं' दत्तवान् । राज्याभिषेकानन्तरं युवराजः पितुरादेशं गृहीत्वा दिग्विजयाय प्रस्थितवान् । आशुश्रवसः प्रभावेन युवराजः सर्वत्र विजयी बभूव । विजययात्रायाः परावर्तनकाले स हिमालयसमीपे स्वशिविरं स्थापितवान् । युवराजः मृगयां कुर्वन् स्वर्णमयकिन्नरमिथुनस्यानुसरणं कृतवान् । ततः स एकं सुरम्यं सरोवरं जगाम । सरोवरस्यास्य तटे स्थिते शिव-

सम्पादकीयम् : १७

मन्दिरे स एकां सुन्दरीमपश्यत् । युवराजो यदा तस्याः परिचयं पृष्ठवान् तदा सा स्वपरिचयं ददानावदत्—

“अहं काञ्चनाभनगरस्य विद्याधरराजस्य पदमकूटस्य तनयास्मि । मम नाम मनोरथप्रभास्ति । एकदाहं स्वसख्या सहास्मिन् सरोवरतटे विहारार्थमागता । अत्र मुनिकुमारमेकं विलोक्य तत्सौन्दर्ये मुग्धाभवम् । स मुनिकुमारः लक्ष्म्या उत्पन्नः दीधितिमुनेर्मनिसापत्य आसीत् । मुनिकुमारोऽपि ममरूपमाधुरीं वीक्ष्यामुह्यत् । अहं पितुः भयादन्तःपुरं प्रत्यागता । मुनिकुमारः ममातिशयानुरागवशात् कामदग्धः प्राणान् तत्याज । अहं तद्वियोगे जीवनधारणं व्यर्थं मत्वा सतीभावेन स्वप्राणान् त्यक्तुं निर्णीतवती । परन्तदैव नभोवाणो बभूव । अहञ्च तदारभ्य मुनिकुमारस्य पुनर्मिलनाय प्रतीक्षमाणा समयं नयामि । यदा युवराज-मनोरथप्रभयोरेवं वार्त्ता चलन्त्यासीत्, तदैव विद्याधरस्वामिसिंहविक्रमस्य देवविजयनामा विद्याधरः मनो-स्थप्रभासमीपमाजगाम । अवदच्च—“मनोरथप्रभे ! तव सख्या मकरन्दिकयापि दुःखिन्या तव दुःखे तव विवाहपर्यन्तं स्वविवाहाकरणाय निश्चयः कृतः । अतो-ऽग्रागत्य तां विवाहायानुकूलं कुरु ।” एतत्संवादं श्रुत्वा मनोरथप्रभा चलिता । विद्याधरनगरं द्रष्टुमुत्कण्ठया युवराजोऽपि तया सह प्रस्थितः । मनोरथप्रभया बहुशः प्रबोधिता मकरंदिका कथमपि परिणेतुं प्रस्तुताभूत् । युवराजं वीक्ष्य मकरंदिका यदा तस्मिन्नासक्ता बभूव, तदा मनोरथप्रभा सिंहविक्रमं समाश्वस्य तस्याः परिणयं युवराजेन सह कर्तुं निश्चितवती । विवाहप्रबन्धः प्रारब्धः; परं पितुः संवादं प्राप्नुवन्नेव विवाहात्पूर्वमेव परावर्त्तितुं प्रतिज्ञाय राजधानीमायातः ! युव-राजस्यैवमकस्माद्गमनं श्रुत्वा मकरंदिका विरहव्याकुला बभूव तथोन्मत्ता सती यत्र तत्र परिभ्रमितुं प्रारब्धवती । तस्या एतां विक्षिप्तावस्थां विलोक्य तत्पितरौ परं कष्टमुपगतौ । तौ तां शप्तवन्तौ यत्त्वं निषादकन्यारूपे विचर ।”

पितृभ्यां पुत्री-विरहे प्राणास्त्यक्ताः । पिता पापोदयेन शास्त्रज्ञः शुको जातः । मात्रा शुकरीजन्म लब्धम् । सम्प्रति सोमप्रभोऽस्मिन्नेवाश्रमे मकरंदिका-प्राप्त्यर्थं शिवोपासनां कुर्वन्नास्ते । महर्षेः मुखात् स्वपूर्वजन्मवृत्तान्तं श्रुत्वा ममपूर्वस्मृतिरुद्-बुद्धा । अहञ्चाकुलोभूत्वोद्दीय चलिता । निषादैः धृतश्च भवदन्तिके समुपस्थापि-तोऽस्मि । वृत्तान्तमिमं श्रुत्वा सम्प्रत्यहं स्वपापेभ्यो मुक्तोऽस्मि ।

शुकस्थेमामवस्थां परिज्ञाय राजा सुमनाः नितान्तं प्रसन्नोऽभवत् । भगवान् शङ्करोऽपीतः प्रसीदन् सोमप्रभमुवाच—“त्वं सुमनोनृपसमीपे गच्छ, तत्रैव तुभ्यं निषाद-कन्यारूपे मकरन्दिका प्राप्ता भविष्यति । सा त्वां वीक्ष्यैव शापमुक्ता भविता । तव च तया सह मिलनं भविष्यति । पुनः शिवः मनोरथप्रभामादिष्टवान्—‘तव

प्रेमी रश्मिवान् सुमनोनाम राजा वर्तते । त्वमपि तत्रैव व्रज । स त्वां विलोक्य पूर्वभवस्य स्मरणं करिष्यति तथा स्वपूर्वशरीरं प्राप्स्यति । एवं मनोरथप्रभा सोम-प्रभश्चोभावपि सुमनोराजसभायां समागता । शापमुक्तैः सर्वैः स्वप्रियाः लब्धाः । मकरन्दिकां विद्याधरीस्वरूपां सोमप्रभः प्राप्तवान् । मुनिपुत्रो रश्मिवान् स्वप्रियां मनोरथप्रभामधिगतवान् ।

उल्लिखितकथायाः कादम्बरीकथया सह तुलनया स्पष्टं प्रतीयते यत् उभयोः कथानकयोः घटनाचक्रेषु पर्याप्तं साम्यमस्ति । पात्राणां पुनर्जन्माभिशापवार्त्ताभ्य-यत्र तुल्या विद्यते । द्वयोः प्रणयव्यापारोऽपि सदृश एवास्ति । उभयोः कथयोः पात्राणां सम्बन्धः राजकुलेन सह देवयोन्या च सहास्ति । उभयोः कथयोः नायक-नायिकानां प्रणयलीलायाः विरहावस्थायाश्च क्रीडास्थली सुरम्यः सरोवरोऽस्ति । उभयोः कथयोः पात्राणां पुनर्जन्मरहस्योद्घाटनं समानकोटिभिः मुनिभिः वर्णितायाः कथायाः आधारे शुकेनैव राजसभायां भवति । उभयोः कथयोरद्भुतकथासंवलितोऽन्तः परम-सुखदोऽस्ति । उभयोः कथयोः इन्द्राश्वप्रसङ्ग आयातोऽस्ति । नायकावपि तदश्वा-सीनौ किन्नरमिथुनमनुसरन्तौ सरोवरमागच्छतः । उभयोः कथयोरुपनायको मुनिकु-मारी स्वप्रियतमावियोगे मदनपीडया स्वप्राणान् त्यजतः । मेधाविनः शुकस्य कल्प-नोभयत्र सदृशो विद्यते । उल्लिखित समानतातिरिक्तोभयत्र निम्नाङ्कित विभिन्न-तापि लक्ष्यते—

१. सुमनःकथायां मकरन्दिका स्वपित्राभिषेता निषादकन्यायाः रूपं गृह्णाति । कादम्बर्याञ्च नायिका शापरहितैव स्ववास्तविकरूपे सदा विद्यमाना तिष्ठति ।

२. मूलकथायां नायिकैव स्वपितरं शुकरूपे राजसभामानयति । कादम्बर्यां चाण्डालकन्यारूपेण लक्ष्मीस्वपुत्रं शुकरूपे सभायामुपस्थापयति ।

३. मूलकथायामुपनायकस्य मुनिपुत्रस्य रश्मिवतो जीव एव कथाश्रोता सुमना नृपोऽस्ति । परन्तु कादम्बर्यां स्वयं नायक एव कथाश्रोताऽस्ति ।

४. मूलकथायां नायक-नायिकयोः पितरावपि शापग्रस्तौ भवतः, परन्तु काद-म्बर्याः कथायामेवं न भवति ।

५. मूलकथायां नायक-नायिकयोः मित्राणि न सन्ति । किन्तु कादम्बर्यामुप-नायकः एकस्मिन् जन्मनि नायकस्य सुहृद् भूत्वा जन्म गृह्णाति । नायकः तद्वियोगे मित्रतावशः स्वप्राणान् विसृजति ।

६. मूलकथायाः नायकः शापग्रस्तो न भवति । स स्वरूपे विद्यमानस्तिष्ठति, किन्तु कादम्बर्याः नायकः शापवशो बारं बारं जन्म गृह्णाति ।

७. सुमनः कथायां नायिका गन्धर्वकन्या विद्यते, परन्तु कादम्बर्यां विद्याधरी राजकुमारी वर्तते ।

उल्लिखितविवेचनेन स्पष्टमेतदस्ति यत् महाकविवाणः बृहत्कथायाः निष्प्राणं यथार्थवादिकथावस्तु कादम्बर्यां सजीवमादर्शञ्च कल्पितवान् । कथानकानां शृङ्खला पूर्णतया सुघटितास्ति ।

कादम्बर्यामलङ्कारयोजना

भारतीयसाहित्यशास्त्रे काव्यात्मविषयमधिकृत्यानेकमतान्याविर्भूतानि । अलङ्कारवादस्याद्याचार्यो भामहः सर्वप्रथममात्मीयां मान्यतां स्पष्टीकृतवान् यद् भूषणं विना रमण्याः सुन्दरे मुखेऽपि नायाति कान्तिः । तदीयं कथनमस्ति यत्—“न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनितामुखम्” वाण्यपि प्राकृतरूपे सुन्दरी न भवति । तदीया सुन्दरतालङ्कारमपेक्षते । सः शब्दार्थयोः वक्रतामेव वाण्या अभीष्टमलङ्कारं मनुते ।^१ दण्डी काव्यस्यामरतायाः कारणमलङ्कारं प्रचक्षते—“काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ।”^२ कथयित्वा लङ्कारं काव्यस्य सहजधर्मं वा स्वाभाविकधर्मं निरूपितवान् । वामनस्य घोषणा वर्तते यत्—“काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात् ।”^३ अर्थात् काव्यमलङ्कारादुपादेयं भवति । अनेन “सौन्दर्यमलङ्कारः”^४ इति सूत्रं तस्य व्यापकदृष्टिकोणस्य परिचायकमस्ति । काव्यार्थमलङ्कारसिद्धान्तस्योत्तरोत्तरं वृद्धिर्जाता । अग्निपुराणेऽपि लिखितमस्ति—“अलङ्काररहिता विधवेव सरस्वती ।” आचार्यविश्वनाथः काव्यस्यालङ्कारमस्थिरधर्मं स्वीकृत्य तमङ्गदादिवत् शोभातिशायिरसस्योपस्कारकमन्यत, न केवलं बहिर्भूषणमेव ।

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत् ॥

—सा० द० १० । १

स्पष्टमस्ति यच्छब्दार्थयोरस्थिरकर्मणि तद्रूपे चालङ्काराः स्वीकृताः सन्ति । एतत्कथनेनैतत्सूच्यते यदलङ्कारः रसस्योपस्कारकस्तथा काव्यस्यास्थिरधर्मोऽस्ति न केवलमसौ बहिर्भूषणायते । पाश्चात्यसमीक्षानुसारेणालङ्कारः विशिष्टप्रकारा शैल्यस्ति, तथैतस्यां वर्णनशैल्यामुक्तिप्रेषणीयता प्रभावोत्पादकता चोभेऽप्यायातः अनया दृष्ट्यालङ्काराणां तादृशानामेव सुष्ठुप्रयोगाणां महत्त्वमस्ति, यैः काव्यस्य प्रेषणीयतायाः प्रभावोत्पादकतायाश्च वृद्धिः स्यात् । अतएवालङ्कारप्रयोगाः काव्यस्य

१. वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टावाचामलङ्कृतिः ॥—काव्यालङ्कारः १।३६

२. काव्यादर्शः २।१

३. काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः १।१।१

४. स एव—१।१।२

सौन्दर्यवृद्धिं कुर्वन्ति । अनया सौन्दर्यवृद्ध्या च रसमयकाव्येषु चमत्कार उत्पद्यते ।

अलङ्कारप्रयोगसम्बन्धिनः त्रिविधाः विचाराः लभ्यन्ते—कर्तृदृष्ट्या, कृति-विचारदृष्ट्या पाठकविचारदृष्ट्या च । कर्तृविचारदृष्ट्या अलङ्कारप्रयोगस्य भावोत्ते-जकता, स्वाभाविकता, कलात्मकता चापेक्ष्यन्ते । कृतिविचारदृष्ट्या काव्ये तेषां रसादिकृते रम्यता, उपस्कारकता, औचित्यमूलकता, सहजाक्षिप्तता चापेक्षिता-स्सन्ति । पाठकदृष्ट्यालङ्कारेऽन्तःस्पर्शनक्षमता, सहजग्राह्यता, भावोत्तेजनश्रमता चानिवार्यास्ति । संक्षेपेण तस्यामेव कृत्यामलङ्काराणां वैशिष्ट्यं स्वीकृतं भविष्यति, यस्यामलङ्कारप्रयोगेण स्वाभाविकता, औचित्यम्, भावात्मकता च निष्पन्नाः स्युः । यः कविर्भावानुकूलालङ्कारयोजनां करोति, तस्य रचना रसभावयोजनादृष्ट्या ग्राह्यास्वाद्या च भवति ।

महाकविबाणभट्टः ‘हर्षचरिते’ कादम्बर्याञ्चोभयत्र भावानां स्वाभाविको ब्रैकार्थं विभावानां प्रत्यक्षीकरणहेतोश्च यथास्थानमलङ्कारयोजनां कृतवान् । अत्र महाकवेः कादम्बर्याः कतिपयोदाहरणानि प्रस्तूय वर्णनचमत्कारस्य प्रभावोत्पाद-कतायाश्च विश्लेषणं सम्पत्स्यते । बाणस्यालङ्कारयोजना भावानामुत्कृष्टतां स्पष्टतां रमणीयताञ्च प्रदाय रसात्मकतायाः साधिकास्ति । कविः संगीततत्त्वस्य सङ्घट-नायै सुन्दरं प्रयोगमनुप्रासस्य कृतवान् । यथा—

वृत्यनुप्रासः

“अनिलोल्लासित-कल्लोल-शिशिर-शीकरान्ध-दुर्दिनम्” । अत्र वृत्यनुप्रासोऽ-स्ति । यतोऽत्र ‘ल’ ‘श’ राणामनेकधावृत्तिः जाता । कोमलवृत्तिजन्यानुप्राससद्भा-वनया सङ्गीतात्मकता समाहितास्ति ।

छेकानुप्रासः

“अनेकजलचरपतङ्गशतसञ्चालनचलितवाचालवीचिमालम् ।”

“सारसितसमदसारसम् ॥ १”

उपर्युक्तमङ्गिषु ‘चल-चर-सार-समानामेकवारसमतया छेकानुप्रासः वर्तते महाकविबाणः निम्नपद्यस्य प्रथमचरणे छेकानुप्रासस्य शेषचरणेषु च वृत्यनुप्रासस्य परमरमणीयां योजनां कृतवान् ।

द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्ठ्यया महामनोमोहमलीमसान्धया ।

अलब्धवैदग्ध्यविलासमुग्धया धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥

—का० मङ्गलाचरणम् द० २०

१. कादम्बरी-चौखम्बासंस्करणम् पृ० ६८

२-३, सैव पृ० ६८

सम्पादकीयम् : २१

छेकानुप्रास-वृत्यनुप्रासयोः योजना कादम्बर्यामनेकस्थलेषूपलभ्यते । बाणः
शब्दसौन्दर्यकृतमुक्तालङ्काराणां योजनां निम्नलिखितसन्दर्भे कृतवान्—

“अचकितचकोरचञ्चुचुम्बितमरिचाङ्कुरैः, चम्पक-पराग पुञ्जपिञ्जरकपि-
ञ्जलजग्धपिप्पलीफलैः, फलभरनिकरनिपीडितदाडिमनीडप्रसूतकलविङ्कैः प्रक्रीडित
कपिकुलकरतलताडनतरलितताडिपुपुटैः.....अकलितकलिकाकलापदन्तुरैः ।”^१

उक्तगद्यखण्डे नागरिकोपनागरिकावृत्तिजन्यानुप्रासोऽस्ति । इयमनुप्रासयोजना
भावानां प्रेषणीयतायां सहयोगं प्रदत्तवती ।

अर्थालङ्कारेषु—उपमोत्प्रेक्षारूपककाव्यलिङ्गार्थापत्त्यर्थान्तरन्यासादीनां सुष्ठु
योजना परिलक्ष्यते ।

उपमा

कादम्बर्यामुपमालङ्कारप्रयोगः सर्वाधिकः प्राप्यते । महाकविबाणेन एकस्थ
वस्तुनः रूपगुणविशेषतायाः स्पष्टीकरणाय द्वितीयेन तदधिकप्रत्यक्षगुणवता परिचित-
वस्तुना समता प्रस्तुता । उपमेयोपमानवाचकधर्माणां चतुर्णामप्युपमाङ्गानां समावेशे
कृते पूर्णोपमायाः, एष्वङ्गेषु लुप्तेषु, विभिन्नप्रकाराणां लुप्तोपमानां प्रयोगः प्राप्यते ।
पूर्णोपमा

“कदाचिद्वकुलतरुरिव कामिनीगण्डूषसीधुधारास्वादमुदितो विकासमभजत् ।
कदाचिदशोकपादप इव युवतिचरणतलप्रहारसंक्रान्तालक्तकरसो रागमुवाह ।” कदा-
चिन्मुशलायुध इव चन्दनधवलः कण्ठावसक्तोल्ललकुसुममालः पानमसेवत ।”^२ इहो-
पमायाः सर्वधर्मेषु विद्यमानेषु पूर्णोपमास्ति ।

लुप्तोपमा

वाचके लुप्ते वाचकलुप्तोपमया बाणभट्टः कदलीवनवेष्टितामुज्जयिनीं सुधाफेन-
समानश्वेतां निर्दिशन् लिखति—

“अविरलकदलीवनकलिताभिरमृतफेनपुञ्जपाण्डुराभिर्दिशिदिशि दन्तवलभि-
काभिर्धवलीकृता ।”^३

अत्र ‘अमृतफेनपुञ्जवत् पाण्डुराभिः दन्तवलभिकाभिः’ रूपव्याख्या वर्तते’
अतः ‘वति’ उपमानवाचके लुप्ते लुप्तोपमास्ति ।

मालोपमा

यत्रैकस्यैवोपमेयस्यानेकोपमानानि मालासदृशाण्यायान्ति, तत्र मालोपमा-
लङ्कार आयाति । यथा—

१. का० पृ० ३८३-३८५

२. सैव पृ० १८३

३. सैव पृ० १५६

हिरण्यगर्भो भुवनाण्डकादिव क्षपाकरः क्षीरमहाणवादिव ।

अभूत् सुपर्णो विनतोदरादिव द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्ततः ॥

का० मङ्गलाचरणम्, प्रथम् १३

अत्रैकस्यैव कुबेरोत्पन्नार्थपतेः समानता ब्रह्मणा, चन्द्रमसा, गरुडेन च दत्तास्ति । अतोऽत्र मालोपमा विद्यते ।

स्वेतवर्णपुष्पैः गुम्फिताभिः जङ्घापर्यन्तं विलम्बिताभिः चन्द्रकिरणसदृशाभिः कोमलाभिः मालाभिः युक्तश्चन्द्रापीडशुभ्रवर्णकेशरैः युक्तस्य भगवतो नृसिंहस्य सदृशो नदीप्रवाहैः युक्तस्य कैलासपर्वतस्य समानः, आकाशगङ्गायाः मृणालजालैः व्यासतनोरैरावतस्य तुल्यः, आविर्भूताभिरुच्छलद्भिः फेनपङ्क्तिभिः सहितस्य क्षीरसागरस्य समानः शोभमान आसीत् । बाणोऽत्रैकस्यैव चन्द्रापीडस्योपमेयस्य कतिपयैरुपमानैः वर्णनमकरोत् । यथा—

“सितकुसुमग्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिरिन्दुकरकलापकोमलाभिः वैकक्षक-
स्त्रग्भिः निरन्तरनिश्चितशरीरतया धवलवेशपरिग्रहतया च नरसिंह इव विधृत-
केसरनिकरः कैलास इव स्रवत्स्रोतस्विनीस्रोतोराशिः, ऐरावत इव मन्दाकिनी-
मृणालजालजटिलः, क्षीरोद इव स्फुरितफेनलताकुलः” ।

उत्प्रेक्षा

प्रस्तुतस्याप्रस्तुतरूपे सम्भावनां विधायानेकविधा उत्प्रेक्षाः कृतास्सन्ति । द्रव्य-
गुणक्रियाजातिरूपाणामप्रस्तुतानां योजनां विधाय कल्पनाचमत्कारः प्रदर्शितोऽस्ति ।

“उन्मदमातङ्गकपोलस्थलगलितसलिलसिक्तेनेव निरन्तरमेखलालतावनेन”
कारिता”^१ । अस्मिन् पदे मदोन्मत्तकरिणां क्रिययोत्प्रेक्षां विधाय विन्ध्याटव्याश्चित्रणं
कृतमस्ति । “एकीभूतमिव कालरात्रीणां यामसङ्घातम्”^२ अत्रसैन्यसमूहस्य काल-
रात्रेरेकत्रपर्वतानां समूहैरुत्प्रेक्षया जात्युत्प्रेक्षास्ति । “एकलव्यमिव जन्मान्तरागतम्”^३
शवरसेनापतिः द्वितीयजन्मधारकैकलव्यसदृशः प्रतीयतेस्म । अत्र द्रव्योत्प्रेक्षास्ति ।
“अनवरतसोमोदगारसुगन्धिनिश्वासावकृष्टैर्मूर्तिमद्भिरिवशापाक्षरैः”^४ इत्यत्र
गुणोत्प्रेक्षालङ्कारोऽस्ति ।

१. का० पृ० ३३९-४०

२. सैव पृ० ५६

३. सैव पृ० ८८

४. सैव पृ० ८९

५. सैव पृ० १३२

सम्पादकीयम् : २३

भ्रान्तिमान्

महाकविबाणेन भ्रमस्थितिं वाच्यां विधाय सादृश्यकल्पनां व्यङ्ग्यरूपेणोपस्थाप्य चमत्कार उत्पादितः । भ्रान्तिमयः प्रयोगः दृश्यचित्रणेषु बहुलतया लभ्यते । यथा—

“उत्कृष्टहेमतालीपट्टाभरणमययामुक्तकर्णोत्पलच्युत मधुधारासन्देहकारिणं कर्ण-
पाशं दोलायमानपत्रमकरमाणिक्यकुण्डलं दधतीम्”^१

कादम्बरी कर्णयोः सुवर्णस्य तालीपट्टभूषणमयकर्णपाशौ धृतवत्यासीत् । ययोः
सुवर्णपत्राणि कम्पमानान्यासन् । येन कमलेभ्यः मधुधारापातस्य भ्रम उत्पन्नोऽभवत् ।
उल्लेखः

ज्ञातृभेदेन विषयभेदेन वा बाणः, एकस्यैवस्तुनोऽनेकरूपेषु वर्णनं विधायोल्लेखा-
लङ्कारस्य योजनां कृतवान् । यथा—

कर्त्ता महाश्चर्याणाम्, आहर्त्ता क्रतूनाम्, आदर्शः सर्वशास्त्राणाम्, उत्पत्तिः
कलानाम् कुलभवनं गुणानाम्, आगमः काव्यामृतरसानाम्, उदयशैलो मित्रमण्ड-
लस्य^२.....”

उन्मीलितालङ्कारः

रूपगुणयोः सादृश्यकारणात्, एकस्य वस्तुनोऽन्यस्मिन् प्रच्छन्नतायामपि कस्मा-
दपि विशेषकारणवशात् तयोः पार्थक्यं स्पष्टं कृत्वा बाण उक्तालङ्कारस्य प्रयोगं
कृतवान् । यथा—

“विघटमानदलकोशविशदचम्पकद्युतेः सवर्णतया परिणतानुमीयमानकुङ्कुमाङ्ग-
रागस्य पाण्डुरतामापद्यमानस्य वर्णस्य^३....”

अत्र शरीरस्य पाण्डुतायाः गोपनस्य सर्वथा शक्यत्वात् ‘उन्मीलिता’लङ्कारो
ऽस्ति । वाल्मीकिदेशस्य कुङ्कुमालेपेन शरीरं पाण्डुरं जातम् । अतः कुङ्कुमलेपेन गर्भ-
चिह्नगोपनस्य प्रयासं विधाय शरीरान्यचिह्नैः पाण्डुरतया गर्भभारस्य प्राकट्यात्
‘उन्मीलितालङ्कारोऽस्ति ।

अतिशयोक्तिः

बाण उपमेयसङ्गोप्यमानेन सह तस्याभेदं संस्थाप्य तज्जन्यचमत्कारं सम्पादित-
वान् । यथा—

१. सैव पृ० ५४३

२. सैव, पृ० १२

३. का० चौ० सं०, पृ० २१४

२४ : मागधम्

जगुर्गृहेऽभ्यस्तसमस्तवाङ्मयैः ससारिकैः पञ्जरवर्त्तिभिः शुक्रैः ।

निगृह्यमाणा वटवः पदे पदे यजूषि सामानि च तस्य शङ्किताः ॥

—का० कविवंशवर्णनम्, पद्यम् १२

अस्मिन् पद्ये तिर्यग्योनावुत्पन्नशुक्रैः सह समस्तविद्यानां पारङ्गतत्वस्य सम्बन्ध-
स्थापनमतिशयोक्तिः वर्तते ।

निदर्शना

बाण उपमेयोपमानयोः समन्वयं तथा विहितवान् यथापाततस्तयोरनुपपन्नयोः
दृष्टयोरपि सादृश्य-सम्बन्ध-स्थापयित्वा चमत्कारं सृष्टवान् । यथा—

“कुञ्चिताङ्गलि-शिखराङ्गशाकर्षण-विधूतशिराः करिष्यति मदमत्तगजराज-
लीलाम् ।”^१

अत्र लीलामिव लीलामित्यौपम्याक्षेपादसम्भवद्वस्तरूपा निदर्शनास्ति ।

व्यतिरेकः

बाण उपमानापेक्षयोपमेयस्य गुणोत्कर्षं प्रदर्श्य व्यतिरेकालङ्कारस्ययोजनां
विहितवान् । यथा—“अवगणय नारायणवक्षस्थलवसतिमुखम्”^२

अत्र राजस्तारापीडस्य सुखनिवासभूमिं नारायणादपि समधिकसुखप्रदं वर्णित-
वान् । अतः व्यतिरेकालङ्कारोऽस्मिन् सन्दर्भे वर्तते ।

सहोक्तिः

सहार्थबोधकपदानां सामर्थ्येनैकस्यपदस्यानेकानर्थान् प्रस्तूय सहोक्तियोजना
कृता बाणेन । यथा—“लक्ष्म्या सह वितस्तार वक्षःस्थलम् बन्धुजनमनोरथैः सहा-
पूर्यतो रुदण्डद्वयम् । अरिजनेन सह तनिमानमभजत् मध्यभागः । त्यागेन सह प्रथि-
मानमाततान नितम्बभागः । प्रतापेन सहारुरोह रोमराजिः” ।^३

अप्रस्तुतप्रशंसा

अप्रस्तुतस्य वर्णनेन प्रस्तुतस्य प्रतीतिं विधाय बाणोऽप्रस्तुतप्रशंसायाः योजनां
चकार । यथा—

“कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा ।”^४

अत्राप्रकृतसामान्येन प्रकृतविशेषस्यवर्णनं कृतमस्ति तेनाप्रस्तुतप्रशंसा विद्यते ।

१. सैव पृ० १९७

२. सैव पृ० १६८

३. सैव पृ० २३४-२३५

४. का० चौखम्बासंस्करणम्, पृ० ४२८ ।

सम्पादकीयम् : २५

अर्थान्तरन्यासः

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा, सामान्येन विशेषस्य विशेषेण सामान्यस्य समर्थनं कृत्वार्थान्तरन्यासालङ्कारस्य प्रयोगः कृतोऽस्ति । यथा—

“अद्य समृद्धाः सर्वा गुरुजनाशिषः, अद्य फलितमनेकजन्मान्तरोपात्तमवदातं कर्म, अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः, न ह्यपुण्यभाजां भवादृशास्त्रिभुवनविस्मयजनकाः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते ।”^१

अस्मिन् सन्दर्भे वैधर्म्यहेतुना कार्यसमर्थनादर्थान्तरन्यासोऽस्ति ।

समासोक्तिः

प्रस्तुतस्य वर्णनेनाप्रस्तुतस्य प्रतीतिं कृत्वा समासोक्त्यलङ्कारस्य योजना कृता विद्यते । यथा—

“एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीताः विक्लवा भवन्ति राजानः, सर्वाविनयाधिष्ठानताञ्च गच्छन्ति ।”^२

प्रसङ्गेऽस्मिन् लक्ष्म्या कार्यद्वारेण पिशाचीव्यवहारस्य समारोपात् समासोक्त्यलङ्कारोऽस्ति ।

विरोधाभासः

द्वयोः वस्तुनोः असत्यपि वास्तविकविरोधे विरोधसदृशं वर्णनं विधाय वाणः विरोधालङ्कारस्य योजनां कृतवान् । यथा—

“अशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्यसाधारणया राजलक्ष्म्या समालिङ्गितम्, अपरिमितपरिवारजनमप्यद्वितीयम्, अनन्तगजतुरगसाधनमपि खड्गमात्रसहायम्, एकदेशस्थितमपि व्याप्तभुवनमण्डलम् ।”^३

विभावना

कारणाभावे कार्योत्पत्तेः वर्णनं विधाय विभावनालङ्कारस्य योजना विहितास्ति । यथा—

“साहं न सङ्कल्पिता पित्रा, न दत्ता मात्रा, नानुमोदिता गुरुभिः, न किञ्चित् सन्दिशामि, न किञ्चित् प्रेषयामि, नाकारं दर्शयामि, कातरैव अनाथैव नीचेव बलादवलितेन गुरुर्हणीयतां नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन ।”^४

१. सैव, पृ० ३६५ ।

२. सैव, पृ० ३२७ ।

३. सैव, पृ० २७-२८ ।

४. सैव, पृ० ६६० ।

२६ : मागधम्

इह हेतोरभावेऽपि महानिन्दनीयताप्रापणरूपकार्योत्पत्तेर्विभावनालङ्कारः प्रदर्शितोऽस्ति ।

स्वभावोक्तिः

महाकविबाणेन वस्तुनां वास्तविकस्वभावस्य चमत्कारपूर्णवर्णनं विधाय स्वभावोक्त्यलङ्कारस्य संयोजनं कृतम् । यथा—

अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम्, अचलितपक्षमालम्, अदृष्टभूतलम्, ईषदुल्लसितकर्णपल्लवोन्मुक्त-कपोलमण्डलम्, आलोलकलतालसत्कुसुमावतंसम्, अंसदेशदोलायितमणिकुण्डलम्^१ ।

काव्यलिङ्गम्

यत्र वर्णनीयविषयस्य हेतुरूपेण कस्यचित् वाक्यार्थस्य पदार्थस्य वा प्रतीयमानं प्रतिपाद्यते, तत्र काव्यलिङ्गालङ्कारो भवति । यथा—

“महाभिजनराजवंशप्रसूता चार्हतीयमेवंविधानि कर्माणि नियतञ्च स्वयमेवेयमतिविनीततया कतिपर्यैरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति ।”^२

अत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमस्ति ।

परिसंख्या

एकस्य वस्तुनोजेकत्रस्थितावपि—अन्यत्र निषिध्य तस्यैकस्थाने नियमनं कृत्वा बाणः परिसंख्यालङ्कारस्य योजनां कृतवान् । यथा—

“यस्याञ्चानिवृत्तिर्मणिदीपानाम्, तरलता हारलतानाम्, अस्थितिः सङ्गीत-मुरजध्वनीनाम्, द्वन्द्ववियोगश्चक्रनाम्नाम्, वर्णपरीक्षा कनकानाम्, अस्थिरत्वं ध्वजानाम्, मित्रद्वेषः कुमुदानाम्, कोपगुप्तिरसीनाम्”^३

इहार्थी परिसंख्यास्ति ।

समुच्चयः

कार्यसिद्धयै एकस्मिन् समर्थके साधके सत्यपि साधकान्तरस्य कथनं विधाय समुच्चयालङ्कारस्य प्रयोगः कृतोऽस्ति । यथा—

जयन्ति बाणासुरमौलिलालिता दशास्यचूडामणिचक्रचुम्बिनः ।

सुरासुराधीशशिखान्तशायिनो भवच्छिदस्यम्बकपादपांसवः ॥

—मङ्गलाचरणम्, पृ० २

१. का० पृ० ४२९ ।

२. सैव, पृ० ३११ ।

३. सैव, पृ० १६६ ।

सम्पादकीयम् : २७

अत्र उत्कर्षकथनकार्यं प्रति बाणासुरमौलिलालनादिहेतुचतुष्टयप्रदर्शनेन समु-
च्चयालङ्कारोऽस्ति ।

अर्थापत्तिः

दण्डपूपिकान्यायेनार्थसिद्धिसामर्थ्येनान्यसहजसाध्यार्थः स्वयमाक्षितो भूत्वार्था-
पत्तयेोजना विहितास्ति । यथा—

“किं वा तस्य दुःसाध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृण-
वल्लघुताम् उपनीतः ।”^१ अत्रार्थापत्तिद्वारेणैतत्सिद्धयति यन्मनोभवाय किमपि
नासाध्यमस्ति ।

संसृष्टिः

कादम्बर्या परस्परनिरपेक्षरूपेण तिलतण्डुलवत्—एकाधिकालङ्काराणामेकत्र
स्थितिः प्राप्यते । यथा—

अकारणाविष्कृतवैरदारुणादसज्जनात् कस्य भयं न जायते ।

विषं महाहेरिव यस्य दुर्वचः सुदुःसहं सन्निहितं सदा मुखे ॥५॥

सङ्करः

अनेकालङ्काराणामङ्गाङ्गिभावेन सन्निवेशं विधाय सङ्करालङ्कारस्य योजना
कृता बाणेन । यथा—

हरन्ति कं नोज्ज्वलदीपकोपमैर्नवैः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।

निरन्तरश्लेषघनाः सुजातयो महास्रजश्चम्पककुड्मलैरिव ॥

—कथाप्रशंसा, प० ९

अत्र पूर्णोपमायाः, अर्थापत्तेश्चाङ्गाङ्गिभावेनैकाश्रयानुप्रवेशोऽस्ति ।

कादम्बर्या प्रयुक्तानि कतिपयपौराणिकोपमानानि—

महाकविबाणः रामायणमहाभारतयोः स्वसमये प्राप्तपौराणिकसाहित्यस्य च
सम्यगध्ययनं चकार । एतदेवकारणमस्ति यत् तेन कादम्बर्याः वस्तुवर्णनप्रसंगेष्वेतादृ-
शानेकोपमानानां प्रयोगः कृतः, यैः स्वान्तःप्रदेशेषु पौराणिककथा आवेष्टिताः ।
पुराणानां ज्ञानं धर्मदर्शनाचारसमाजशास्त्रदृष्टिभिरत्यावश्यकमस्ति ।

(१) महाकविबाणः शूद्रकन्यायाः रूपचित्रणे लिखितवान्—“असुरगृहीतामृ-
तापहरणकृतकपटपटुविलासिनीवेशस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानुकुर्वतीम् ॥”^२

१. सैव, पृ० ४६७ ।

२. का० पृ० ३० ।

सैव, पृ० ३१ ।

२८ : मागधम्

इह शूद्रकन्यायाः श्यामरूपं भगवतो विष्णोः तद्रूपसादृश्यमभजत् । किल पुराकाले क्षीरसागरमन्थनान्निःसृतममृतं दैत्याः देवेभ्योऽप्रदाय स्वयमेव गृहीतवन्तः, भगवान् विष्णुस्तु तन्निरीक्ष्यात्मनो मोहिनीस्वरूपं धृत्वा तान् प्रतारयन् देवेभ्यः तदमृतं ददौ ।

महाकविबाणः “श्यामतया भगवतो हरेरिव” उपमानेन शूद्रकन्यायाः मनोरमं रूपं वर्णितवान् । यावती मादकता मोहिन्याः रूपे विद्यमानासीत्, तावत्येव शूद्रकन्यायाः रूपे वर्तमानासीत् । बाणभट्टः सौन्दर्यचित्रणस्य पौराणिकोपमानस्योपयोगंकृत्वापूर्वच्छटायाः प्रदर्शनं कृतवान् ।

(२) “आकपिलगोरोचनारचिततिलकतृतीयलोचनाम् किरातवेशमिव भवानीम्” “श्यामलतामिव श्रियम्” “मलिनीकृतामिव रतिम्” “पलायितामिव कालिन्दीम् ।”^२ इह शूद्रकन्यायाः ललाटे गोरोचनायाः पीतं तिलकं तृतीयनेत्रस्य शोभामप्राप्नोत् । तेन सा भगवतः शङ्करस्य किरातवेषग्रहणकाले किरातवेषधारिण्याः पार्वत्या सदृशी प्रतीयते स्म । अथवा सा स्वहृदये स्थितस्य भगवतो नारायणस्य शरीरस्य श्यामतया श्यामतां गताया लक्ष्म्या इव भाति स्म । अथवा सा भगवतः शङ्करस्य नेत्रज्वालायां ज्वलतः कामस्य धूमेन कृष्णायाः रत्या इव प्रतीयते स्म । अथवा प्रबलाहङ्कारिणो बलरामस्य लाङ्गलेन यदाकृष्टिस्तद्भ्यात् पलायितायाः कृष्णप्रियायाः कालिन्द्या इव ज्ञायते स्म ।

महाकविरुल्लिखितसन्दर्भे एकत्र, चतुर्णामुपमानानां प्रयोगं विधाय गोरोचना-तिलकमण्डितायाः श्यामलवर्णायाः शूद्रकन्यायाः रूपसौन्दर्यस्याङ्कनं कृतवान् । प्रयुक्तोपमानानि शङ्करस्य, विष्णोः बलरामस्य च स्मरणं कारयन्ति ।

(३) “अतिबहुलपिण्डालक्तकरसरागपल्लवितपादपङ्कजाम्, ... महिषासुर-रुधिररक्तचरणामिव कात्यायनीम्^१ ।”

शूद्रकन्या गाढालक्तकरञ्जिताभ्यां नवाङ्कुरनिभाभ्यां चरणाभ्यां तत्काल-विदारितस्य महिषासुरस्य रक्ते रञ्जितचरणायाः कात्यायन्याः तुल्यतां गतासीत् । प्रसङ्गेऽस्मिन् मार्कण्डेयपुराणस्य महिषासुरस्य कथा स्मृतिपथमायाति । ब्रह्मणो वरमादाय महिषासुरो विश्वमुपद्रुतं चकार । अतः संसाररक्षाहेतोरविर्भूतया दुर्गया तस्य राक्षसस्य वधः कृतः । महाकविः तस्मिन्नेव कथानकेऽस्माकंध्यानमाकृष्टवान् ।

(४) “अमरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगम्^२” —अमरगुरुबृहस्पतिस्तमिव समस्तनीतिशास्त्राणां तत्त्वज्ञातारम् ।

१. का० चौखम्बासंस्करणम् ३८

२. सैव पृ० ३८

इह पौराणिकोपमानेन देवगुरुः बृहस्पतिरुपस्थितोऽस्ति । बृहस्पतिः परम-
विद्वान् समस्तशास्त्रपारग आसीत् । बृद्धामात्यस्य कुमारपालितस्य नीतिशास्त्र-
सम्बन्धि-पाण्डित्यस्य प्रकटीकरणार्थं पौराणिकोपमानमुपन्यस्तमस्ति ।

(५) “कात्यायनीव प्रचलितखड्गभीषणा रक्तचन्दनारुङ्कृता च^१” —
ववचित् रक्तचन्दनवृक्षेषु इतस्ततः गण्डकाः भ्रमन्तिस्म, येन सा रक्तचन्दनखड्ग-
धारिण्याः भगवत्याः दुर्गायाः सदृशी दृश्यतेस्म ।

(६) “कर्णीसुतकथेव सन्निहित-विपुलाचलशशोपगता च^२” —ववचित्
कर्णिकारपूर्णपर्वतानां विस्तृताञ्चलेषु लोघ्राणामनेकवृक्षाः नृत्यन्त आसन् यैः सा
विपुलाचलनामकमित्राभ्यां शशनामकप्रधानमन्त्रिणा च युक्ता चौर्यशास्त्रप्रणेतुः
कर्णीसुतसुतेव प्रतीयतेस्म ।

अत्र कविः बृहत्कथायामुल्लिखितस्य चौर्यशास्त्रस्य प्रणेतुः कर्णीसुतस्य निर्देशं
चकार । कर्णीसुतस्य मित्रद्वयं घनिष्ठमासीत्—विपुलोऽचलश्च । अस्य सचिवः शश
आसीत् । स हि तस्य कार्येषु सहयोगीवासीत् । एवम्प्रकारेण कर्णीसुतकथायाः
पात्राणां कविरुपमानरूपेण चित्रणं कृतवान् ।

(७) “अमृतमथनवेलेव श्रीद्रुमोपशोभिता वारुणी-परिगता च^३” सा
विन्ध्याटवी श्रीद्रुमवारुणीवृक्षैः युक्ता लक्ष्मोपारिजातमदिरा-सुशोभितामृतमन्थनवेलेव
प्रतीताभवत् ।

(८) “गिरितनयेव स्थाणुसंगता मृगपतिसेविता च^४” —स्थाणूनां मध्ये
सिंहानां विचरणकारणात् सा विन्ध्याटवी भगवताशङ्करेण सह भ्रमणशोलायाः सिंह-
वाहिन्याः पार्वत्याः सदृशी विभातिस्म ।

(९) “जानकीव प्रसूतकुशलवा निशाचरपरिगृहीता च^५” —विन्ध्याटव्याः
भूमिः कुशाङ्कुरैराच्छन्नासीत्, येषु कौशिकानामोदृशी वसतिरभवत्, यया सा कुशल-
वज्रमदात्र्याः रावणप्रपञ्चगतायाः जानक्याः सदृशी प्रतीयतेस्म । अत्र विन्ध्याटवीं
जानकीसदृशीं परिकल्प्य महाकविः पौराणिकाख्यानेन सह तस्यामटव्यामुत्पद्यमाना-
नांकुशादीनां विशेषतामपि प्रतिपादितवान् ।

१. सैव पृ० ५७

२. सैव पृ० ५७

३. सैव पृ० ५७

४. सैव पृ० ५८

५. सैव, पृ० ५८

३० : मागधम्

(१०) “क्वचित् प्रलयवेलेव महावराह-दंष्ट्रा-समुत्खात-धरणिमण्डला^१” —
क्वचित् तां विन्ध्याटवीभूमिं वन्यशूकरा उत्पाट्य स्तूपे कल्पितवन्तः, येन सा भूमिः
दन्तैः धरोत्थापकस्य वराहस्य मूर्तिमनुकरोतिस्म ।

प्रलयसमये परमेश्वरो हि वराहमूर्तिमाश्रित्य सलिलमग्नं भुवमूर्ध्वमानीत-
वानिति पौराणिकी वार्ता । अत्र कविः वराहावतारस्यैतद्दृश्येन विन्ध्याटव्याः
रूपमङ्कितवान् ।

(११) “क्वचिद्दशमुखनगरीव चटुलवानरवृन्दभज्यमानतुङ्गशालाकुला^२”
—क्वचिद्वानराः उच्चोच्चशालवृक्षान् विनाशितवन्तः यैः पूर्णं सा भूमिः वानरैः
विध्वस्ताट्टालिकायाः लङ्कायाः सादृश्यं भजतिस्म । उक्तोपमानैः बाणः रामरावण-
संग्रामकाले कपिवृद्धैः विनाशितायाः लङ्कायाः संकेतेन सहोत्प्रेक्षया वानरोत्पा-
तस्यापि संकेतं विहितवान् ।

(१२) “क्वचिदमरपति तनुरिव नेत्रसहस्रसङ्कुला^३” क्वचिन्नेत्रनामक-
वृक्षसहस्रैः युक्ता सा भूमिः सहस्राक्ष इन्द्र इव बभूव । सन्दर्भेऽस्मिन् नेत्रवृक्षाणां
चित्रणं विडौजोनेत्रसहस्रैः नेत्राणां चित्रणं कृतमस्ति । तथ्यमेतदस्ति यत् वृक्षेभ्यः
सहस्रजटाः निस्सृता अभवन् । अतएव ते वृक्षाः सहस्राक्षेन्द्रतुल्याः प्रतीयन्तेस्म ।

(१३) महाभारते समुल्लिखितकीचकैः युक्तायाः विराटनगर्याः स्वरूपस्य
स्मरणार्थं “क्वचिद् विराटनगरी कीचकशतवृता^४” लिखितमस्ति । विन्ध्याटव्यां
कीचकानां विशेषा शोभासीत् । यैः सा विन्ध्याटवी विराटनगरी सदृशी
प्रतिभातिस्म ।

(१४) क्वचिद्व्याधा भयाक्रान्तान् चञ्चलनेत्रान् मृगाननुसरन्तिस्म, येन
सा अटवी व्याधरूपधारिशङ्कराभिद्रुतमृगशिरश्शोभिताकाशशीसमाना विभातिस्म ।
कविना लिखितम्—“क्वचिदम्बरश्रीरिव व्याधानुगम्यमानतरलतारकमृगा ।”^५

उक्तोद्धरणेषु महाकविः पौराणिकाख्यानस्य निर्देशं कृतवान् । कथ्यते पुरा
प्रजापतिः परमसुन्दरीं स्वतनयां सन्ध्यां निरीक्ष्य कामान्धस्तामन्वधावत्, स्वधर्मं
रक्षन्ती सा पुत्री तु हरिणीस्वरूपमाश्रित्य पलायमाना शङ्करशरणं गतवती;
प्रजापतिरपि हरिणस्वरूपमाश्रित्य तत्राप्यनुजगाम । महादेवस्तु तस्मिरीक्ष्य प्रजापतेः

१. का० द० पृ० ५९

२. सैव पृ० ५९

३. सैव पृ० ६०

४. सैव पृ० ६०

५. सैव पृ० ६१

शिरः कर्त्तनाय स्वधनुषा बाणं मुक्तवान् तदा तु प्रजापतिरत्यन्तं लज्जितस्त्रस्तश्च सन् मृगशिरोनक्षत्रे प्रविष्टवान् शिवस्य बाणोऽपि आर्द्रानक्षत्रस्वरूपेण तदन्वतिष्ठदिति ।

(१५) शनैः शनैरुदिते भगवति सवितरि पम्पासरः पर्यन्ततश्शिखरसञ्चारिणी अध्यासितगिरिशिखरे दिवसकरजन्मनि हृततारे पुनरिव कवीश्वरे वनमभिपतति वालातपे^१ । शनैः शनैः सूर्यः गगने प्रारब्धवानुदयम् । पम्पासरो निकटवर्त्तिषु वृक्षेषु पर्वतशिखरेषु च विहरणशीलः तारकाणां तस्करश्च तत्प्राभातिकः प्रसरणशीलो मधुरातपः बालिपत्नी तारातस्करस्य सुग्रीवभयात् वने पलायित्वागतस्य सूर्यपुत्रसुग्रीवस्य सदृशः प्रतीयतेस्म ।

मनकविः प्रभातवर्णहाप्रसङ्गे शनैः शनैः पम्पासरसि व्याप्तातपस्य चित्रणं पूर्णोपमया कृतवान् बाल्मीकिरामायणस्योत्तरकाण्डे सुग्रीव आदित्यपुत्रः कथितोऽस्ति । बाणेन उक्तोपमाने पूर्वोक्तं तथ्यं पुष्टं कृतम् ।

(१६) “तस्माद् वनान्तरादर्जुनभुजदण्डसहस्रविप्रकीर्णमिव नर्मदाप्रवाहम्^२” शवरसैन्यदलः कार्तवीर्यार्जुनसहस्रकरैरनेकधारासुप्रसृतायाः नर्मदायाः प्रवाहसदृशः प्रतिभातिस्म ।

अस्मिन् पौराणिकाख्याने कथितमस्तियत् हैहयाधिपतिः कार्तवीर्यः स्वसहस्रकरैः नर्मदायाः जलप्रवाहमवरोध्य क्रीडितवान् । उक्तोपमानेन महाकविः शवरसैन्यस्यास्तव्यस्ततायाः चित्रणं कृतवान् ।

(१७) कैश्चित् कृष्णचरितमिव दर्शयद्भिः, समुत्खातगजदन्तैः^३ । शवरसैनिकाः गजदन्तमुत्पाटय चलन्तिस्म, येन ते कुवल्यापीडस्य वधिकस्य कृष्णस्य चरित्रानुकरणं कुर्वन्तः प्रतीयन्तेस्म । पौराणिकारख्यानेऽस्मिन् कथितमस्ति यत् श्रीकृष्णोहि स्वव्यापादनाय कंसान्नापितहस्तिपकव्यापारितं कुवल्यापीडाभिधानं करिणं विजित्य तद्वन्तमुत्पाटय च जग्राह, अनन्तरञ्च स्वयमेव तं गजं हस्तिपकञ्च निहतवानिति ।

अस्मिन् सन्दर्भे कविः क्रियोत्प्रेक्षया शवरसैन्यं चित्रितवान् ।

(१८) “वकराक्षसमिव गृहीतैकचक्रम्^४—शवरसेनापतिरेकहस्ते चक्रं गृहीतवान् । तेन स एकचक्रनगरीधारकबकासुरसमानः प्रतीयतेस्म । पुरा एकचक्रनाम्न्यां नगर्यां वकनामको राक्षसः मनुष्याणां संहारं कुर्वन् निवसतिस्म । तत्र नृपतिः

१. सैव पृ० ८१

२. का० पृ० पृ० ८८

३. सैव पृ० ९४

४. सैव पृ० ९४

३२ : मागधम्

प्रतिदिनं तस्य राक्षसस्याहाराय क्रमशः एकं मनुष्यं प्रेषयतिस्म । यदा लाक्षागृहे भस्मीभूते पाण्डवाः अस्या एव नगय्याः एकस्य ब्राह्मणस्य गृहे निवासं प्राप्तवन्तः तदा संयोगेन वकासुरस्य भोजनार्थं तस्य ब्राह्मणस्यैवावसरः प्राप्तः । अतः तत्परिवारजनाः करुणमक्रन्दन् । यदा कुन्तीमां स्थितिं ज्ञातवती तदा सा गृहिण्यै निवेदितवती यदद्य तव पुत्रस्थाने वकासुरस्य भोजनाय मम कश्चन पुत्रो गमिष्यति । अन्ते भीमस्तत्र गत्वा वकासुरं हतवान् ।

महाकविरूपमालङ्कारेण शबरसेनापतेः भयङ्कराकृतेः चित्रणं कृतवान् । वकासुरोपमाने भयङ्करतायाः निर्भयतायाः विशालतायाः वीरताया एवं क्रूरताया अनेके गुणधर्माः विद्यमानाः सन्ति । बाण उक्तोपमानेन सेनापतेरन्तरङ्गवहिरङ्गस्वरूपयोर्दृष्टाटनं कृतवान् ।

(१९) “भीष्ममिव शिखण्डिशत्रुम्” — स शबरसेनापतिः मयूराणां शत्रुत्वेन भीष्मपितामहसदृशः प्रतीयतेस्म ।

पौराणिकाख्याने कथितमस्ति यत् काशिराजपुत्री, अम्बालिका भीष्मपितामहेन सह विवाहं कर्तुमैच्छत्, परं भीष्मः तन्न स्वीकृतवान् ‘अम्बालिका दुःखिता भूत्वा प्राणान् तत्याज तथा सा द्रुपदराजपुत्री बभूव सा तपोऽकरोत् तथैकगन्धर्वरूपेण परिवर्त्तनं कृत्वा सा पुंस्त्वं प्राप्तवती । अतः सा शिखण्डि-नाम्ना प्रसिद्धिं गता ।

महाकविः बाणोऽनेन पौराणिकोपमानेन शबरसेनापतेः वीरतायाः चित्रणं कृतवान् । भीष्मपितामहसदृशः स दृढप्रतिज्ञः शिखण्डिनां शत्रुर्वीरश्चासीत् ।

(२०) “पराशरमिव योजनगन्धानुसारिणम्” — स शबरसेनापतिः कस्तूर-मृगाणामनुसरणकारणात् योजनगन्धाया अनुसर्तुः पराशरस्य सदृशः प्रतीयतेस्म । पराशरमुनिः व्यासस्य पितास्ति । यदास्य पुत्रमुत्पादयितुमिच्छाभवत् तदा सम्मुखे धीवरपुत्री सत्यवती दृष्ट्वा ‘सत्यवत्याः द्वितीयं नाम मत्स्यगन्धाथवा योजनगन्धाप्यासीत् । एतस्याः संयोगेन व्यासर्षेः जन्माभूत् ।

महाकविः बाणः शबरसेनापतिना क्रियमाणायाः गन्धमृगस्यानुसरणशीलतायाः अङ्गनं चकार । बाण उक्तालङ्कारेणोपमेयस्य स्वरूपाङ्गने पूर्णपटुतायाः परिचयं दत्तवान् ।

(२१) हिरण्याक्षदानवमिव महावराहदंष्ट्राविभिन्नवक्षःस्थलम् — महावराहदन्तक्षतहिरण्याक्षरक्षोवक्षःस्थलसदृशं तदीयमपि वक्षः वन्यशूकरदन्तक्षतमासीत् ।

१. सैव पृ० ९५

२. सैव पृ० ९५

३. का० द० पृ० ९५-९६

सम्पादकीयम् : ३३

श्रूयते पुरा किल हिरण्याक्षो महासुरो लोकान् संक्षोभयन् प्रतिदिनमस्वास्थ्यं चक्रे, अत्युग्रतपःशालित्वेन भुवं सलिले मज्जयामास । अथ भगवान् नारायणस्तेषां रिरक्षयिषया शूकररूपमास्थाय सागराद्भुवमुद्धृत्य पर्वतकन्दरायां वर्तमान आसीत् । अनन्तरं च मृगयार्थं व्रजन् हिरण्याक्षः तमवलोकितवान् ततः गदामादाय ताडितवान्, अथ स दंष्ट्रया तद्वक्षो विदारयित्वा निजघानेति ।

महाकविबाणः उक्तपौराणिकोपमानेन सेनापतेराखेटप्रियतायाश्चित्रणं कृतवान् । तथैव हिरण्याक्षसदृशाणां तदीयवीरतायाः शक्तिसम्पन्नतायाश्च कार्याणां निर्देशं विहितवान् ।

(२२) “हनूमन्तमिव शिलाशकलप्रहारसञ्चूर्णिताक्षास्थिसञ्चयम्^१—हनुमत्सदृशैः तत्र पाषाणखण्डैरक्षास्थीनि व्योढ्यन्तेस्म ।

महाकविबाणः जावाल्याश्रमवर्णनप्रसङ्गे रामायणस्य लङ्काकाण्डस्यानेककथानां सङ्केतं विधाया नेकतथ्यान् प्रकाशितवान् । हनूमान् लङ्कामग्निना दग्धवान् । पश्चादसौ विशालान्यनेकभवानानि धराध्वस्तानि चकार । रावणो वृत्तान्तमिमं विज्ञाय हनुमद्वधायाक्षनामकं स्वपुत्रं प्रेषितवान् । हनूमान् तदस्थीनि चूर्णितवान् । सन्दर्भेऽस्मिन् हनूमत उपमानेन जावाल्याश्रमस्य सुन्दरं चित्रणं कृतमस्ति । अन्य-पौराणिकोपमानेन जावाल्याश्रमे त्रोट्यमाणानां हिङ्गोटफलानां सजीवं वर्णनं विहितमस्ति ।

(२३) “शान्तनुमिव प्रियसत्यव्रतम्, अम्बिकाकरतलमिव रुद्राक्षग्रहणनिपुणम्^२” यथा शान्तनुः स्वपुत्राय सत्यव्रताय स्निह्यतिस्म, तथैव जावालिरपि सत्यव्रतं पालयतिस्म । यथा भगवत्याः पार्वत्याः करौ भगवतः शङ्करस्य नयननिमीलने दक्षौ स्तस्तथैव तद्दहस्तावपि रुद्राक्षमालाग्रहणे कुशलीस्तः ।

उक्तसन्दर्भे बाणः पूर्णोपमया शान्तनोः पार्वत्याश्चाख्यानकं समुपस्थाप्य जावालैः तपस्यां तथा तत्तपोजन्योत्कटप्रभावञ्च प्रकाशितवान् ।

(२४) “आस्तीकतनुरिवानन्दितभुजङ्गलोकौ” — आस्तीकमुनिः यथा सर्प-सत्रं निवारयित्वा सर्पानानन्दितवान्, तथैवोज्जयिन्यपि भोगविलासोपयुक्तं गृहं धृत्वा भोगिजनानानन्दयतिस्म ।

उल्लिखितसन्दर्भे महाभारतस्य सर्पसत्रस्याख्यानमङ्कितमस्ति । कथितमस्ति

१. सैव पृ० १२४

२. सैव पृ० १३५

३. सैव पृ० १६२

३४ : मागधम्

यत् यदा सर्पः परीक्षितं दष्टवान् तथा परीक्षितपुत्रो जनमेजयः परमरुष्टो बभूव ।
अथ च स सर्पविनाशाय 'सर्पसत्र'-नामकं यज्ञं प्रारब्धवान् । तदा परमदयालुरास्ती-
कमुनिः सर्पसत्रावरोधाय जनमेजयं प्रार्थितवान् । स्वप्रार्थनानुसारञ्च सर्पसत्रयज्ञा-
वरोधेन सर्पान्गोपायत् ।

(२५) "उषानिरुद्धसमागममिव चित्रलेखादशितविचित्रसकलभुवनाकारम्"^१
—उषानिरुद्धसमागमे यथा तदीया सखी चित्रलेखा समस्तत्रिभुवनतरुणानामा-
कृतिचित्राणि निर्मायोपासमक्षं समुपस्थापितवती, तद्राजभवनेऽपि तथैव चित्रकारैः
समस्तत्रिभुवनस्य सर्वाधिकपदार्थानां विविधप्रकाराणि चित्राणि भित्तावङ्कितानि
विधाय प्रदर्शितान्यासन् ।

उपयुक्तसन्दर्भे हरिवंशोक्तोषानिरुद्धकथा वर्णितास्ति । महाकविवाणः भित्ति-
चित्राणां वर्णनार्थं तत्कथामुपमानरूपेण प्रस्तुतवान् ।

(२६) "बलियज्ञमिव पुराणपुरुषवामनाधिष्ठिताभ्यन्तरम्"^२—बलिराजस्य
यज्ञस्थलं यथा विष्णुनाधिष्ठितमासीत्, तद्राजभवनमपि तथैव वृद्धैः वामनाकृति-
मनुष्यैश्चाधिष्ठितमासीत् ।

अत्र वामनावतारमुल्लिख्य महाकविः बलिवामनयोराख्यानमुपस्थापितवान् ।

एवमेव "रामायणमिव कपिकथासमाकुलम्"^३; "माद्रीकुलमिव नकुला-
लङ्कृतम्"^४; "रघुकुलमिव भरतगुणानन्दितम्"^५ "नारदीयमिव वर्ण्यमानराज-
धर्मम्"^६; "स्कन्दमिव शिखिक्रीडारम्भचञ्चलम्"^७; "दक्षाध्वरक्रियामिवोद्धत-
गणकचग्रहभयोपसेवितत्र्यम्बकाम्"^८; "इन्दुमूर्तिमिव स्वभानुभयकृतत्रिनयनशरण-
गमनाम्"^९; "ऐरावतदेहच्छविमिव गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठितशितिकण्ठचिन्तितोप-
नताम्" इत्याद्यनेकपौराणिकोपमानानि प्रयुक्तानि सन्ति । येषु रामायण-महाभारत-
बृहत्कथानामनेकाख्यानान्युल्लिखितानि सन्ति । एभिरुपमानैः कविः यत्र पौराणिकै-

१. कादम्बरी, पृ० २७८

२. सैव, पृ० २७८

३. सैव पृ० २८०

४. सैव, पृ० २८१

५. सैव पृ० २८१

६. सैव पृ० २८१

७. सैव पृ० २८२

८. सैव पृ० ३९१

९. सैव पृ० ३९१

तिहासिकज्ञानानामक्षयभाण्डारं विवृतवान् तत्रैव वर्णनान्यपि सजीवानि चकार ।
काव्यशास्त्रदृष्ट्या कवेरुक्तोपमानानि परममूल्यवन्ति सन्ति ।

कादम्बर्याः भावसौन्दर्यम्

भावसौन्दर्यस्यान्तःकल्पनायाः, अनुभूतेः संवेगस्य, भावनायाः स्थायि-सञ्चारिभावयोः, रसानुभूतेश्च गणना भवति । वस्तुतो भावसौन्दर्यस्य तात्पर्यं हृदय-रञ्जिकानां द्राविकाणाञ्च तासामनुभूतीनां सत्तयास्ति, याभिः काव्ये रागतत्त्वस्य पुष्टिः भवति । हर्षचरिते, कादम्बर्याञ्चैतादृशा अनेकसन्दर्भास्सन्ति, येषामध्ययनेन हृदयं विगलितं भवति । महाकविवाणः स्ववहुमुखिजीवनस्यानुभवान् समाहृत्य पदे-पदेऽनुस्यूतान् कृतवान् । हर्षचरिते वाणदृष्टौ येऽनुभवा आसन् त एव कादम्बर्यां निता-न्तरलमानसेऽन्तर्लोना भूत्वा विलक्षणरूपेषु प्रस्फुटिताः भवन्ति । व्यक्तित्वचित्रणे महाकविवाणः यादशीं सफलतामाप्तवान्, तादृशीं सफलतामन्यः कश्चन संस्कृतकविः कदाचिदेव प्राप्तोऽभविष्यत् । वाणः स्वभ्रातरं चित्रं सर्वभावेन पूर्णं करोति । एत-देव कारणमस्ति यत् वाणतनयः कादम्बरीप्रशंसाप्रसङ्गेऽलिखत् ।

कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम् ।

भीतोऽस्मि यन्न रसवर्णविवर्जितेन तच्छेषमात्मवचसाऽप्यनुसन्दधानः ॥

अर्थात्—कादम्बर्या उत्तमरसं निपीय सहृदयजनः स्वचेतनां जहाति, अस्यां दशायां रस-वर्णविहीना मम वाणो कादम्बरीरसविमुग्धान् पाठकान् मनागपि विर-सान् न करिष्यति ।

निःसन्दिग्धमस्ति यत् कादम्बर्यां गन्धर्वलोकमनुष्यलोकयोः जीवनविभूतयः सङ्कलिताः सन्ति । महाकविः विलासवत्याः चिन्ताक्रान्तस्थित्याः चित्रणं कुर्वन् सन्तानविहीनायाः नार्याः चिन्तामूर्तिमङ्कितवान् । महाराजतारापीडस्य सान्त्वनाऽपि सफलपतेः सूचिकास्ति ।

भावसौन्दर्यदृष्ट्यैतच्चित्रमत्यन्तमहत्त्वपूर्णमस्ति—

“एकदा च स तदावासमुपगतः तां चिन्तास्तिमितदीनदृष्टिना शोकमूकेन परिजनेन परिवृताम्, आरादवस्थितैश्च ध्यानानिषिद्धलोचनैः कञ्चुकमिरुपास्य-मानाम्, अनतिदूरवर्तिनीभिश्चान्तःपुरवृद्धाभिराश्वास्यमानाम्, अविरलाश्रुपाता-द्रोक्तदुःकूलाम्, अनलङ्कृताम्, वामकरतलविनिहितमुखकमलाम्, असंयताकु-लालकाम्, सुनिविडपर्याङ्गिकोपविष्टाम् देवीं ददर्श ।”^१

१. कादम्बरी, चौ० सं० पृ० १८८-१८९

३६ : मागधम्

“....देवि ! किमर्थमन्तर्गत-गुरुशोकभारमन्थरमशब्दं रुचते, ग्रथन्ति हि मुक्ता-
फलजालकमिव वाष्पविन्दुनिकरमेतास्तव पक्षमपङ्क्तयः ? किमर्थञ्च कृशोदरि !
नालङ्कृतासि ? परिजनमपृच्छत् ।”^१

सन्दर्भेऽस्मिन् महाराजतारापीडस्य विलासवत्याश्च गृहिजीवनस्य भावपूर्णचित्रणं
कृतमस्ति । कादम्बर्याः चन्द्रापीडस्य च प्रथममिलनसन्दर्भे वाणः कादम्बर्या उत्कण्ठा-
पूर्णभावनानां सात्त्विकभावानाञ्च सुन्दरं चित्रणं कृतवानस्ति । प्रसङ्गेऽस्मिन् वयं
प्रथमरागोद्बोधयुक्तयुवकचन्द्रापीडस्याभिनवयोवनायाः कुमार्याः कादम्बर्याश्च हृदययोः
समुत्पद्यमानानां विभिन्नभावानां निरूपणं प्राप्तुमः । युवकानां युवतीनाञ्च प्रथम-
दर्शनावसरे संजायमानानां भावावलीनां रागोद्बोधस्य च स्थितेः चित्रणमस्ति ।
अनङ्गकलया सर्वप्रथमपरिचितायाः मुग्धायाः नायिकायाः सलज्जायाः सस्पृहभाव-
नायाः, यस्यामपह्नुतिमय्यामलङ्कृतशैल्यां वर्णनं कृतमस्ति, तद्वाणस्य पर्यवेक्ष-
णशक्तेः परिचायकमस्ति । कादम्बर्याः दर्शनादुत्पन्नस्य चन्द्रापीडस्यानन्दस्योत्सुकता-
याश्च वर्णनमलङ्कृतमपि हृदयमुद्धाटयति’ मुग्धायाः कादम्बर्याः लज्जायाः कारणेन
रागाविष्टस्थितेः गोपनायापह्नुतेः कलापूर्णः प्रयोगः कृतोऽस्ति । यथा—

“अथ तस्याः कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत्, ससम्भ्रमोत्थानश्रमो व्यपदेशोऽ-
भवत् । ऊरुकम्प एव गतिं श्रोत्र, नूपुररवाकृष्टहंसमण्डलमयशो लेभे । निश्वास-
प्रवृत्तिरेव अंशुकं चलं चकार, चामरानिलोनिमित्तां ययौ । अन्तःप्रवृष्टचन्द्रा-
पीडस्पर्शलोभेनैव निपपात हृदये हस्तः, स एव स्तनावरणव्याजो बभूव ।”
सुखमकल्पयत्^२ ।

दृष्टे चन्द्रापीडसौन्दर्ये कादम्बर्याः हृदयं कामवाणेन विद्धम् । तस्याः शरीरे
विभिन्नप्रकाराः सात्त्विकभावाः परिलक्षिताः अभवन् । इमान् सात्त्विकभावान्
दृष्ट्वा जनान् प्रति कदाचित् चन्द्रापीडं प्रति कादम्बर्या आकर्षणस्य सूत्रं ज्ञातं न
भवेत्, एतदर्थं मुग्धायाः कादम्बर्याः लज्जासुलभस्थितेः गोपनस्य कार्यं कतिपर्यैरुप-
करणैः कृतम् । प्रत्यक्षमेवं प्रतीयते यत् कादम्बरी-सदृशी कोमलाङ्गी कुमारचन्द्रापीडस्य
सम्माने स्थिता श्रमवशात् स्वित्ना जाता; परन्तु स्वेदस्य वास्तविककारणं काम
एवासीत्, येन पुष्पवाणेन कादम्बर्याः हृदयं भित्त्वा स्वेद उत्पादितः । चन्द्रापीडं
दृष्ट्वा रतिभावकारणात् कादम्बर्याः सक्थिनी वेपेतेस्म’ तस्याः गतिरवरुद्धेव जाता ।
परन्तु कादम्बर्याः मणिनूपुरयोः झणत्कारं श्रुत्वा समीपमागतैः हंसैः तस्याः गति-
रवरोधितेत्येवं ज्ञातम् । तीव्रेण स्वासेनोपरिवर्त्तमानं वस्त्रं चञ्चलं जातम्; परं वस्तु-

१. सैव पृ० १८९-१९०

२. कादम्बरी पृ० ५५०-५५२

स्थिति मन्दानिलः निगूहितवान् । तस्याः करः वक्षःस्थल आपतितः; स्वहृदये प्रविष्टं चन्द्रापीडं स्पष्टं तत्रैव वर्धमान आसीत् । स एव करः पुरुषस्य प्रथमदर्शनेन लज्जितायाः कादम्बर्यावावरणव्याजो जातः ।

चन्द्रापीडदर्शनेनोत्पन्नानन्दकारणात् कादम्बर्या अक्षणोरश्रूणि पतितानि । एतत्कारणं कर्णयोरवतंसकुसुमपरागो जातः । लज्जावशात्तस्याः मुखादेकोऽपि शब्दो न निःसृतः । परन्तु पत्न्याः कादम्बर्याः मुखगन्धलोभेन मुखान्तिके मण्डलीवद्धभ्रमरैरेव सा कथन्न निवारितेति विज्ञातम् । कामदेवस्य प्रथमप्रहारं प्राप्य सा सीत्कृतवती । किन्तु, पुष्पसमूहेषु पतिता केतकीकण्टकक्षतेव कल्पिता । कम्पनैः तस्याः करतलयोः कम्प आसीत् । परन्त्वेतत्कारणं प्रतिहार्याः निवारणमेवाङ्गीकृतम् । एवंप्रकारेण चन्द्रापीडस्य प्रथमदर्शनेन कादम्बर्याः मनसि रागोद्बोधो जातः, परन्तु कविरस्याः कादम्बर्याः रागोद्बोधस्थिति निगूहितुं प्रयासं विहितवान् ।

विप्रलम्भशृङ्गारस्य कारुणिको मार्मिकपक्षः महाश्वेताविलापे कादम्बर्याः विरहवर्णने च प्राप्यते । यथा —

“हा नाथ ! जीवितनिबन्धन ! आचक्ष्व क्व मामेकाकिनोमशरणामकण ! विमुन्य यासि ? पृच्छ तरलिकाम्, त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था । युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः । प्रसीद, सकृदप्यालप, दर्शय भक्तवत्सलताम्, ईषदपि विलोकय, पूरय मे मनोरथम् । आर्त्तास्मि, भक्तास्मि, अनुरक्तास्मि, अनाथास्मि, बालास्मि, अगतिकास्मि, दुःखितास्मि, अनन्यशरणास्मि, मदनपरिभूतास्मि, किमिति न करोषि दयाम् ? कथय, किमपराद्धम्, किंवा नानुष्ठितं मया, कस्यां वा नाज्ञायामादृतम्, कस्मिन् वा त्वदनुकूले नाभिरतम्, येन कुपितोऽसि” ।

उल्लिखितविलापं श्रुत्वा पाषाणोऽपि द्रवितो भविष्यति । विलापेऽस्मिन् कथितमस्ति यत् प्रियजीविताय महाश्वेता मुमूर्षति । मृते च तस्मिन् सा सर्वात्मभावेन तद्हृदये प्रवेष्टुमिच्छति । एवं प्रकारेण महाश्वेता पुण्डरीकस्यात्यन्तकष्टदायिन्याः मृत्योरनुभूत्यां संज्ञाशून्या जायते तथा मूर्च्छया शिलातले पतति । प्रसङ्गेऽस्मिन् महाश्वेताया आश्वासनमपि परं महत्त्वपूर्णमस्ति । भावसौन्दर्यदृष्ट्या एव सन्दर्भः परममार्मिकोऽस्ति । यथा — “भगवति ! क्लेशभीरुरकृतज्ञः सुखासङ्गलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मानुष्ठातुमशक्तो निष्फलेनाश्रुपातमात्रेण स्नेहमुपदर्शयन् रोदिषि । तदर्थमाजन्मनः प्रभृति समुपचितपरिचयः प्रेयानप्यसंस्तुत इव परित्यक्तो

१. का० पृ० ४९०-४९१

३८ : मागधम्

वान्धवजनः, सन्निहिता अपि तृणावज्ञयावधीरिता विषया.....बलेन निक्षिप्यते केवलम् ।”^१

देवि ! त्वया स्वकर्मभिः सर्वमनुष्ठितम् । प्रेमोचितैतादृशी कतमा वार्ता त्वया न कृता, यस्यै त्वं रोदिषि । जन्मारम्यैव तव स्नेहः प्रवर्द्धमान आयातः तानुप्रिय-वान्धवजनानपि तस्मै प्रियतमाय त्वमपरिचितसदृशान् परित्यक्तवती । सुलभानपि विषयसुखान् तृणसदृशान् हेयान् मत्वात्यजः । इन्द्रवैभवसुखेभ्योऽपि परमोत्कृष्ट-वैभवसुखेभ्यस्त्वं पराङ्मुखी जाता । कमलिनीसदृशं क्षीणमपि वपुस्त्वं स्वानुपयुक्ततपः-कष्टैः नितान्तं क्षीणमकरोः । ब्रह्मचर्यव्रतं गृहीतवती । स्वयं महति तपसि नियोजितवती ।

“दैवक्रीडाः परमछलमय्यो भवन्ति । अयं निष्कपटं रमणीयं प्रेम बहुदिवस-पर्यन्तं सोढुं न क्षमः । सुखं स्वभावेनैवान्त्यन्तक्षणस्थायि, दुःखञ्च चिरस्थायि भवति । प्राणिनां मिलनन्तु केवले जन्मन्येकस्मिन्नेव सम्भवति । परन्तु वियोगः जन्मसहस्रेषु तिष्ठति ।”

अस्यां सान्त्वनायां तर्केण सहात्मीयभावोऽपि निहितोऽस्ति ।

महाकविवाणकाव्ये कल्पनायाः विस्तारः पूर्णतया प्राप्यते । नारीसौन्दर्यचित्रणे कविः स्वकल्पनायाः पूर्णमुपयोगं कृतवान् । स कृष्णां विरूपामपि चाण्डालकन्यां साधु वर्णयित्वा सहृदयपाठकान् चमत्कृतवान् । निस्सन्देहा वाणस्य काल्पनिकचाण्डाल-कन्या मूर्तरूपे समक्षं यद्युपस्थिता भवेत् तदा सा मूर्च्छासदृशी मनोहारिणी प्रतीता भविष्यति । वाण एतदर्थं दुःखमनुभवति यत्सा चाण्डालकन्या चित्रगतमुन्दरीसमा केवलं दर्शनविषयास्ति, स्पर्शालिङ्गनयोर्न हि । सौन्दर्यप्रियो वाणः नीचकुलो-त्पन्नायाः चाण्डालकन्यकाया उपमां भवान्या, लक्ष्म्या, कात्यायन्या च दत्तवान् । सा कृष्णवर्णा, अतएव सा संचारिणीन्द्रनीलमणिपुत्तलिकेव दृश्यते । तस्या जघन-स्थले रोमावलिर्वेष्टिताकाञ्ची तथा सुशोभते यथा कदाचित् अनङ्गजशिरसि निक्षिप्ता नक्षत्रमाला भवेत् । तस्याः नयने शारदकमलसदृशे विकसितेऽभवताम् । वर्षासदृशैः धनैः केशैरलङ्कृता मलयपर्वततटीसदृशी चन्दनपल्लवावतंसयुक्ता नक्ष-त्रमालासमाना चित्रविचित्रैः कणवित्तसैर्भूषिता सासीत् । यथा—

“असुरगृहीतामृतापहरणकृतकपटपटुविलासिनीवेशस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानुकुर्वतीम्, सञ्चारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुत्रिकां, आगुल्फावलिम्बिता नील-कञ्चुकेनाच्छन्नशरीराम्, उपरि रक्तांशुकविरचितावगुण्डनां नीलोत्पलस्थलीमिव निपतितसन्ध्यातपाम्” “किमर्थमपगतस्पर्शसम्भोगसुखे कृतं कुले जन्म ।”^२

१. सैव पृ० ४०४-४०५

२. का० द० पृ० ३०-३५

महाश्वेतायाः चित्रणे कविः विविधप्रकारान् भावान् रूपितवान् । सः महाश्वे-
तायाः सुखिनः समृद्धस्य च शैशवस्त्र वर्णनं कुर्वन् कथयति—

“साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामङ्गादङ्कं
सञ्चरन्ती अविदितस्नेहशोकायासमनोहरं शैशवमतीतवती । क्रमेण च कृतं मे वपुषि
वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव
मधुकरेण, मधुकर इव मदेन, नवयौवनेन पदम् ।”^१

शोकायासापरिचितं तस्याः शैशवं पितृगृहे मधुरस्वरेण श्रुतया वीणया सदृशी
कलरवं कुर्वाणं गन्धर्वपूत्सङ्गादुत्सङ्गं भ्रमद् व्यतीतम् ।

महाश्वेतायाः गौरवर्णनस्याङ्कने कविः स्वाशेषं कल्पनाकोषं विवृतवान् ।
महाश्वेतायाः श्वेतवर्णोऽनेकदिव्यवस्तूनां धवलताभिः निर्मितोऽभवत् । वाणकृतो-
त्प्रेक्षाः अतुलनीयाः सन्ति सन्दर्भोऽस्मिन् ।

“प्रलयपरिप्लुतक्षोरपयोधिपूरपाण्डुरेण अतिदीर्घकालसञ्चितेन तपोराशिनेव
सर्वतो विसर्पता पादपान्तरैस्त्रिस्तोतोजलनिभेन पिण्डीभूय बहतेव देहप्रभावितानेन
सगिरिकाननं चक्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्, अन्यथैव धवल्यन्ती कैलासगिरिम्....
अमृतफेनपिण्डैरिव पाण्डुरीकृताम्”^२

कादम्बर्याः नखशिखवर्णने वाणेन स्वसमस्तकल्पनाग्रन्थयः निर्वन्धाः कृताः ।
तस्याः अनिन्द्यसुन्दर्याः अभिषेकाय तेन पराः रसवर्षाः कृताः । यथा—

“अभिनवयौवनपवनक्षोभितस्य रागसागरस्य तरङ्गाभ्यामिवोदगताभ्यां विद्रुम-
लतालोहिताभ्यामधराभ्यां रक्तावदातस्वच्छकान्तिना च मदिरारसपूर्णमाणिक्यशुक्ति-
सम्पुटच्छविना कपोलयुगलेन रति-परिवादिनी रत्नकोणचारुणा नासावंशेन च विराज-
मानाम्, गतिप्रसरनिरोधिश्रवणकोपादिव....सृजन्तीम् ।”^३

नारीसदृशे पुरुषाकृतिचित्रणेऽपि महाकविवाणो दक्षोऽस्ति । शूद्रकस्य, चन्द्रापी-
डस्य, जाबालेः, जाबालिपुत्रहारीतस्य, पुण्डरीककपिञ्जलयोश्च रूपचित्रणे कवि-
भविानां विलक्षणं वर्णनमकार्षीत् ।

वार्धक्येन तद्वपुः श्वेतं कृतम् । तस्मिन् कम्प आगत आसीत् । कदाचित्
शापभयाद्वार्धक्यं स्वयमेव कम्पमानमासीत् । तस्य केशाः श्वेता अभूवन् । कदा-
चिद् मनस्विन्याः नायिकायाः सदृशी तदीया वद्धावस्था स्वयमेव तच्छिर आरूढवती ।

१. सैव, पृ० ४१४

२. सैव, पृ० ३९०-३९१

३. सैव, पृ० ५४२-५४३

४० : मागधम्

तस्य भ्रुवौ समुन्नतेऽभवताम् । यथा कदाचित् वृद्धावस्थैव ते स्वयमेव क्रुद्धा सत्यत-
नोत् । तस्य चरणौ चलने वेपेतेस्म, यथा कदाचित् सा जरैव प्रमत्तेव स्खलन्ती
चलन्त्यासीत् । तस्य शरीरे कृष्णवर्णाः मांसकीलाः निस्सृता अभवन् । यथा कदा-
चित् सा जरा विन्दुभिरात्मानमलङ्कृतवती । तस्य शरीरे श्वेतभस्मलितमासीत् ।
यथा सा जरा स्वयमेव व्रतमाचरितवत्यासीत् । तस्य लम्बमानाः तथा जरया
पक्वोज्ज्वलाः जटाः एवं सुशोभिता अभवन् यथा तपस्या समस्तानृषीन् विजित्य
प्राप्ताः धर्मपताकाः अभवन् । अथवा कदाचित् स्वर्गगमनेषु सहायिका एकत्रकृताः
पुण्यकर्मरज्जवोऽभूवन् । अथवा कदाचित् सुदूरं विस्तीर्णाः पुण्यरूपवृक्षाणां
मञ्जर्योऽभवन्^१ ।

उत्प्रेक्षया बाणः जाबालेः वृद्धावस्थायाः सजीवं चित्रणं कृतवान् तथा ह्यस्मिन्
सन्दर्भे जीवनस्यानेकतथ्यानि समुद्घाटितानि समभवन् । महाकविः बाणः जाबालेः
तपःपूतशान्तच्छत्रेः परमरमणीयं वर्णनमकरोत् । तपःप्रभावं वर्णयन् शाश्वतिकवैर-
विरोधं परित्यज्य विरोधिप्राणिनामेकत्र निवासस्य वर्णनमकार्षीत् । यथा—

“अत्र हि शाश्वतिकमपहाय विरोधमुपशान्तान्तरात्मानस्तिर्यञ्चोऽपि तपोवन-
वसतिमुखमनुभवन्ति । तथाहि एष विकचोत्पलवनरचनानुकारिणमुत्पतच्चारुचन्द्रकशतं
हरिणलोचनद्युतिशवलमभिनवशाद्वलमिव.....सिंहीस्तनम्^२” ।

जाबालेराश्रमस्य शूद्रकस्य च वर्णनयोः परिसंख्यायाः प्रयोगं विधाय कलात्मक
सौन्दर्यस्य सुन्दरो न्यासः कृतोऽस्ति ।

प्रत्येककलाकारः प्रकृत्यां विकीर्णं सौन्दर्यं स्वकृती एकाकारं चिकीर्षति । स
यथार्थजीवनस्य न्यूनताः कल्पनावर्णविच्छित्तिभिः पूरयति । कलाकारः पूर्णस्य, समग्रस्य
चिरन्तनस्य च गायको भवति । ब्रह्मा पृथ्व्याः समस्ताः सुषमा एकत्र दिदृक्षति ।
अतः स उपमेयवस्तूनां द्रव्याण्येकत्राकरोत् । विधातृसदृशः कविरपि प्रकृतेः सुन्दरो-
पकरणानि संकलय्य स्वकल्पनायां परमोत्कृष्टमादर्शसौन्दर्यं सृजति । बाणः सूर्यो-
दयस्य, सूर्यास्तस्य, चन्द्रोदयादेश्च प्राकृतिकवर्णनं विभिन्नप्रकारभावानामभि-
व्यक्तये कृतवान् । उदाहरणार्थं सन्ध्याया एकं चित्रमुपस्थाप्यते । यथा—

“क्वापि दिवसावसाने लोहिततारका तपोवनधेनुरिव कपिला परिवर्त्तमाना सन्ध्या
मुदितैस्तपोधनैरदृश्यत । अचिरप्रोषिते च सवितरि शोकविधुरा कमल-मुकुल-कम-

१. द्रष्टव्यम्—का० द० पृ० १३०-३१

२. सैव, पृ० १४१

ण्डलुधारिणी हंससितदुकूलपरिधाना मृणालधवल्यज्ञोपवीतिनी मधुकरमण्डलाक्ष-
वलयम् उद्वहन्ती कमलिनी दिनपतिसमागमव्रतमिवाचरत् ।”^१

अर्थात्—दिनपर्यन्तं भ्रमित्वा अरुणतारिकावती रक्ता सन्ध्या रक्तपुत्तलिकायाः
कपिलायाः तपोवनधेनोः सदृशो निवृत्त्यागता । कमलिनीदानीमेव विदेशं गतस्य
सूर्यनायकस्य वियोगे दुःखिनी कमलस्य वद्धकलिकायाः कमण्डलुं दधाना हंसानां
धौतवस्त्रं धारयन्ती मृणालस्य श्वेतयज्ञोपवीतेन शोभमाना भ्रमररुद्राक्षवलयं धृत्वा
कदाचित् सूर्यस्य पुनर्मिलनाय तपः कुर्वन्त्यस्ति ।

उल्लिखितवर्णने उपमासमासोक्त्युत्प्रेक्षाजन्यचमत्कारेण सह कमलिनीं वियुक्तां
नायिकां परिकल्प्य नायकस्य समागमाय व्रतं चरन्त्याः तपस्विन्याः कल्पना भावपक्ष-
दृष्ट्या महत्त्वपूर्णा वर्तते ।

रसप्रवणता तथा वक्रोक्तिमयी भावाभिव्यञ्जना राज्ञो भोग-विलासचित्रणे
निहितेस्तः । राज्ञः तारापीडस्य यौवनभोगस्य वर्णनं कुर्वता कथितम् । यथा—

“कदाचिदुल्लसत्कठोरकपोलपुलकजर्जरितकर्णपल्लवानां प्रणयिनीनां चन्दन-
जलच्छटाभिरिव स्मितसुधाच्छविभिरभिषिच्यमानः, कर्णोत्पलैरिव लोचनांशुभिस्ता-
ड्यमानः, कुङ्कुमधूलिभिरिवाभरणप्रभाभिराकुलीक्रियमाणलोललोचनः, धवलांशु-
कैरिव करनखमयूखजालकैराहन्यमानः, चम्पककुसुमदलमालिकाभिरिव भुजलताभि-
रावध्यमानः, दद्याधरधूतकरतलचलन्मणिवलयकल-कलरमणीयम्, अतिरभसदलित-
दन्तपत्रदन्तुरशयनम्” “सुरतमाततान ।”^२

यदा राजा चन्दनजलधारासमानैः प्रिययुवतीनां सुधामयैरीषद् हास्यस्य शोभा-
जलैरभिषिक्तोऽभवत्, तदानीं तासां प्रियराणां कपोलेषु समधिको रोमाञ्च उत्पद्य
कर्णपल्लवान् जर्जरितानकरोत् । काचित् युवती तीव्रकटाक्षप्रदानकाले कर्णनीलो-
त्पलसमाननयनकिरणैः राज्ञस्ताडयतिस्म । केसरधूलिसमूहसमानया कस्याश्चित्
युवत्याः आभूषणप्रभया राज्ञो नयनयुगलं प्रतिहतं भूत्वा चपलभावं दधातिस्म ।
शुभ्रवस्त्रसदृशैः कस्याश्चित् युवत्याः स्वहस्तस्थितैः नखसमूहकिरणैः राजाहतो बभूव ।
काचित् युवती चम्पाप्रसूनमात्रा सदृश्या बाहुलतया राजानं बध्नातिस्म ।

एवम्प्रकारेण कविना तारुण्यसुखानुभवप्रकारं वर्णितम् । अस्मिन् सन्दर्भे विभा-
वानुभावसञ्चारीणां भावानां विशदवर्णनमायातम्, तेन रसास्वादाने परमसौकर्यमा-
पतितम् । इयं कादम्बरी हि शृङ्गाररसप्रधाना । अत्र करुणाद्भुतवीरा अङ्गभावेन

१. सैव, पृ० १४८

२. सैव पृ० १८०

४२ : मागधम्

वीभत्सशान्तादयश्च क्वचिदाभासमात्रेणोन्मिषन्ति । भावसौन्दर्यदृष्ट्या पात्राणां चरित्रचित्रणमपि गणनीयमस्ति । सर्वाणि चित्राणि सज्जीकृतानि सन्ति, तथा पात्राणां किञ्चिदपि कर्म स्थितेर्विरुद्धं, नास्ति । सेयं सकलजनहृदयानन्ददायिनी, रचिरस्वरवर्णपदवाहिनी, विविधरसभावभासिनी सकलजनमनोहारिणी कादम्बरीति मन्यन्ते जनाः ।

भावसौन्दर्ये प्रणयचित्रणमपि समाविष्टमस्ति । बाणः द्वयोः सहृदययोरन्तस्त-
लस्य परस्परवन्धनविधायकस्याऽनेकजन्मपर्यन्तं स्वस्याभिव्यक्तिकारकस्यालौकिका-
नन्दोत्पादकस्य प्रणयस्य सात्त्विकरूपेण चित्रणं कृतवान् । बाणस्य वस्तुवर्णनमपि
भावसौन्दर्यविधायकमस्ति । यथा—“परिचितशाखामृगकराकृष्टयष्टिनिष्काश्यमान-
प्रवेश्यमानजरदन्धतपसाम् ।”^१

अर्थात्—वृद्धान्वतापसानां परिचितवानरद्वारेण यष्टिमवलम्ब्याभ्यन्तरे आगम-
नस्य बहिर्गमनस्य च वर्णनं कृतं कविना । अयं वर्णनसन्दर्भः वानराणां विवेकसम्प-
न्नजनानामिव कृत्यसम्पादकत्वेनातीव भावावबोधकोऽस्ति । अतएव कादम्बर्यां कला-
सौन्दर्य-भावसौन्दर्ययोः सम्यग्मिश्रणमस्ति ।

कादम्बर्यां कथाभिप्रायाः

लोककथाया अभिन्नाङ्गमयाः कथानकाभिप्रायाः सन्ति । एते कथानकरूढयोऽपि
कथ्यन्ते । कथाकाव्यस्य विश्लेषणाय कथानकरूढीनां ज्ञानं परमावश्यकमस्ति । कथासु
पुनः पुनः व्यवह्रियमाणाः घटनाः सदृशविचाराः वा कथानकरूढिनामभिः कथ्यन्ते ।
उल्लिखितप्रकाराः घटनाः विचाराः वा कथानकनिर्माणे तद्विकासे वा योगं ददति ।
अतएव कथानकरूढीनां सुदीर्घपरम्परा प्रत्येककथाकाव्ये प्राप्यते ।

कथानकाभिप्रायशब्दः आङ्गलभाषायाः—‘फिक्सनमोटिव’ शब्दस्य पर्यायोऽस्ति ।
आचार्यहजारीप्रसादद्विवेदिनः लिखितवन्तः यत्—अस्मद्देशसाहित्ये कथानकेभ्यः
गति-घूर्णिदानाय कियन्त एतादृशोऽभिप्रायः दीर्घकालादेव व्यवह्रियमाणा आगच्छन्ति
ये बहुष्वंशेषु यथार्थाः भवन्ति तथा ये पश्चात् कथानकरूढौ परिवर्तिता अभवन्”^२
तथ्यमेतदस्ति यत् कथासाहित्यस्य सांस्कृतिकस्य काव्यात्मकस्य च पृष्ठभूमेः ज्ञानं कथा-
काव्यस्य सर्वप्रियाभिप्राय-कथानकसृष्टिपरिज्ञानं विना न सम्भाव्यते ।

टी० शिपले महोदयः ‘रूढि’ शब्दस्याभिप्रायशब्दस्य वा तात्पर्यं निर्दिशन्न-
लिखत्—“मोटिव’ शब्देनाभिप्रायः तच्छब्दैः तद्विचारैः वास्ति य एकस्मिन्नेवाकारे

१. सैव पृ० ११८

२. हिन्दी साहित्य का आदिकाल, बिहारराष्ट्रभाषापरिषद् पटना, पृष्ठ ७४

सम्पादकीयम् : ४३

घटिताः भवन्ति—तथाहि कस्याश्चित् कृतेः व्यक्तेः वा विभिन्नकृतिषु सदृशीनां परिस्थितीनां मनःस्थितीनां प्रभावस्य वोत्पादनाय वैकाधिकवारं ते प्रयुज्यन्ते” ।^१

अतएव कथानकरूढेरर्थोऽस्ति कथायां प्रयुज्यमानास्तादृशा अभिप्रायाः ये कस्याश्चिल्लघुघटनायाः—‘इन्सिडेन्ट’ वा विचारस्य ‘आइडिया’ रूपे कथायाः निर्माणे तस्या अग्रे प्रेषणे वा योगं ददति । इमाः रूढयोऽभिप्रायाः वा कस्यचनैतादृशस्य लोकविश्वासस्य जनसामान्यविचारस्य वोपरि भवन्त्याधृताः यासां येषां वा वैज्ञानिकदृष्ट्या किमपि विशेषमहत्त्वं नास्ति । एतदतिरिक्ताः केचनैतादृशा अपि सन्त्यभिप्रायाः ये न केवलमसत्या एव सन्ति; अपितु एतेषां व्यवहारेण कथाकाव्ये चमत्कार-स्रजनं भवत्येव ।

शिष्टाभिजातकोटिसाहित्ये लभ्याः कथानकरूढयः फलतः लोकसाहित्यस्य लोक-कथानां वा दानानि सन्ति । स्रोतदृष्ट्यैतासु कथानकरूढिषु लोकाचारेभ्यो लौकिक-विश्वासेभ्यो लोकचिन्ताभ्यश्चोत्पन्ना आश्चर्यजनककल्पना अपि स्वीक्रियन्ते । कथाभिप्रायाः मूलतः वर्गद्वये विभक्ता सन्ति—(१) घटनाप्रधानः (२) विचार-प्रधानः विश्वासप्रधानो वा ।

(१) अश्वस्याखेटसमये निर्जनवनप्राप्तिः, मार्गभ्रमः, समुद्रयात्रायां यानभङ्गः, काष्ठफलकसहायेन नायकस्य नायिकायाश्च प्राणरक्षा-प्रभृतयः घटनात्मकरूढयः प्रथमवर्गो सम्मिलितास्सन्ति ।

(२) स्वप्ने कमपि पुरुषं नारीं वा वीक्ष्य मोहः, अभिशापः, यन्त्रमन्त्री, अन्याभिचारबलेन वा रूपपरिवर्तनञ्च विश्वासप्रधानरूढिषु गृह्यन्ते । कादम्बर्यामुभेऽपि रूढयौ प्राप्येते । अत्र कादम्बर्या प्रयुक्ताः कतिपयाः प्रमुखरूढयो निर्दिश्यन्तेः—

(१) मनुष्यवाचा वार्तालापं कुर्वन् सर्वशास्त्रविशारदः शुकः ।

(२) त्रिकालदर्शी महात्मा जाबालिः ।

(३) शापेनाकृतिपरिवर्तनम्—शापेन महाश्वेताया आकृतिपरिवर्तनं जातम् ।

(४) स्वर्गीयवातावरणे निवसन्तः किन्नरगन्धर्वादिदेवाः, तेषां चमत्कारी प्रभावश्च ।

(५) पुनर्जन्मधारणा—कादम्बर्याः कथा भवचक्रस्य व्याख्या वर्तते । प्रमुखपात्राणां त्रयाणां जन्मनां कथाः अङ्कितास्सन्ति ।

(६) पूर्वजन्मनः जातिस्मरणसम्बद्धाः विभिन्नाः घटनाः वर्तन्ते ।

(७) जन्मजन्मान्तरसङ्गतप्रेमभावनायाः सङ्केतः—कादम्बर्याः समग्रपात्रेष्वेतादृशमेव प्रेमास्ति ।

१. डिक्स्नरी ऑफ वर्ड लिटरैरी टर्म्स—पृष्ठ २७४

४४ : मागधम्

(८) आखेटकालेऽश्वस्य मार्गं विस्मृत्य वनाभिमुखं धावनं तथाभीष्टस्थान-
प्राप्तिश्च दृश्यते ।

(९) अपशकुनानां दर्शनम् ।

(१०) भविष्यवाण्यः ।

(११) अमानवीयशक्तिसम्बद्धः कथाचमत्कारः ।

(१२) कठिनकार्याणां सम्पादनार्थं सहायकरूपेण देवशक्तेः प्रादुर्भावः ।

(१३) सन्तानप्राप्तये चिन्ता, तदर्थमनुष्ठानं, तत्पश्चात् सन्तानप्राप्तिः । अत्र
राज्ञ्याः विलासवत्याः चिन्ता तथा सन्तानप्राप्त्यर्थमनुष्ठानम् ।

(१४) गर्भधारणात्पूर्वं शुभस्वप्नानां दर्शनम् । महाराजशूद्रकद्वारेण राज्ञ्याः
विलासवत्याः गर्भे सम्पूर्णकलापरिपूर्णस्य चन्द्रमण्डलस्य प्रवेशः ।

(१५) शापवशेन मनुष्यस्य पक्षिरूपे योनिपरिवर्तनम् । महाश्वेतायाः शापेन
वैशम्पायनस्य शुकलूपे परिवर्तनं दृश्यते ।

(१६) भृत्योरनन्तरमपि शवस्य निर्विकारा स्थितिः ।

(१७) नरस्य नार्याः वा सर्वेषां समक्षं तिरोभावः । चाण्डालकन्या स्ववास्तविक-
परिचयं ददाति, कथयति च यत् सा पुण्डरीकमाता लक्ष्मीरस्ति तथा पुण्डरीक एव
पूर्वजन्मनः वैशम्पायनस्तथास्य जन्मनः शुकोऽस्ति । एवमुक्त्वा सा तिरोभूता जाता ।

(१८) शवस्य पुनर्जीवनम् । चन्द्रापीडस्य शवः पुनर्जीवति ।

(१९) अमराणां मनुष्ययोनिष्ववतरणम् तथा मनुष्याणामाकाशे गमनम् ।
पुण्डरीक आकाशादवतरति ।

(२०) तन्त्र-मन्त्र-कुसुत्यभिचारौषधिप्रयोगैः जनसाधारणस्य श्रद्धाया उद्-
घाटनम् ।

बाणनिरूपितं शिक्षातत्त्वम्

शिक्षा समुदायद्वारेण व्यक्तिद्वारेण वा परिचालिता सा सामाजिकी प्रक्रि-
यास्ति, या समाजं तद्द्वारेण स्वीकृतमूल्याभिमुखं वा तद्द्वारेण स्वीकृतमान्यताभि-
मुखमग्रसरं करोति । सांस्कृतिकरिक्तोपलब्धिस्तथा जीवने ज्ञानार्जनं शिक्षयैव
भवतः । जीवनसमस्यानामन्वेषणमाध्यात्मिकतत्त्वानां पर्यालोचनं तथा मानसिक-
क्षुत्तृप्तिसाधनकलाकौशलानां परिज्ञानं शिक्षयैव सम्पद्यते । बाणदृष्टौ शिक्षायाः
लक्ष्यमान्तरिकदेव्याशक्त्या अभिव्यक्तिः वर्तते । उदात्तमहनीयगुणानां विकास-
भावोऽस्ति तथा शरीरस्य मनस आत्मनश्च दृढीकरणं विद्यते । एतत्सत्यमस्ति यत्
त्याग-संयमाचारविचाराणां कर्त्तव्यनिष्ठायाश्च बोधः शिक्षयैव भवति । बाणभट्टा-
नुसारं शिक्षायाः निम्नलिखितोद्देश्यानि परिलक्षितानि भवन्ति :—

१. जगज्जीवनयोः सम्बन्धपरिज्ञानम् ।

सम्पादकीयम् : ४५

२. प्रसुप्तशक्तीनामुद्बोधनम् ।
३. कलात्मकजीवनयापनस्य प्रेरणाप्राप्तिः ।
४. कर्तव्यपालनं प्रति जागरूकतायाः बोधः ।
५. यज्ञीयकर्मकाण्डस्य पूर्णज्ञानप्राप्तिः ।

हर्षचरितस्याध्ययनेन परिज्ञायते यत् बाणकालीनं प्रत्येकब्राह्मणसदम् तत्कालीनपाठशालारूपे वर्तमानमासीत् । यज्ञीयकर्मकाण्डस्य तदा पुनः प्रचारोऽवर्द्धत । बाणेन व्यलेखि—“तत्रानवरताध्ययनध्वनिमुखराणि, भस्मपुण्ड्रकपाण्डुरललाटैः” वटुभिरध्यास्यमानानि^१ ।”

बाणभट्टस्योक्तवर्णनेन निम्नाङ्किताः निष्कर्षाः निस्सरन्ति—

१. प्रत्येक ब्राह्मणस्य भवनं विद्यालय आसीत् ।
२. छात्राः वेदवेदाङ्गानामध्ययनमकुर्वन् ।
३. शुक्रसारिका अपि वेदपाठान् शृण्वन्त्यः प्रवीणा अभूवन् ।
४. छात्रावस्थायां ब्रह्मचर्यस्य पालनमावश्यकमासीत् ।
५. छात्राः गुरुसान्निध्ये निवासं विधाय कर्मकाण्डस्य व्यावहारिकीं शिक्षामप्यलभन्त ।

बाणभट्टस्य कादम्बर्या कथितमस्ति यत् महाराजः तारापीडः नृपनगर्याः बहिः शिप्रातटेऽर्धक्रोशदीर्घमेकं विद्यामन्दिरं स्थापितवान् । एतद् विद्यामन्दिरं प्राकारेण, खातेन च युक्तमासीत् । विद्यालयेऽस्मिन् सर्वविषयज्ञातारः, आचार्याः नियुज्यन्ते स्म । विद्यालयेऽस्मिन् षष्ठे वर्षे वयसः चन्द्रापीडः वैशम्पायनेन सह प्रवेशमलभत । चन्द्रापीडः षोडशवर्षपर्यन्तं विद्यालयेऽस्मिन् निम्नलिखितशास्त्राणि कलाश्चाध्यैष्ट ।

१. पदशास्त्रम्—व्याकरणशास्त्रम्—पदसाधनार्थत्वात् ।
२. वाक्यम्—पूर्वोत्तरमीमांसायुगलं—श्रुतिवाक्योपजीवित्वात् ।
३. प्रमाणम्—न्यायवैशेषिकपातञ्जलरूपम्—प्रमितिकरणत्वात् ।
४. धर्मशास्त्रम्—मन्वादिनिर्मितं धर्मशास्त्रम् ।
५. राजनोतिविज्ञानम्—शुक्रकामन्दकीप्रभृतिनिर्मितशास्त्रम् ।
६. व्यायामः—मल्लयुद्धादिविद्या ।
७. चापः—धनुर्विज्ञानम् ।
८. चक्रम्—रथाङ्गज्ञानम् ।
९. चर्म—सन्नाहः ।
१०. कृपाणः—असि विज्ञानम् ।

१. हर्षचरितम् चौखम्बा संस्करणं, १९६४ ई०, पृ० ७७-७८

४६ : मागधम्

११. शक्तिः—आयुधविशेषसंचालनपरिज्ञानम् ।
१२. तोमरः—प्रहरणविशेषज्ञानम् ।
१३. परशुः—कुठारसञ्चालनपरिज्ञानम् ।
१४. गजतुरङ्गसञ्चालनमारोहणञ्च—एतयोः शिक्षापरिज्ञानं लक्षणपरिज्ञानञ्चापि ।
१५. वीणावेणुमुजरजांस्यतालदर्दुरपुटवाद्येषु पाटवम् ।
१६. नृत्यगान्धर्ववेदविशेषेषु कौशलम् ।
१७. नर-नारीलक्षणशास्त्रम्—सामुद्रिकशास्त्रम्—अङ्गविद्याज्ञानम् ।
१८. आलेख्यविद्या—चित्रलेखनम् ।
१९. ग्रहनक्षत्रविद्या—ज्योतिषशास्त्रपरिज्ञानम् ।
२०. लेखनविद्या—लेखनकलाज्ञानम् ।
२१. अक्षक्रीडा—शूतक्रीडापरिज्ञानम् ।
२२. गन्धद्रव्यरचना ।
२३. शकुनिस्तज्ञानम्—पक्षिशब्दानुसारेणेष्टानिष्टपरिज्ञानम् ।
२४. ग्रहगणितम्—गणित-ज्योतिःशास्त्रम् ।
२५. रत्नपरीक्षा ।
२६. दारुकर्म—काष्ठद्वारानेकविधवस्तुरचना ।
२७. दन्तव्यापारपरिज्ञानम् ।
२८. वास्तुविद्या—भवननिर्माणकलायां पाटवम् ।
२९. आयुर्वेदः ।
३०. मन्त्रप्रयोगपरिज्ञानम् ।
३१. नदी-सन्तरणविज्ञानम् ।
३२. वप्रादीनां लङ्घनम् ।
३३. लुप्तिज्ञानम् ।
३४. आरोहणम् ।
३५. कामशास्त्रपरिज्ञानम् ।
३६. इन्द्रजालम् ।
३७. बृहत्कथाकाव्यादिज्ञानम् ।
३८. नाटकम्—अभिनयपरिज्ञानम् ।
३९. विषापहरणपरिज्ञानम् ।
४०. सुरङ्गोपभेदज्ञानम् ।
४१. आख्यायिकालेखनपरीक्षणपरिज्ञानम् ।

४२. महाकाव्यानामध्ययनम् ।
४३. महाभारतपुराणेतिहास-रामायणादिग्रन्थानां परिज्ञानम् ।
४४. सर्वलिपिज्ञानम् ।
४५. सर्वदेशभाषाज्ञानम् ।
४६. पिङ्गलशास्त्रपरिज्ञानम् ।
४७. सर्वशिल्पविज्ञानम् ।
४८. ललितकलादीनां परिज्ञानम् ।
४९. आन्वीक्षिक्यादिविद्यानां पूर्णपरिज्ञानम् ।
५०. राजशासनतन्त्रस्य संचलनसंविधानपरिज्ञानम् ।

उल्लिखितविषयातिरिक्तानपि विषयान् विभिन्नगोष्ठ्यादिशिक्षाऽपि चन्द्रा-
पीठः प्राप्तवान् । बाणसमये शिक्षायां वेदवेदाङ्गातिरिक्ताः लौकिककलाः, युद्ध-
विज्ञानम्, अस्त्रशस्त्रादीनां शिक्षाऽपि दीयन्तेस्म । राजकुमारातिरिक्तेषु जनसाधा-
रणेष्वपि शिक्षाप्रचार आसीत् । तदा तु प्रत्येकब्राह्मणस्य गृहं विद्यामन्दिरमासीत् ।
शिष्याणां विद्याप्राप्तिः गुरुकृपयाभवत् । भ्रमणशीलबाणोऽपि स्वपर्यटनकाले स्वज्ञानं
पुष्टिमकरोत् । स विभिन्नविद्यागाराणां पर्यटनं कृतवान्, येन तस्य विभिन्नविषयाणां
पाण्डित्यं संजातम् ।

कादम्बर्या हर्षचरितेन च एतदपि स्पष्टं भवति यत् तदानीं छात्राः संयमिनः,
परिश्रमिणः श्रद्धालवोऽध्ययनशीलाश्चाभवन् । ते गुरुगृहेषु विद्यालयेषु बोधित्वा
विद्याध्ययनमकुर्वन् । शिक्षकाः आचार्या वा सदाचारनिरताः, निर्लोभाः, जितेन्द्रियाः,
विषयमर्मज्ञाः, सत्कुलोत्पन्नाः, अप्रमत्ताः, शिष्यहितकामनायां संलग्ना अभवन् ।

प्रश्नोत्तरविधिना, पाठविधिना तथोपदेशविधिना शिक्षा दीयतेस्म । पाठ-
विधावङ्काक्षरज्ञानेन सह लिपिसम्बन्धिविशेषतास्तथा गणितस्य सामान्यनियमाः
प्रतिपाद्यन्तेस्म । आचार्यः शिष्यस्य समस्तशक्तीनां विकासं कर्तुमैच्छत् ।

विशालानि विद्यामन्दिराणि राजभिरेव निर्मायन्तेस्म । सर्वसाधारणजनाः
ब्राह्मणगुरुणां सन्निधौ गत्वा शिक्षां प्राप्नुवन्तिस्म ।

बाणभट्टस्य जीवनदर्शनम्

बाणभट्टः भारतीयसाहित्यस्य चिरन्तनकविः । अस्य काव्यस्य सौष्ठवं
शाश्वतमस्ति, कविः काव्यमाध्यमेन यान् सिद्धान्तान् निरूपितवान्, तेषां सिद्धा-
न्तानां जीवनाचरणेन जीवनं सुखिनं समृद्धं च कर्तुं शक्यते । कोऽपि महाकविः
स्वप्रमुखपात्राणां शीलनिरूपणे जीवनस्य स्थायिमूल्यानि समावेशयति । महाकवि-
बाणभट्टः हर्षचरिते कादम्बर्याञ्च जीवनस्य विभिन्नसंस्काराणां स्पष्टतापूर्वकं निर्देशं

कृतवान् । कादम्बर्यां निम्नलिखिता उपदेशाः निबद्धास्सन्ति, यैः जीवनदर्शनस्य सहजमेव परिज्ञानं प्राप्तुं शक्यते ।

१. शुकनासोपदेशः ।
२. महाश्वेतां प्रति चन्द्रापीडस्योपदेशः ।
३. पुण्डरीकं प्रति कपिञ्जलस्योपदेशः ।
तथा हर्षचरिते—
४. दिवाकरमित्रस्य राज्यश्रियं प्रत्युपदेशः ।

वाणः जीवनमोक्षयोः, सगुणनिर्गुणयोस्तथा प्रेमवासनयोः पुरातनमान्यतानां नवां व्याख्यां विधाय स्वजीवनदर्शनं स्थापितवान् । मानवजीवनस्य प्रमुखसमस्या काम-वासना विद्यते । कामपुरुषार्थस्य साधकोऽर्थपुरुषार्थो विद्यते तथा मोक्षपुरुषार्थस्य साधको धर्मपुरुषार्थोऽस्ति । वाणभट्टमतानुसारेण जीवतत्त्वं स्वकामवासनाकारणादेव ब्रह्मतत्त्वाद्विचलति । ब्रह्मतत्त्वतश्च्युतिरेव मानवतत्त्वस्य शापोऽस्ति, तथैतस्य शापस्य मुक्तिसाधनं तपो विद्यते । शापान्ते पुनर्मानवः तपसा वास्तविकशिवतत्त्वम-वाप्नोति । कामतत्त्वस्य भेदद्वयमस्ति—

(१) लौकिककामतत्त्वम् ।

(२) अलौकिककामतत्त्वम् ।

लौकिककामतत्त्वं सामान्यवासनामूलकमस्ति । एतदेव बन्धनकारणमस्ति । एतदधोगामि भवति । एतत्फलञ्च शोकोऽस्ति । अयमेव शापो विद्यते । कादम्बर्याः प्रमुखपात्राणि वासनाभिभूतान्येव शापग्रस्तानि जायन्ते । चन्द्रापीडो दिव्यलोकस्य प्राणी विद्यते । स चन्द्रमसोऽवतारोऽस्ति । परं स यदा कामाभिभूतो भवति, तदा स शूद्रकरूपेण जन्म गृह्णाति ।

पुण्डरीकः महाश्वेतायाः दिव्यसौन्दर्यं कामविकारञ्च वीक्ष्य स्वधैर्यं त्यजति तथा महाश्वेतायाः प्रेमपाशे बद्धो भवति । कपिञ्जलः तद्भर्त्सनां करोति, तदा स मिथ्योक्त्वा स्पष्टीकरणं ददाति यदसौ कामपरवशो नास्ति । कृत्रिमक्रोधेन भ्रुवौ वक्त्रे विधाय स महाश्वेतायै प्रणयोपालम्भं ददाति । सोऽवसमधिगत्य महाश्वेतायै प्रेम-पत्रं लिखति । पुण्डरीकस्य कामाग्निः वर्द्धते । स स्वमित्रं कपिञ्जलं प्रति कथयति—
“सखे किं बहुनोक्तेन, सर्वथा सुस्थोऽसि । आशीविषविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुम-चापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे, सुखमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति मनो वा वर्तन्ते, यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा, यो वा शुभमिदं न शुभमिदमिति विवेक्तुमलम्, स खलूपदेशमर्हति” ।^१

१. का० चौ० सं०, पृ० ४६३;

सम्पादकीयम् : ४६

स्पष्टमस्ति यद् ये आशीविषसर्पविषवेगसदृशस्यासह्यकामदेवस्य विषयबाणस्य लक्ष्यभूताः नाभवन्, तेषामेव चित्तवृत्तिः स्थिरा स्थास्यति । वासनामयः कामवेगः जीवनाभिशापो विद्यते । एतद्वेगकारणाद् व्यक्तिः स्वप्राणानपि त्यजति । बाणेन लिखितम्—“अतिभूमिमयं गतो न शक्यते निवर्त्तयितुमिति इदानीं निरर्थकाः खलूप-देशाः तत्प्राणपरिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि” ।^१

अर्थात्—वासनाभिभूतेषु प्राणिषु धार्मिकदार्शनिकोपदेशानां कोऽपि प्रभावो नापतति । वासना व्यक्तिमन्वां करोति, अतएवास्याः वासनायाः तपसा शुद्धप्रेमरूपे परिवर्तनं जीवनस्य यथार्थं लक्ष्यमस्ति ।

वस्तुतो बाणभट्टसमये कामतपसोः द्वन्द्वमाध्यात्मिकसमस्यासीत् । बुद्धस्य मार-विजयः शिवस्य मदनदहनञ्च तदेव सूचयतः । ब्राह्मणधर्मं बौद्धधर्मं च जीवनलक्ष्यं ध्यानेन, समाधिना, तपसा च कामस्य वशीकरणं विधाय कामोपहतचित्तस्य शान्ति-स्थापनं कथितमस्ति ।

बाणेन यस्मिन् युगे साहित्यस्य प्रणयनं कृतम्, तस्मिन् युगे बौद्धधर्मस्य तद्दर्शनस्य च प्रचारः पर्याप्तरूपे वर्त्तमान आसीत् । युगेऽस्मिन् जीवनसमस्यायाः तत्समाधानस्य च या रूपरेखा बौद्धधर्मे मान्यासीत्, तस्य प्रभावः बाणविचारेषु पतितो भवेद् यदि नात्राश्चर्यम् । बाणमतानुसारेण कामः सर्वविकारेष्वग्रतम आसीत् । दिव्यलोकमनुष्यलोकयोरुभयत्र कामविस्तारः प्राप्यते । उभावपि कामवशीभूतो स्तः । महाश्वेतापुण्डरीकौ तथा कादम्बरीचन्द्रापीडौ—सर्वेऽपि कामपीडितास्सन्ति । एतेषां वियोगस्य कष्टस्य च कारणानि रागान्धता तथा कामवेगा एव सन्ति । काममद-मत्तव्यक्तिः स्वस्वरूपाच्च्युतो भवति । कामास्वाद एको मदोऽस्ति । एष मदः काद-म्बरीसदृशः प्राणिनो मोहयति ।

कामसम्बन्धे स्मरणीयमेतदस्ति यत् मर्यादितः कामः प्राजापत्यकर्मणे दैवरूपो-ऽस्ति । एतदेव तस्य सोमस्वरूपमस्ति, यत् मनः स्वच्छं भवति । परन्तु यः कामः मदनरूपः जीवनं चञ्चलं करोति, स एव जीवनह्रासस्य कारणतां याति । अतएव बाणभट्टदृष्ट्यां रजोगुणोत्पन्नकामवासनाभिः मलनेन्द्रियाणां कुमार्गे नेता काम एवास्ति ।

कथितमस्ति—“नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः । क्वायं हरिण इव वनवास-निरतः स्वभावमुग्धो जनः, क्व च विविधविलाससराशिर्गन्धर्वराज-पुत्री महाश्वेता । सर्वथा नहि किञ्चिदस्य दुर्घटं दुष्करमनायत्तमकर्त्तव्यं वा जगति ।”^२

१. कादम्बरी चौ० सं० पृष्ठ ४६५

२. सैव पृ० ४६६

५० : मागधम्

अर्थात् भगवते कामदेवाय किमपि नासाध्यमस्ति । मृगसदृशः वनवासी स्वभावात्यन्तसरलः पुण्डरीकः क्व च सा विभिन्नविलासपूर्णा गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता । नितान्तविहङ्गस्वभावयोरनयोरन्यभावावेशोत्पादनात्मनोभुवः किमपि दुष्करं नास्ति । अयं मनोभूः दुरूपपादेष्वपि विषयेषु अवज्ञया नितान्तानायासविधेयत्वज्ञानादवहेलया प्रवृत्तो भवति तथ्यमेतद् यत् संसारेऽस्मिन् कदापि किमपि तादृशं वस्तु नास्ति, यत् स न मेलयति, कोऽपि नास्ति तादृशो विषयो यस्तस्मै कठिनो भवेत् । कोऽपि तादृशः प्राणी नास्ति, यं स स्वदासं न कल्पयेत् तथा किमपि तादृशं कर्म नास्ति यत् स न सम्पादयेत् । अत्यन्तकाठिन्येन क्रियमाणानि कार्याणि तु स परमसरलानि रचयति । कोऽपि तद्विरुद्धो न भवितुं शक्नोति । सचेतनप्राणिनां का कथा ह्ययं हि निश्चेतनवस्तुष्वप्यसम्भवसंयोगं कल्पयति । एतस्य प्रेरणया कुमुदिन्यपि सूर्येण सह प्रेम कर्तुं शक्नोति । कमलिन्यपि चन्द्रमस्यनुरक्ता भवितुं शक्नोति । रात्रिः दिनेन सह मिलनं करिष्यति, चन्द्रिकान्वकारमनुगमिष्यति । छायापि दीपकसदृशी स्थास्यति । विद्युदपि मेघे स्थिरा भवितुं शक्नोति तथा वार्धक्यमपि यौवनेन सह चलिष्यति । लिखितं वाणेन—“क्व तत्तपः क्वेयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता ।”^१

स्पष्टमस्ति यत् महातपा अपि कामवशो भवितुमर्हति । कामपरवशता निष्प्रतीकारास्ति । यः एतस्याधीनतां व्रजति स सर्वविधाः विपदः प्राप्नोति । डॉ० वासुदेवशरण अग्रवालः कादम्बर्याः अध्यात्मसंकेतस्य विश्लेषणं कुर्वन्नलिखत्—“शुद्धप्रेम सृष्टिविधानानुकूलमस्ति । नर-नार्योः सम्पृक्तभावः दाम्पत्यभावश्च । एतावेव शिवपार्वत्योः प्रेमलीलायाः भावौ स्तः । तत्र स्थूलरूपगताकामवासना, कामबन्धनम्, कामसङ्गः कामरतिश्च न सन्ति । कामरागस्थान्तस्तु मदनदहनेन सहैव सम्पन्नो जायते । कामवासनायाः अनिवार्यफलं शोकोऽस्ति । तच्छोकमुक्तिरेव मनसः पुनः सहजस्वच्छता आनन्दभावस्य वा स्थितिरस्ति । प्रेम शिवतत्त्वमस्ति । वासना शिवेतरं भूततत्त्वं विद्यते । शिवेतरक्षतावेव शिवतत्त्वप्राप्तिः सम्भाव्यते । उत्तमकाव्यस्यैतदेव प्रयोजनमस्ति । अतएवैतत् स्वाभाविकमासीत् यत् कालिदासतुल्यैव वाणस्य काव्यसाधनायाः शिवतत्त्वं साधनारूपे परिणितं दृश्यते ।”^२

वाणभट्टः—“प्रायेण मानुष्यकसुलभा लघुता मिथ्यासङ्कल्पसहस्रैरेवमायास्य मां विप्रलभते, लुप्तविवेको यौवनमदो मदयति मदो वा । यतस्तिमिरोपहृतेव यूनां

१. सैव पृ० ४६७

२. कादम्बरी एक सांस्कृतिक अध्ययन, पृ० ३३४ तथा हर्षचरित का सांस्कृतिक अध्ययन, पृ० ६३

दृष्टिरल्पमपि कालुष्यं महत् पश्यति । स्नेहलवोऽपि वारिणेव यौवनमदेन दूरं विस्तार्यते ।”^१

ज्ञायते प्रायो मनुष्यजातिसुलभा लघुतैवैवविधमिथ्यासहस्रभावनासङ्कल्पैः जनं परिश्रान्तं करोति । यौवनमद उन्मत्तत्तां विधाय युवकानां दृष्टिं तिमिररोगाक्रान्तां करोति । यथा जले स्वल्पोऽपि तैलकणः पतितो विस्तृतो भवति, तथैव युवकानां यौवनमदो नायिकानामनुरागकणमत्यधिकं मनुते । चंचले मनसि सर्वविधविकारा उत्पन्नाः भवन्ति । अतो मनश्चञ्चलतावरोधो जीवनोत्थानाय परमावश्यको विद्यते ।

एवं बाणभट्टस्य जीवनदर्शनस्य प्रथमं सूत्रं कामवासनायाः दमनं विधाय संयमधारणमस्ति । अनेनैवमपि कथितं भविष्यति यत् शुद्ध-प्रेम्ण आचरणं जीवनस्य प्रथमसिद्धान्तोऽस्ति ।

हर्षचरिते बाणभट्टः विषयाणां मधुरतायाः, इन्द्रियाणां लोलुपतायास्तथा युवावस्थायाश्चञ्चलतायाः वर्णनं कुर्वन्नलिखत्—

“जानास्येव माधुर्यं विषयाणाम्, लोलुपतां चेन्द्रियग्रामस्य, उन्मादितां च नवयौवनस्य, पारिप्लवतां च मनसः । प्रख्यातैव मन्मथस्य दुर्निवारता ।”^२

विवेकेन वासनादमनाय शीलस्य धैर्यस्य स्थिरप्रीतेः गुणज्ञतायाश्चावश्यकतास्ति । प्रथमदर्शन एव सज्जनव्यक्तिरूपहाररूपे प्रणयं समर्पयति । प्रभावशालिना विनयेनार्पितं मनः मद्यसदृशमधृष्टजनमपि वाचालं विदधाति । अतएव स्पष्टमेतदस्ति यज्जीवनस्य सुखाय वासनां परित्यज्य संयमाचरणस्यावश्यकतास्ति ।

सुखस्य साधनं विवेकोऽस्ति । प्राप्ते विवेकेऽज्ञानस्य मोहस्य मात्सर्यस्य चाभावो भवति । कामसदृशः क्रोधोऽप्यवनतेः कारणमस्ति । यः क्रोधं त्यजति, स एव शान्तिं सुखञ्चाधिगच्छति । बाणस्याभिमतमस्ति—“क्षमा हि मूलं सर्वतपसाम् ।”^३ अर्थात्—क्षमाधारणं सर्वविधतपसां श्रेष्ठमस्ति । क्षमागुणं स एव लभते, यः परदोषदर्शनात्पूर्वं स्वदोषं पश्यति । लिखितमस्ति—“परदोषदर्शनदक्षा दृष्टि-रिव कुपिता बुद्धिर्न ते आत्मरागदोषं पश्यति ।”^४ क्रोधी जनः नेत्रवानप्यन्ध एव भवति । यथा—”नहि कोपकलुषिता विमृशति मतिः कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं वा । कुपितस्य प्रथममन्धकारीभवति विद्या, ततो भ्रुकुटिः ।”^५ स्पष्टमेतद् यत् क्रुद्धस्य जनस्य

१. कादम्बरी चौखम्बा संस्करण पृ० ५७१-७२

२. हर्षचरितम्—चौ० सं० पृ० ६२

३. ह० च० पृ० २१

४. वही पृ० २१

५. वही पृ० २२

५२ : मागधम्

प्रथमं विद्या मलिना भवति, पश्चात् बाह्यशरीरे क्रोधचिह्नानि प्रकटितानि भवन्ति । प्रथमं राग इन्द्रियाणि परिवेष्टितानि करोति, अनन्तरं नेत्रयोररुणता व्याप्ता भवति । एवमेव प्रथमं क्रोध उत्पन्नो भवति, पश्चात् विचारशक्तिः नश्यति । शीलरहिता चित्तवृत्तिः तीव्रधाराप्रवाहितनदीसदृशा चञ्चलास्ति । ईदृशोऽस्थिरचित्तवृत्तिजनः जीवने किमपि कर्तुं न शक्नोति । अतएव बाणभट्टस्य जीवनस्यान्तःक्षेत्रे विकाराणां त्याग आयाति । कादम्बर्यां शबरचरित्रस्य वर्णनं कुर्वन् बाणभट्टः विवेकहीनजीवनं साधुजनविगर्हितं मद्यमांसादिपदार्थसेवनं तथा क्रूरकर्मसम्पादनं त्याज्यमवोचत् ।^१ स्तेयः द्यूतसेवनं तथाशिष्टनिन्दिताहारसेवनं जीवनोत्थाने बाधकमस्ति ।

उत्कृष्टजीवनाय विभिन्नशास्त्राणां कलानाञ्च परिज्ञानं परमावश्यकमस्ति । शास्त्राध्ययनेन चिन्तनमननाभ्याञ्च येषां हृदयं निर्मलं जातम्, ये निर्लोभास्सन्ति ये च हितचिन्तकाः जागरूकाश्च सन्ति, ते स्वसांसारिकं जीवनं सुखिनं कर्तुं शक्नुवन्ति ।^२ धनसम्पत्तिः, नवयौवनम्, निरुपमसौन्दर्यम्, तथाऽमानुषी शारीरिकशक्तिः—एतानि सर्वाणि निश्चितमेव विपत्तेः गुरुतरकारणानि सन्ति । यतो यौवनारम्भे मानवबुद्धिः शास्त्रजलक्षालितापि प्रायः मलिना भवति । युवकानां दृष्टिरत्यक्तधवलतापि रागान्वितैव भवति । यौवनकाले मानवस्वभावे रजोगुणवशो भ्रम उत्पद्यते । मनसि चञ्चलता जायते, येन जीवनस्य जगतश्च कार्याणां सम्पादनं न भवति । कषायरसयुक्त्या जित्त्वया जलममधुरमप्यापाततोऽत्यन्तमधुरं प्रतीयते । एवमेव नवयौवनवशे कामक्रोधादियुक्तचित्ते काञ्चनकामिन्यादिवस्तूनि मधुराणि प्रतीयन्ते ।

अतएव युवावस्थायां गुरूपदेश एव जनं कुमार्गान्निवारयति । वृद्धावस्था यथा केशान् निर्मलान् कुर्वन्ती क्रमशः शुक्लान् विदधाति, तथैवेन्द्रियदमनहेतुः गुरूपदेशोऽपि कामक्रोधादिजन्यान् दोषान् निर्मलीकरोति । स एव व्यक्तेरान्तरिकगुणान् प्रकटयति ।

जीवनस्य सन्तुलनाय महाकविबाणदृष्टौ गुरूपदेशस्य विशेषं महत्त्वमस्ति । मनुष्यस्य समस्तमलप्रक्षालनाय गुरूपदेशः सलिलस्वरूपोऽस्ति । तात्पर्यमस्ति यत् जलस्नानेन बाह्यसमस्तमलानां प्रक्षालनं भवति, गुरूपदेशेन चाभ्यन्तरदोषाः नश्यन्ति ।

१. का० पृ० ९८

२. सैव पृ० ३१४-१५

यथा—‘गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलस्तानम् ...
अतीतज्योतिरालोकः नोद्वेगकरः प्रजागरः, विशेषेण राज्ञाम्, विरला हि तेषा-
मुपदेष्टारः ।’^१

महाकविबाणः शुकनासोपदेशे जीवनस्य निम्नलिखितमूल्यानि निर्दिष्टवान् ।

१ कामक्रोधलोभमोहादिनिग्रहः ।

२ आत्मबोधप्राप्तये गुरूपदेशस्यावश्यकता ।

३ युवावस्थायां विवेकस्य सहनशीलतायाश्च सद्भावः ।

४ ऐश्वर्यधनस्य प्रभुतायाः मदस्य च त्यागः ।

५ औषधिरूपेण संयमितरूपे विषयसुखस्य सेवनम् ।

६ समस्तप्राणिषु प्रेमभावः ।

७ आत्मनिरीक्षणम्—परदोषावलोकनपूर्वं स्वदोषावलोकनम् ।

८ कर्तव्याकर्तव्यविवेकः ।

९ विद्याविनयशौर्यादिगुणसमन्वितिः ।

यज्ञाद्यनुष्ठानान्यपि जीवनोत्थानायावश्यकानि सन्ति । स्नानप्राणायामजपध्यान-
दानयज्ञसम्पादनानि नित्यनैमित्तिककर्मसु गण्यन्ते । व्यायामः सुगन्धामलकलेप-
पस्तथा विविधगोष्ठीभिश्चान्यैश्च तैस्तैरालापैः सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्ता-
साञ्चक्रे । अर्थात् पाशक्रीडया, गायनेन, वीणावादनेन, पणववादनेन, षड्जेन,
ऋषभेन, गान्धारेण, पञ्चमेन, मध्यमेन, धैवतेन, तथा निषादस्वरसम्बन्धिना
सन्देह-विवादेन सुभाषितपाठेन, मालाग्रन्थनेन, कलाविनोदेन च मनोरञ्जनं क्रिय-
माणमासीत् ।

महाकविबाणः जीवनोन्नायकसाधनेषु धैर्यं धर्मञ्चावश्यकं मनुते । स लिखितवान्
—“आधीयतां धैर्यं धर्मं च धीः धर्मपरायणानां हि सदा समीपसञ्चारिण्यः
कल्याणसम्पदो भवन्ति, इत्येवमभिधाय सलिलमादाय.....”^२ अर्थात् धैर्यं,
धर्मं च बुद्धिर्नियोज्या । यतो धार्मिकजनेषु कल्याणसम्पत्तिः सदा निवसति । धैर्य-
णैव विपत्तिसमुद्रात् पारगमनेन सफलतावाप्यते ।^३

एतच्चिरन्तनं सत्यमस्ति यत् सुखं स्वभावत एवाल्पकालस्थायि भवति । परन्तु
दुःखं चिरस्थायि भवति । प्रायो दृश्यते यत् प्राणिनां कस्मिंश्चिदेकस्मिन् जन्मनि
केनापि प्रकारेण मिलनं जायते, किन्तु सहस्रजन्मान्तरेष्वपि तिष्ठति । अत आत्मनो

१. सैव पृ० ३१७-१८

२. सैव पृ० १९८

३. सैव पृ० ५११

५४ : मागधम्

निन्दा भर्त्सना वा नोचिता । भयंकरसंसारमार्गेऽवतीर्य चलतां मनुष्याणां जीवने—
एतादृश्यो विपद उपस्थिताः भवन्ति । धीरः साहसो च जनो विभिन्नप्रकाराभिः
विपद्भिः मुक्तो भविष्यति ।

वाणभट्टः स्वजीवनदर्शने निरर्थकमधिकं वार्त्तालापं व्यर्थं हानिकारकञ्च मनुते ।
योऽधिकं वदति, जनाः तस्मिन् न विश्वसन्ति । येनासौ जीवनेऽसफलो भवति ।
यथा—“बहुभाषिणः न श्रद्धाति लोकः ”^१

व्यावहारिकदृष्ट्या त्यागोऽतिभोगश्चोभावपि त्याज्यी स्तः । जीवनविकासः
समन्वयेनैव सम्भवोऽस्ति । विचारेच्छयोः परस्परविरोधेन जीवनसमस्यानां समाधानं
नाप्यते । एतत्सत्यमस्ति यत्कोऽपि जनः स्वसमस्तेच्छानां पूर्तिं कर्तुं न शक्नोति ।
यतोऽस्माकं शक्तयः सीमिताः सन्ति । परिणामतोऽस्माभिः केषाञ्चन वस्तूनां त्यागः
परमावश्यको विद्यते । तदैव वयं सुखस्य शान्तेरनुभवं प्राप्स्यामः । अतएव वाण-
भट्टस्य जीवनदर्शनं कर्त्तव्यकर्मसु निहितं वर्त्तते ।

अध्यक्षः

संस्कृतप्राकृतविभागः

आरास्थितः एच० डी० जैन कालेजः

मगधविश्वविद्यालयः

नेमिचन्द्र शास्त्री

बाणभट्टविषये कतिपयटिप्पणयः

प्राचार्यः परमहंसरायः, एम० ए०, पी-एच० डी० (लन्दन)

महाकविर्वाणभट्टः ख्रिस्तीयसप्तमशताब्दयां शोणनदस्य यस्मिन् तटप्रान्ते स्वजन्मना भुवमलञ्चकार तत्र कृषेः सुमहत्प्राबल्यमासीदिति तदीयहर्षचरितगत-वर्णनानां परिशीलनेन सम्यग् विज्ञातं भवति । द्वितीयोच्छ्वासस्यारम्भे तथा च तेन वर्णितं—

“सैकसुकुमारसोमकेदारिकाहरितायमानप्रघननानि, कृष्णाजिनविकीर्णशुष्यत्पु-रोडाशायीश्यामाकतण्डुलानि, वालिकाविकीर्यमाणनीवारवलीनि, शुचिशिष्यशता-नीयमानहरितकुशपूलीपलाशसमिन्वि, इन्धनगोमयपिण्डकूटसङ्घटानि.....”

वनैरावृत्ता वनग्रामाः कृषिविकासपथे प्रथमसोपानस्वरूपा इवाशोभन्त । स्वतन्त्र-व्यवसायशीलानां ग्रामाणां कृषका मृत्तिकाया गुणभेदेनान्यान्युदपादयन् । सर्वमप्येतद् वनग्रामवर्णनप्रसङ्गे परिलक्ष्यते । न केवलं कृषेः प्राधान्यम्, बहुविधवर्णनप्रसङ्गे विलासमयनागरजीवनस्यापि चित्राणि बाण-साहित्ये स्पष्टतया परिलक्षितानि भवन्ति । अस्मिन् प्रसङ्गे बाणस्य कतिपयशब्दानामुपरि टिप्पणीरूपेण यत्किञ्चित् स्पष्टीकर्तुमिच्छामि—

मार्जनगृहम्

इदं राजप्रासादेषु स्नानार्थं निर्मितं भवति स्म । तत्र श्वेतं वितानमाततं क्रियते स्म । मध्ये मध्ये गन्धोदकपूर्णा जलद्रोण्यः, स्नानार्थं स्नानपीठाः, एकतः अतिसुरभिगन्धसलिलपूर्णा नीलकर्पटावगुण्ठितमुखाः स्नानकलशाः स्थाप्यन्ते स्म । प्रथमद्रोण्यां स्नानानन्तरं विशेषपरिचारकाः कलशेभ्यः स्नानसम्पादने प्रवृत्ता भवन्ति स्म । मार्जनगृहेषु विभिन्नप्रकाराणि जलयन्त्राणि निर्मायन्ते स्म । वस्त्र-परिवर्तनकाले विशेषकक्षेषु काचानामपि व्यवस्था क्रियते स्म । मार्जनगृहाणां सन्निकट एव देवमन्दिरं भवति स्म ।

कुलपतिर्दिवाकरमित्रः

महाकविना बाणेन हर्षचरितस्याष्टमोच्छ्वासे कुलपतेर्दिवाकरमित्रस्य वर्णनं

५६ : मागधम्

कृतम् । पिण्डपालो अर्थात् भिक्षावृत्तिजीविरूपेण स हि पराशरी भिक्षुरासीत् । इमे भिक्षवः कमण्डलुजलेन कृतहस्तपादप्रक्षालनाश्चैत्यवन्दनं कुर्वन्ति स्म । दार्शनिकदृष्ट्या इमे शून्यवादस्यानुयायिनः प्रतीयन्ते ।

दिवाकरमित्रो हि मैत्रायणीशाखायां दीक्षितो ब्राह्मण आसीत् । यौवनकाल एव चित्तवृत्तीनामैकाग्र्यसंविधानेनायं प्रव्रज्यां गृहीत्वा बौद्धभिक्षूणां कापायवस्त्रं धृतम् । अयं हि स्वर्गीयस्य ग्रहवर्मणो वाल्यमित्रमासीत् । महाराजहर्षोऽपि अस्य गुणैराकृष्ट आसीत् । कुलपतिरूपेण आश्रमगतोऽयमासीत् । अस्याश्रमे आर्हताः (नग्नक्षपणकाः), मस्करिणः (परिव्राजकाः), श्वेतोणकाम्बलवाससो नग्नक्षपणकाः, पाण्डुरभिक्षवः, भागवताः वर्णिनः, केशलुञ्चकाः, कापिलाः, जैनाः, लोकायतिकाः, काणादाः, ओपनिषदाः, ऐश्वरकारणिकाः, कारन्धमिनः (धातुवादिनः), पौराणिकाः, सासतन्त्रवाः, शाब्दिकाः, पाञ्चरात्रिकाः इत्यादयो विभिन्ना दार्शनिका न्यवसन् । एवं दिवाकरमित्रस्य वर्णनं बाणस्य शब्दैरेवाकलनीयम्—
“सर्वशास्त्राक्षरपरमाणुभिरिव निर्मितम्, परमसौगतमप्यवलोकितेश्वरम्, अस्खलितमपि तपसि लग्नम्, आलोकमिव यथावस्थितसकलपदार्थप्रकाशकम् दर्शनाश्रितम्, सुगतस्याप्यभिगमनीयम्, अवधर्मस्याप्याराधनीयम्, प्रसादस्यापि प्रसादनीयमिव, मानस्यापि माननीयमिव, वन्द्यत्वस्यापि वन्दनीयमिव, आत्मनोऽपि स्पृहणीयमिव, ध्यानस्यापि ध्येयमिव, ज्ञानस्यापि ज्ञेयमिव, जन्म जपस्य, नेमि नियमस्य, तत्त्वं तपसः, शरीरं शौचस्य, कोशं कुशलस्य, वेश्म विश्वासस्य, सद्वृत्तं सद्वृत्ततायाः, सर्वस्वं सर्वज्ञतायाः, दाक्ष्यं दाक्षिण्यस्य, पारं परानुकम्पायाः, निर्वृतिं सुखस्य, मध्यमे वयसि वर्तमानं दिवाकरमित्रमद्राक्षीत् ।”

एतासु पंक्तिषु महाकविना बाणेन दिवाकरमित्रस्य अवस्थायाः, ज्ञानस्य, संयमस्य, पवित्रतायाः, साधनायाः, ध्यानस्य, अनुष्ठानस्य, विश्वासस्य, कुशलतायाः, चातुर्यप्रभृतेश्चित्रणं कृतम् ।

यक्षकर्मदमः

एतद् हि सुगन्धि चूर्णमासीत् । कादम्बर्यामस्योल्लेखः कृतो बाणेन । राजा शूद्रकः केसरकस्तूर्यगुरुकंकोलसुगन्धिना युक्तं यक्षकर्मदमं व्यवहृतवान् । यथाऽहं धन्वन्तरिः—

कुंकुमागुरुकस्तूरीं कर्पूरं चन्दनं तथा ।

महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्मदमः ॥

प्रायः समस्तेषु महाकाव्येषु धनिनां, चक्रवर्तिनां, सामन्तानां विलासमयव्यवहारप्रसङ्गस्य निर्देश उपलभ्यते ।

बाणभट्टविषये कतिपयटिप्पणयः : ५७

धूमवर्तिः

कादम्बर्या महाराजशुद्रकद्वारा धूमवर्तिपानस्योल्लेखः कृतः । अत्र विचारणीयं-
विद्यते यत् किमिदं धूमवर्तिद्रव्यं आधुनिकानां 'बीड़ी' 'सिगरेट' आदिवस्तूनां
प्रतिनिधिरूपमासीत् अथवाऽन्यत् किमपि पानकमानकमासीदिति । डॉ० वासुदेव-
शरणाग्रवालमहाशयेनायुर्वेदग्रन्थस्य प्रमाणपुरःसरमेतत् साधितं यत् द्रव्यमिदं
सुगन्धि किञ्चिदासीत्, यस्योपयोगस्ताम्बूलसेवनात् प्राक् क्रियते स्म । धूमवर्ति-
रियं यवसदृशो मध्ये किञ्चित् स्थूला पर्यन्तयोश्च क्षीणा भवति स्म । नागर-
सर्वस्वनाम्नि ग्रन्थेऽस्य निर्माण उपयुज्यमानानां वस्तूनामुल्लेखो लभ्यते—

कपूरं रागुरुचन्दनमुस्तापूतिप्रियङ्गुबालञ्च ।

मांसी चेति नृपाणां योग्या रतिनाथधूमवर्तिः ॥

वस्तुतः आधुनिक 'सिगरेट'पदार्थस्येदं किमपि पूर्ववर्ति रूपमासीत् । यथा
सिगरेटद्रव्यमद्यास्वास्थ्यकरमनुभूयते तथा धूमवर्तिर्नासीत् । अनया तु स्फूर्तिरुत्ते-
जना च लभ्यते स्म । दामोदरगुप्तस्य कुट्टनीमतनाम्नि ग्रन्थेऽपि धूमवर्तेरुल्लेखोऽस्ति ।

कादम्बर्यामुल्लिखितानि सार्वजनिकस्थानानि

कादम्बर्या वाणेन उज्जयिन्याः वर्णनप्रसङ्गे नगरसौन्दर्यं चित्रितम् । प्राचीन
नगरेषु देवमन्दिरं चित्रशाला बाह्योद्यानं तु भवन्ति स्मैव, परं सभाभवनं, आव-
सथः, कूपः, प्रपा, सेतुः, जलघटीयन्त्रम्, कुवलयकमलपूर्णं सरस्वासान् । जनाः
देवमन्दिरेषु आत्मानं पावयन्ति स्म । इमानि देवमन्दिराणि चतुष्पथेषु निर्मायन्ते
स्म यत्र महाविपणिपथस्य राजमार्गस्य च सङ्गम आसीत् । देवप्रासादानामुपरि
भागे कलशस्थापनं क्रियते स्म ।

'सभाभवनं' तु आधुनिकं 'टाउनहालम्' अनुकरोति स्म । अत्र नागरिकाणां
सभा संघटिता भवति स्म । आसु सभासु धर्मप्रचारका अपि सम्मिलिता भवन्ति
स्म । 'आवसथ' रूपेण धर्मशाला अभ्यागतानां गृहे क्रियते स्म । विदेशेभ्यः
समागता जना आवसथेष्वेव विश्राम्यन्ति स्म ।

कूपः सार्वजनिकं जलग्रहणस्थानमासीत् । एतेभ्यः सर्वे जनाः जलग्रहणेऽधिकृता
आसन् ।

'प्रपा' अर्थात् पानीयशालिका यात्रिणां कृते क्रियते स्म, यत्र पेयं जलं सुलभ-
मासीत् । अस्या व्यवस्था नगरस्य विभिन्नेषु भागेषु क्रियते स्म । अत्र प्रपापालका
नियुक्ता भवन्ति स्म । 'जलघटीयन्त्रेभ्यः' जलस्य निष्कासनं क्रियते स्म, यथा अद्य
रहटेन क्रियते । कारागृहाणामपि गणना सार्वजनिकस्थानेषु क्रियते स्म । सरोवरै

१. सूत्रस्थानम् ५।२०-२५ तथा कादम्बरी-एक सांस्कृतिकअध्ययन पृ० ३२

५८ : मागधम्

नगराण्यलङ्घ्यन्ते स्म । कदलीनां समूहेन तेषां वृत्तिकार्यं सम्पाद्यते स्म । तन्मध्ये गजदन्तनिर्मिता वलभिकाः स्थाप्यन्ते स्म । इमा वलभिकास्तु मण्डपिकारूपेणासन्, यत्र नागरिका मनोविनोदार्थमागत्य क्षणं विश्राम्यन्ति स्म ।

सार्वजनिकस्थानेषु बाह्योद्यानस्य स्थानं महत्त्वपूर्णमासीत् । अत्र मनोविनोदार्थं भ्रमणार्थं च प्रमुखा नागरिका उपस्थिता भवन्ति स्म । एषु कूपानामपि व्यवस्था क्रियते स्म यत्र सुधावेदिका भवन्ति स्म । कूपेभ्यो जलनिष्कासनार्थम् अरहतृप्त्य व्यवस्थाऽसीत् । एतेन उपवनवृक्षाणां सेचनं क्रियते स्म । ऋतूत्सवसम्पादनार्थञ्च बाह्योद्यानेषु जनसमुदाय उपतिष्ठति स्म । बाह्योद्यानं द्विधा भवति स्म—श्रेष्ठिभिर्निर्मितं राजभिः सामन्तैर्वा निर्मितम् । तृतीया विधाऽपि बाह्योद्यानस्यासीत्, यस्य निर्माणं सर्वसाधारणस्योपयोगार्थं केनचित् दानशीलेन क्रियते स्म ।

७

बाणभट्टस्य ग्रामः प्रीतिकूटः

आचार्यः कमलाकान्त उपाध्यायः व्याकरण-साहित्य-वेदान्ताचार्यः

सन्ति संस्कृतसाहित्यसन्दोहेऽपरिमिताः ग्रन्थाः । तेषां प्रणेता रश्चापरिमिताजि-
तपण्डित्येन लब्धप्रतिष्ठाः भूयांसो विपश्चित्प्रवराः । ते च बुद्धिवैशद्य-वाग्विभवा-
दिभिः स्वरचितप्रबन्धादिषु बहुशः सुस्पष्टीकृतवन्तः प्रतिपाद्यविषयवर्णनाम् । तेषां
प्रतिपादनचातुर्यं वर्ण्यविषयाविश्रुतलताञ्चावलोक्य परमाश्चर्यमादधतेऽखिल-
विद्वज्जनाः साम्प्रतम् । पुरातनसंस्कृतप्रबन्धरचयितारः प्राक्कालीनविश्वसाहित्येति-
हासेऽपरानखिलान् साहित्यकारानतिशेतेस्म—नास्त्यत्राशंकालेशोऽपि । परन्तु
“काव्यं यशसेऽर्ज्यकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये” इत्यादिकाव्यप्रयोजनेषु यशसः
प्राथम्यं स्वीकुर्वाणा अपि स्वस्वप्रबन्धादिषु निजपरिचयोलेखनप्रकारेऽन्यमनस्का
एवाभवन्ति महदाश्चर्यम् । कविसम्राट् कालिदासः स्वजन्मना कं देशमलञ्च-
कार ? कश्च तस्य भाग्यवान् पिता ? स्वर्गादपि गरीयसी का वाऽम्बा ? प्रभृतीति-
वृत्तानि वेत्तुं स्पष्टं जिज्ञासुमनः सदा द्रूयते । स्वविषये महाकवेर्मूकतां स्मारं स्मारं
सततं चेतः खिद्यतेऽधुनातनविदुषाम् ।

तथाप्यस्माकं गद्यकविः महान् कथाकारः कारुषकः (शाहाबादी) बाणभट्टः
निजेतिवृत्तवर्णने परमसावधानस्तेष्वपवादतां गच्छतीति परमामोदास्पदम् । बाण-
भट्टस्य जन्म शोणभद्रस्य पश्चिमे तटे वर्तमान-शाहाबाद-मण्डलेऽभवदेतदर्थमेव
पोराणिकशैलीमनुरुध्य तेन महाकविना ब्रह्मणः सभायामतिरोषणस्य दुर्वाससोऽन्येतो-
पमन्युना मुनिना सह कलहायमानस्य सामगायने विस्वरोच्चारणेन बालचपलायाः
सरस्वत्याः हासकल्पनां, तदनन्तरञ्च दुर्वाससः शापप्रदानेन भूमण्डले तस्या
अवतारकल्पनाञ्च कृत्वा सावित्र्या सह शोणस्य पश्चिमरोधसि सरस्वती समव-
तारिता । पठ्यतामेतद्विषये हर्षचरिते निर्णयसागर मुद्रिते १९तमे पृष्ठे बाणस्यैव
वाक्यावली—“अपश्यन्चाम्बरतलस्थितैव हारमिव वरुणस्य, अमृतनिर्झरमिव
चन्द्राचलस्य^१, शशिमणिनिःप्यन्दमिव विन्ध्यस्य, कर्पूरद्रुमद्रवप्रवाहमिव दण्डकारण्यस्य,
लावण्यरसप्रस्रवणमिव दिशाम्, स्फाटिकशिलापट्टशयनमिवाम्बरश्रियाः, स्वच्छ-
शिशिरसुरसवारिपूर्णं भगवतः पितामहस्यापत्यं हिरण्यवाहनामानं महानदम्, यं

१. कैमूरपर्वतस्यैवांशभूतः चन्द्रपर्वत उच्यते स्म

जनाः शोण इति कथयन्ति, दृष्ट्वा च रामणोयकहृतहृदया तस्यैव तीरे वासमरचयत् । उवाच च सावित्रीम्—“पक्षपाति च हृदयमत्रैव स्थातुं मे इति, अभिनन्दितवचना च तथेति तया तस्य पश्चिमे तीरे समवातरत् । एकस्मिंश्च शुचौ शिलातलसनाथेतलता-मण्डो गृहबुद्धि वबन्ध ।” अतः परं महाकविर्वाणः शर्यातस्य दौहित्रं सुकन्यासुतं भार्गव-वंशभूषणस्य महातपसः च्यवनस्य दधीचनामानं तनयमत्रैव प्रापयत् । सरस्वत्या आश्रमात् मन्त्रये बाणभट्टस्य गृहाच्च पारेशोणं पूर्वरोधसि च्यवनाश्रम आसीदिति २७ तमे पृष्ठे हर्षचरिते कविशब्दैरेव पठनीयम्—“इतश्च गव्यूतिमात्रमिव पारेशोणं तस्य भगवत-श्च्यवनस्य स्वनाम्ना निर्मितव्यपदेशं च्यावनं नाम चैत्ररथकल्पं काननं निवासः” इतः परं पश्चिमतटे दधीचसरस्वत्योः मिथ आकर्षणं संजातम् । पठ्यतामग्रे—“तुरगारूढं च तं प्रयान्तं सरस्वती सुचिरमुत्तम्भितपक्षमणा निश्चलतारकेण लिखितेनैव चक्षुषा व्यलोकयत् । उत्तीर्य च शोणमचिरेणैव कालेन दधीचः पितुराश्रमादं जगाम ।” अस्मिन्नेव शोणस्य पश्चिमे तटे कुमारस्य दधीचस्य वार्तां विज्ञापयितुं मालतीनाम्नी वाणिनी ‘शोणमुत्तीर्य’ समागतासीत् । दधीचस्य सरस्वतीं प्रति सन्देशं च न्यवेदयत् । ३१ तमे ३४ तमे च पृष्ठयोः द्रष्टव्यमेतत्तथ्यम् । सरस्वत्याः निवेदनानि श्रुत्वा मालती “देवि यदाज्ञापयसि, अतिप्रसादय, इति व्याहृत्य प्रहर्ष-परवशा प्रणम्य प्रजविना तुरगेण ततार शोणम् । अगाच्च दधीचमानेतुं च्यवना-श्रमपदम् ।” ३६ तमे पृष्ठे पठितव्यमेतत् । पुनरग्रे “आजगाम च..... मालती-द्वितीयो दधीचः ।.....तामभिरामामरमयत् ।.....तेन तु सार्धमेकदिवसमिव संवत्सरमधिकमनयत् ।” दधीचः गान्धर्वेणोद्वाह्य सरस्वतीगृहेऽतिष्ठत् प्रतिदिनं वाऽऽगच्छति स्मेत्युभयथाऽपि कथा संगच्छते । “अथ दैवयोगात् सरस्वती बभार गर्भम् । असूत चानेहसा सर्वलक्षणाभिरामं तनयम् ।.....सद्भर्तृश्लाघया दर्शयितुमिव हृदयेनादाय दधीचं पितामहादेशात् समं सावित्र्या पुनरपि ब्रह्मलोकमारुरोह । गतायां च तस्यां दधीचोऽपि भार्गववंशसंभूतस्य भ्रातुर्ब्राह्मणस्य जायामक्ष-मालाभिधानां मुनिकन्यकामात्मसूनोः संवर्धनाय नियुज्य विरहातुरस्तपसे वनम-गात् ।” दधीचस्य भ्रातुर्जायाऽक्षमालापि तस्मिन्नेव दिने सुतं प्रासूत । सामान्येन स्तन्यपानादिना द्वावपि शिशू सा समवर्धयत् । उभयोरपि पालनं पूर्वरोधसि प्रायः जातमित्यत्र नास्माकं विप्रतिपत्तिः । सरस्वत्याः पुत्रः सारस्वताख्योऽभवत् । अपरश्च वत्सनामा ह्यासीत् । सारस्वतः मातुर्महिम्नाऽशेषविद्यावदातो यौवनारम्भ एवाभवत् । स च प्राणसमे सुहृदि वत्से समस्तं वाङ्मयं संचारयामास ।” चकार च कृतदारपरिग्रहस्यास्य तस्मिन्नेव प्रदेशे (सारस्वते प्रदेशे) प्रीत्या प्रीतिकूटनामानं निवासम् ।” स्वयञ्च त्यागी भूत्वा जगाम तपस्यतो पितुरन्तिकम् । वत्सात् प्रवर्धमाने वात्स्यायनकुले कुबेरनामा कश्चिदभवत् । कुबेरस्य अच्युत-ईशान-हर-

बाणभट्टस्य ग्रामः प्रतिकूटः : ६१

पाशुपतश्चेति चत्वारः पुत्रा आसन् पाशुपतस्य सुतोऽर्धपतिः । तस्य च भृगु-हंस-शुचि-
कवि-महीदत्त-धर्म-जातवेदस्-चित्रभानु-व्यक्ष-महिदत्त^१ विश्वरूपेति तनया एकादश ।
तेषु च चित्रभानुः राजदेव्यां ब्राह्मण्यां बाणमात्मजमलभत ।

बाणस्य ग्रामः 'प्रीतकूट' इत्यासीत् । सो हि वात्स्यायनगोत्रीयः । प्रीतिकूटश्च
शोणस्य पश्चिमरोधसि वर्तते स्म । तस्मादनतिदूरं पारेशोणं गव्यूतिमात्रं च्यवना-
श्रमपदमासीदित्येव कथासंक्षेपः । बाणस्य ग्रामभूमिः सारस्वतभूमिः वर्तते स्म ।
शोणपारवर्त्तिच्यावनाश्रमादेव भृगुवंशजच्यवनदधीचादीनां सान्निध्याच्च तेषां वात्स्या-
यनगोत्रीयाणामपि विद्यावैभवं ब्राह्मणोचितगौरवं चापि विशदं वरोर्वति स्म
इत्यादिप्रतिपादनार्थमेव सर्वं सरस्वतीप्रभृतिकल्पितपात्राणां कथाकल्पनं पुराण-
कथनमिव प्रतिभाति । विदन्ति सर्वे वाल्मीकीयरामायणपारायणपाठशीला विद्वांसो
यत् कालिन्दीतटवासिनो मुनयश्च्यवनप्रमुखाः मधुपुत्रेण लवणेनोपद्रुता अयो-
ध्यायां राज्यासीनं राममुपगताः । दानवोपद्रवं मुनीनां दुःखानि च श्रुत्वा शत्रुघ्नं
प्रेषयद् रामो दानवं शमयितुम् । एतत् सर्वं द्रष्टव्यं वा रामायणस्योत्तर-
काण्डे पष्ठितमे सर्गे नृतीय-चतुर्थश्लोकयोः, सप्तपष्ठितमे च सर्गे प्रथमे श्लोके । अतः
शास्त्रसिद्धमेवास्ति यत् यमुनातटे मधुरायाः समीपे कुत्रचित् च्यवनाश्रम आसीत् ।
नैव मगधे कीकटे वा च्यवनस्य गोत्रप्रवर्तकस्य वत्सस्य ऋषिकुलपतेर्वा मूलभूतमा-
श्रमपदम् । पौरववंशोद्भवस्य बृहद्रथस्य गिरिव्रजे राज्यस्थापनानन्तरमेव कालं
प्राप्यास्यां कीकटभूमौ ब्राह्मणानामागनमभूदिति मन्यन्ते पुराणेतिहासमर्मज्ञाः ।
इतः पूर्वं तु आमूर्तरयसः गयस्य राजधानी धर्मारण्यनिवासिभिर्दानवैः प्राग्
ध्वस्ता । आर्यराज्यस्य पुनः स्थापनानन्तरमेव 'गथा' नगरस्योद्धारोऽभवत् । अतः
खृस्तीयसप्तमशतके र्जनि ग्रहीतुर्बाणस्यातिपुरातनकालीनानां च्यवन-दधोच-वत्सादीनां
कथासु कल्पनाप्रागल्भ्यमेवेति मन्ये । अन्यथा सर्वत्रार्यावर्ते वर्तमानानां सरयूपारीण-
कान्यकुब्ज-गौड-शनाढ्य-सारस्वत-मैथिलब्राह्मणानां ये ये वत्सगोत्रीयाः सन्ति,
तेषां समेषां मूलमभिजनस्थानं मगधे कीकटे वा संभाव्येत । एवं तर्हि पुराणत्रिरुद्ध-
मुपनिषद्विरुद्धञ्च तन्मतं स्यादिति मन्यताम् । निष्कर्षभूतमेतद् यत् प्रीतिकूटाद-
दूरे पारेशोणं कस्यचित् च्यावनवंशजस्य च्यावनस्य मुनेर्निवासात् साम्प्रतमिव
खृस्तीयसप्तमशतकेऽपि च्यावनाश्रमः च्यावनं काननं वाऽऽसीत् । वत्सगोत्रीयाः
ब्राह्मणाश्च तत्रासन् (त एव बौद्धप्रभावकालेऽपूज्याः सन्तः भूमेर्हरणात् = कर्षणात्
ब्राह्म्याः भूत्वा पुण्यमित्रपतञ्जलिप्रभृतिवैदिकानां शासनावसरे समागतेभ्यो नवीनेभ्य

१. एतादृश एव पाठो दृश्यते

६२ : मागधम्

आचारवद्भ्यः ब्राह्मणेभ्यो हीनाः परिगण्यन्ते) तदाधारेणैव वाणः कथाकल्पम-
कल्पयत् ।

उपर्युक्तमूलपाठैरस्मद्विवरणैश्च प्रतिकूटग्रामः शोणस्य पश्चिमतटे वाण-
निर्दिष्टसारस्वतभूमावासीदिति नात्र सन्देहलेशः । सम्प्रति शाहावादमण्डलेऽति-
प्राचीनकालेऽविभक्तमलदकरूपनाम्ना प्रसिद्धे, मध्ययुगे च मगधस्यांगभूते, तदधः-
काले च कान्यकुब्जराज्याङ्गभूतकाशिराज्यस्यावयवभूते, शेरशाहाराज्यकाले च
शाहावादव्यपदेशं लभमाने विषये शोणतटे 'सहार' नामकापणग्रामं निकषा 'पेऊर'
नामक पाठानजातीयानाम्मोहम्मदानामेको ग्रामो वर्तते । स एव प्रतिकूटस्यापभ्रंशतां
भजते । तस्मात् पारेशोणं 'देवकुर'—संज्ञकस्तीर्थश्रमः । 'देवकुरे' एव च्यवनस्या-
श्रमोऽधुनाप्यस्तीति स्थानीयजनेषु किंवदन्ती प्रचरति । देवकुर—स्थानं 'पेऊर'
ग्रामात् योजनपर्यन्तमेवास्ति । वर्तमानच्यवनाश्रमस्थापनायामस्मद्विरुद्धविचार-
काणामपि नास्त्येव वैमत्यम् । 'देवकुर'—शब्दविषये मत्तः प्राक् श्री परमेश्वरप्रसादशर्म-
श्रीवासुदेवशरणाग्रवाल—श्रीराहुलसांकृत्यायनप्रभृतिमहोदयैर्व्याप्तिं न दत्तम् । हर्ष-
चरितस्य प्रस्तावनायां पञ्चदशसंख्याकं पद्यं मम दृष्टिपथमगात् । यथा—“सूत्रधार-
कृतारम्भैर्नाटिकैर्वहुभूमिकैः । सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ।” अत्र भास-
नाटकानां कैश्चिद्देवकुलैस्तुल्यता प्रदर्शिता ग्रन्थकर्त्रा । मन्मते च्यवनाश्रमस्थमेव
देवकुलं वाणेन दृष्टमासीत् । तदेव देवकुलं सूत्रधाररूपेण कुशलस्थपतिनाऽऽरब्ध-
मासीत् । तच्च देवकुलं बहुभूमिकमर्थादनेकतलात्मकमपि वर्तते स्म । तदुपरि
स्थिताः पताकाश्च द्रष्टृचित्तानि समाकर्षन् । अत उक्तपद्यमपि सुचिरं द्रढयति वर्त-
मानदेवकुलादनतिदूरस्थप्रतिकूटग्रामस्थापनमान्यताम् । तथापि शोणस्य पूर्वदिशि
गयामण्डले वात्स्यायनगोत्रीयब्राह्मणानां सोनभदरिया—भूमिहारपदभाजामाधिक्येन
निवासात् वाणवर्णितस्य वत्सस्य पितृपितामहाधिवासाच्च वाणस्य प्रतिकूटग्राममपि
गया-मण्डल एव स्थापयन्ति श्रीपरमेश्वरप्रसादशर्मप्रमुखा इति पक्षपातमात्रम् ।
हर्षचरितस्य ३८ तमपृष्ठस्थवाक्येन—“चकार च....तस्मिन्नेव प्रदेशे (सरस्वत्या
अवतरणात् वाणस्याभीप्सिते सारस्वते प्रदेशे) प्रीत्या प्रतिकूटनामानं निवासम् ।”
इत्यादिना विरोधिमत्तं स्पष्टं परास्तम् ।

अथ च पितरि मृते कुमारस्य वाणस्याविनयशीलस्य स्वतन्त्रतां भजमानस्य
इत्वरौभूत्वा बहुमित्रमण्डलेन सह देशाटनं गतस्य, पुनः प्रत्यागतस्य च प्राक्
परिभ्रमणकाले परिचितेन महाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीहर्षस्य भ्रात्रा कृष्णनाम्ना
प्रेषितो दूतः सन्देशहारको दीर्घनिदाघावसरे वाणस्य गृहमध्यास्त । शोणात् पश्चि-
मदिशि निवासादेव वाणसन्निधिं प्राप्तस्य दूतस्य नास्त्येव शोणोत्तरणप्रसङ्गः । अग्रे

वाणभट्टस्य ग्रामः प्रतिकूटः : ६३

च हर्षचरिते ५६ तमे पृष्ठे वर्णितमेतद् यत्—“अथान्यस्मिन्नहनि उत्थाय.... शोभने मुहूर्ते....प्रीतिकूटान्निरगात् ।” अत्राष्टादशभिः पंक्तिभिः प्रास्थानिकमवर्णयत् कविः, किन्तु नैव शोणोत्तरणचर्चा विहितवान् । इतः परम् ५७ तमे पृष्ठे वर्णितवान्—“प्रथमेऽह्नि तु धर्मकालकष्टं निरुदकं निष्पन्नपादपविषयं....शतैश्चण्डिकायतनकाननमतिक्रम्य मल्लकूटनामानं ग्राममगात् । तत्र च हृदयनिर्विशेषेण भ्रात्रा सुहृदा च जगत्पतिनाम्ना संपादितसपर्यः सुखमवसत् । अथापरेद्युस्तीर्य भगवतीं भागीरथीं यष्टिगृहकनाम्नि वनग्रामके निशामनयत् । अन्यस्मिन् दिवसे स्कन्धावारमुपमणितारम् (उपमणिपुरम् वा ‘पाठः) अन्वजिरवति कृतसंनिवेशं समासाद । अतिष्ठच्च नातिपूरे राजभवनस्य ।” उक्तवर्णने नैव कुत्रापि शोणप्रसङ्गः । अथ च भागीरथ्याः दक्षिणदिशि—शाहावादमण्डलेऽपि भ्रातुः जगत्पतेर्निवास आसीत् । नैव गयामण्डल एव स्वजातीया ज्ञातयो वाऽऽसन् । अग्रे ८२ तमे पृष्ठे राजदर्शनानन्तरन्निवासाथं तत्रत्यबान्धवानां भवनेष्वतिष्ठदिति वर्णनाच्च भागीरथ्या उत्तरतटे अजिरवत्याश्च दक्षिणतटेऽपि बाणस्य बान्धवा आसन्, किमुत गयामण्डल एव । नासीत्तदानीं ब्राह्मणभूमिहारयोर्भेद इति ज्ञायताम् । अग्रे द्रष्टव्यम्—प्रीतिकूटात्, वर्तमान ‘पेऊर’ ग्रामात् प्रस्थितः बाणः पथि चण्डिकामन्दिरस्य कानने प्रविष्टोऽतिक्रान्तश्च काननम् । तदनन्तरं मल्लकूटनाम्नि ग्रामे स्वभ्रात्रा कृतादरः सन्निवासमकरोत् । ‘पेऊर’ ग्रामादुत्तरस्यां दिशि मल्लकूटः (वर्तमान मलऊर) ग्रामः पञ्चसु षड्सु वा क्रोशेषु स्थितोऽस्ति । मध्ये च पथि चण्डिकावनम् वर्तमान ‘चानी’ (‘करनौल’ ग्रामनिकटे) नाम्नाऽपि वर्तते । फलतः प्रीतिकूट = पेऊर—मल्लकूट = मलऊर—चण्डी=चानी—इतित्रयाणामपि शृङ्खला विद्यते । मलऊर-ग्रामात् प्रस्थितः बाणः जगदीशपुर-विहिया-चतुष्पथादुत्तरस्यां प्रायो वर्तमान-शिवपुरग्रामं निकषा गंगामुत्तीर्य यष्टिगृहकनाम्नि वनग्रामे शरादिसंकुले ‘दिपारा’ स्थे ग्रामे रात्रिं निनाय । मन्ये सम्प्रति बलिया-मण्डले ‘बांसडीह’ ग्राम एव नक्तमतिष्ठत् । यष्टि=लट्टि=बाँस इति व्यतिक्रमेण भाषाशब्दात् प्रायः बाणेनानुदित ‘यष्टिगृहक’ इति संस्कृतं नाम न मौलिकं कठिनं च लोकेषु संभाव्यते । पुरातनग्रामस्थानेऽन्यस्य स्थापने ‘डीह’ पद प्रयोगो दृश्यते लोके । दिया-रास्थ ग्रामाणां मुहुर्मुहुः स्थानपरिवर्तनं भवतीत्यतो बांसडीह ग्रामस्य बान्यस्य ‘यष्टिगृहका’ प्रभ्रंशस्य स्थितिं नैव निश्चेतुं शक्यते । अतः परं तृतीये दिवसे हर्षस्य स्कन्धावारं संप्राप्तः बाणः । स च स्कन्धावारः मणितारग्रामस्य समीपेऽजिरवत्यास्तट आसीत् । उपमणितारम्-उपमणिपुरमित्युभया पाठः । बलियामण्डले सरय्वाः दक्षिणे तटे ‘मनियर’ इति नाम्ना प्रसिद्धः प्राचीनः (उन्नतडीह-युक्तः) ग्रामो वर्तते । अजिरवती (= राप्ती) सरयू (= वाघरा) च इतः ऊर्ध्वमेव मिलति ।

अत्र च सहैव प्रवहतः । अतः सम्मिलितधाराम 'जिरवती' इति 'सरयू' इति वा कथ्यताम् । नास्ति काचिद् विप्रतिपत्तिः । प्रायः सार्द्धद्वयदिनाभ्यामेव बाणः निज-गृहात् स्कन्धावारं, प्राप्नोत् तच्च सर्वं सहारग्रामनिकटस्थात् 'पेऊर' ग्रामात् चानी-मलऊर- बाँसडीह-प्रभृतिस्थानान्यतिक्रम्य 'मनियर' ग्रामप्रापणे सम्भाव्यते । अप-रञ्च प्रीतिकूटः=पेऊर, मल्लकूटः=मलऊर, चण्डी=चानी, यष्टिगृहकम्=बाँसडीह, मणितारः=मनियरप्रभृतिस्थानानां निर्देशो मम स्थापनायां सम्यक् संघटते । उप-युक्तविवरणैर्मन्ये बाणभट्टः शाहावादभूमिं स्वजन्मनाऽपुनादिति विषयेऽतः परन्तु कस्यचिद्विवादः ।

बाणभट्टस्य ग्रामविषयेऽतिपूर्वमेव मया भोजपुरी-मासिकपत्रे लेखो व्यलेखि । आर्यावर्तपत्रस्य रविवासरीयांकेऽपि पुनर्विशदीकृत्य स्पष्टीकृतं स्वमतम् । भोजपुरी-सम्पादकद्वारेण मम लेखं प्रशंसितवान् (स्वर्गीयोऽधुना) श्रीवासुदेवशरणाग्रवाल-महोदयः । महापण्डितराहुलसांस्कृत्यायनोऽपि आर्यावर्ते प्रकाशितं लेखं दृष्ट्वा साशी-त्रादं तं समर्थितवान् अतएव शोधप्रियान् संस्कृतविदुषः सेवितुमस्मिन् शोधग्रन्थे बाणभट्टस्य ग्रामसम्बन्धे स्वमान्यतामवर्णयम् । डा० नेमिचन्द्रशास्त्रिमहोदयानां प्रेर-णयाऽहं प्रवृत्तोऽधुना पुनर्लेखने । एतदर्थं भूयः साधुवादाहर्हाः शास्त्रिमहोदया इति । अतः परमियमाकांक्षाः—

वामनतपसा पुण्या दशरथतनयांग्रिसंपूता ।

विश्वामित्रधरित्री हचपरं बाणं पुनर्जायात् ॥

बाणभट्टस्य ग्रामः प्रतिकूटः : ६५

बाणभट्टस्य स्त्री-पात्राणि

श्रीरामनाथ पाठकः 'प्रणयी' एम्० ए० (संस्कृत-प्राकृतयोः)

साहित्य-व्याकरणयुर्वेदाचार्यः प्राध्यापक : आरास्थ एच. डी.

जैनकालेजस्य

बाणभट्टस्य कादम्बर्या प्रमुखानि चत्वारि स्त्रीपात्राणि सन्ति, येषां व्यक्तित्वं समाजाय परिवाराय च महत्त्वपूर्णमस्ति । अस्माकमध्ययनसीमायां संस्कृतवाङ्मये केवलो बाण एवैतादृशः कविर्वर्तते यस्ताम्बूलकरङ्कवाहिन्यै दास्यायपि तादृशं महत्त्वमदात्, यादृशमन्यकवयः प्रमुखनायिकाभ्योऽपि नादुः । ताम्बूलकरंकवाहिनी केवलं ताम्बूलकरंकस्य वाहिकैव नास्ति, प्रत्युत तस्याः नैजं व्यक्तित्वं विद्यते । सा स्वव्यक्तित्वप्रेरिता चन्द्रापीडनूपतेः सर्वासु परिस्थितिषु साहचर्यं विदधाति । कविना बाणेन ताम्बूलकरंकवाहिन्याः 'मकरिकेति' नाम प्रतिपादितम् । सा महाराज्ञ्याः विलासवत्याः कार्येण्वपि तथैव सहयोगं करोति, यथा चन्द्रापीडकार्येषु । मकरिका यदा विलासवत्याः मानसिकवेदनां वेत्ति, तदा सा गत्वा महाराजतारापीडाय सूचयति । तारापीडोऽपि मकरिकां सम्मानयति । स तां केवलां दासीमेव न मनुते, स तु तां सुखदुःखयोः सहचारिणीं परिवारस्यैकां सदस्यां जानाति । कविर्बाणः संदर्भमिमं यथाङ्कितवान्, तथा वीक्ष्यैतत्स्पष्टं भवति, यद् बाणदृष्टौ नारी-पात्राणां महत्त्वं पुरुषपात्रेभ्यो न्यूनं न वर्तते । लिखितं बाणेन—

“अथ तस्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनी सततप्रत्यासन्ना मकरिका नाम राजान-मुवाच-देव ! कुतो देवादल्पमपि परिस्खलितम् ? अभिमुखे च देवे का शक्तिः परि-जनस्यान्यस्य वा कस्यचिदपराद्धम् ? विकारम् ।”

सन्दर्भेऽस्मिन्नागतं पदद्वयं विचारतुलामधिरोहति । एकम् — ‘सततप्रत्यासन्ना’, द्वितीयम् — “ताम्बूलकरंकवाहिन्या निवेदितम्” — देव्याः संतापः महार्हश्च कालः संतप्यमानायाः ।” प्रथमपदस्यार्थोऽस्ति — “समीपेऽत्यधिकनिवासस्तस्याः” यस्य-ध्वन्यर्थ एष सिद्धयति यत् ताम्बूलकरंकवाहिनी महाराज्ञ्याः विलासवत्याः मनोव्यथानिवेदने साहसं करोति, कथयति च — “यन्महाराज्ञी कथयति

१. कादम्बरी, चौखम्बा संस्करणम्, पृ० १९१-१९२

६६ : मागधम्

यदहमद्यावधि विफलनरेन्द्रसमागमास्मि ।” एतत्तथ्यकथने तस्या एव शक्तिरभविष्यत्, या राज्ञ्याः राज्ञश्चोभयोरपि प्रियपात्रतामभजिष्यत् । संदर्भे-
ऽस्मिन् मकरिकायाः कथनं नितान्तनिर्भयतायाः द्योतकमस्ति । महाराजसमीपे
निर्भयश्च महाराजकृपाश्रय एव जनोऽभविष्यत् ।

महाराज्ञी विलासवती परमविश्वासपूर्वकं चन्द्रापीडस्य सेवायै ताम्बूलकरं-
काहिनीं समर्पितवती । सास्मिन्नवसरे न पुत्रस्य तारुण्यं विचारितवती न वा तस्य
राजकीयमैश्वर्यमेव । तथा युवती पत्रलेखा नाम्न्येका भृत्या ताम्बूलकरंकाहिनीं
चन्द्रापीडसेवायां समर्पिता । इयं पत्रलेखा सामान्यवाला नास्ति । बाणेनेयं परम-
सजीवा चित्रिता विद्यते । महाराज्ञी तस्यै पुत्र्याः स्नेहं विसृजति । तस्याः पालन-
मपि तथा तथैव विहितम् । अतएव सा कुमारं समादिदेश, यदनया युवत्या सह
परमसहानुभूत्या सहृदयतया च त्वया व्यवहर्तव्यम् । बाणोऽलेखीत्—“बालेव
लालनीया, स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया, शिष्येव द्रष्टव्या, सुहृदिव
सर्वविस्त्रम्भेषु अन्तरीकरणीया, दीर्घकालसंबद्धितस्नेहतया स्वसुतायामिव हृदय-
मस्यामस्ति मे ।”

बाणस्यैतद्वर्णने स्पष्टमस्ति यत् पत्रलेखायाः पालनं राजपरिवारस्य सदस्यानां
सदृशमेवाभूत् । अतएव विलासवती स्वप्रियपुत्रं चन्द्रापीडमादिशत्, यत् स तस्याः
बालायाः संरक्षणं स्वस्वसुसदृशं विदध्यात् । तदीयचापल्यं स्वचित्तवृत्तिचापल्य-
मिव नियमयेत् । यथा गुरुः स्वशिष्यं प्रेमपूर्वकं शास्ति, तथा तस्य दुष्प्रवृत्तीनां
निराकरणं विधाय सुप्रवृत्तीरुत्पादयति तथैव तथा बाल्या सह त्वया शिष्यवत्
व्यवहर्तव्यम् ।

कोऽपि जनः स्वमित्रे सर्वाधिकं विश्वसिति, एवमेव पत्रलेखाया सहापि विश्वा-
सपूर्णो व्यवहारोऽपेक्षितः ।

अत्रेदमवधेयम्—महाकविरवीन्द्रनाथठक्कुरः पत्रलेखासम्बन्धे कथितवान् यत्
कविबाणेन पत्रलेखायाः हृदयं परीक्षितं, न च ज्ञातम् । पत्रलेखाया अपि मनसि
रागात्मिकायाः सघनभावनाया अभावो नास्ति । साप्यस्थि-चर्म-निर्मितास्ति । एक-
युवत्या उल्लासः तस्याः मनस्यस्ति । सा रहस्यपि चन्द्रापीडेन सह निवसति । समये-
कुसमये च चन्द्रापीडस्य मन्त्रणां विदधाति । तथाहि सा सर्वप्रकारेण तस्य मनो-
रञ्जनमेवं संरक्षणं करोति । परन्तु महाकविबाणः तस्याः मनसः विकारात्मिकायाः
स्थित्याः क्वापि चित्रणं नाकार्षीत् । एका युवती नारी युवकस्यैकस्य समक्षं
सर्वात्मभावेनात्मसमर्पणं विधाय किमविकारिणी स्थास्यति ? मानसिकभावाना-
१. कादम्बरी (निर्णयसागर प्रेस) १९४० ई० पृष्ठ २२०

बाणभट्टस्य स्त्री-पात्राणि : ६७

मुत्पत्तिद्वन्द्वाप्रदर्शनं कवयेऽशोभनमस्ति । पत्रलेखा राजकुलोत्पन्ना वर्त्तते । युवती विद्यते । सुन्दर्यस्ति तथा सर्वात्मना मनस आकर्षणक्षमता तस्यां विद्यते । कविबाणः पत्रलेखायाः यादृशं चित्रणं विहितवान्, तस्याः यादृशीं रूपरेखामङ्कितवान् । तस्याः रूपरेखायाः अवलोकनेनैतत् स्पष्टं जायते यत् पत्रलेखा केवला काष्ठपुत्तलिका नास्ति । अपितु सा जीवन्ती हर्षविषादमयी नारी विद्यते, यस्यां सर्वप्रकारायाः भावनायाः वहन-क्षमता वर्त्तते । अतएव कविबाणेन पत्रलेखायाः केवलादर्शरूपस्या-ङ्कनं विधायान्यायो विहितः । यदि बाणः पत्रलेखाया हृदयस्य यथार्थस्थित्या अपि चित्रणमकरिष्यत् । तदा स नारीपात्रचित्रणेऽधिकः सफलोऽभविष्यत् । एतावदेव नहि, पत्रलेखा कुमारतारापीडेन सह सर्वासु स्थितिषु विद्यमानास्ति । सा तारापीडस्य मनसो विकारान् वासनाश्च वेत्ति । अतः तस्याः हृदयस्य यथार्थ-चित्रणमकृत्वा बाणेनौचित्यस्यावहेलना विहिता ।

एका वार्तेयमप्यस्ति । पत्रलेखा कुलूतेश्वरदुहिता वर्त्तते, या वन्दीजनेन सहा-नीता । अतश्चन्द्रापीडः पत्रलेखया सह यौनसम्बन्धस्थापने पूर्णः साधिकारो विद्यते । महाकविठक्कुरेणोपस्थापित उक्ततर्कोऽस्माकं दृष्टावसङ्गतः । बाणेन पत्र-लेखायाश्चित्रणं सहोदरभगिनीरूपे कृतम् । कथितम्—“सा मया विगतनाथा राज-दुहितेति च समुपजातस्नेहया दुहितृनिविशेषमियन्तं कालमुपलालिता संवर्द्धिता च”

भारतीय-संस्कृती स्वसृस्थानं भ्रात्रे सदा पवित्रमादरणीयञ्चास्ति । यदा माता विलासवती पुत्राय पत्रलेखां समर्पयन्ती समादिदेश यद् बालेव लालनीया, अर्थात् स्वसुसमेयं संवर्द्धनीया, इयं सामान्यशत्रुपुत्री न वर्त्तते । प्रत्युत मातृस्नेहसंवर्द्धितेयं बाला त्वदर्थं पूज्या विद्यते, तदा बाणेन संस्कृतेः यस्याः सीमायाः निर्वाहः कृतः, सा श्लाघनीया वर्त्तते । बाणसमये पाश्चात्यसंस्कृतेः तथा प्रभावो नालक्ष्यत्, यथा-धुना दृश्यते । एतदेव कारणमस्ति यत् पत्रलेखया तारापीडस्य सर्वविधाः सेवाः विहिताः । पत्रलेखां प्रति तारापीडस्य भगिनीभावना विद्यते । पत्रलेखाया अपि तारापीडं प्रति भ्रातृभावनास्ति । अत एतयोः वासनात्मकसम्बन्धमविधाय बाणेन कार्येण च स्वकौशलमेव प्रकटितम् । अतएव रवीन्द्रनाथठक्कुरेणोपस्थापिता आपत्त-योऽस्माकं विचारेऽपरिगणनीया एव ।

अस्माकं दृष्टौ ताम्बूलकरं कवाहिनी नाटकेषु वर्णितैः विदूषकैः सादृश्यमर्हति । पार्थक्यमेतावदेवास्ति; विदूषको मैत्र्येण सह मनोविनोदसाधनमपि धत्ते । परं ताम्बूलकरं कवाहिनी नायकस्य सुखदुःखयोः संगिनी वर्त्तते । सर्वास्ववस्थासु तस्य साहाय्यं विदधाति । तस्य हृदयस्य समस्तभावनाः वेत्ति । तथा सा स्त्रीपात्रत्वेन

पूर्णरूपेण स्वशीलसंरक्षणतत्परा नायककार्येषु सहयोगं करोति । पत्रलेखा सामान्या ताम्बूलकरंकरवाहिनी न विद्यते । तथा स्वसेवया, त्यागेन स्वसहानुभूतिपूर्णसाधनाभिः तारापीडः स्वाधीनमानीतः । सहैव सा तस्य स्वसाप्यस्ति । अतएव वर्यवाणनिरूपितां ताम्बूलकरंकरवाहिनीं विदूषकस्यैकं नारीसंस्करणं जानीमः । परन्त्वेतत् संस्करणं पूर्णतया संबोधितं परिवर्द्धितञ्चास्ति । वाणः पत्रलेखायाः शीलस्य यथा निर्वाहं विहितवान्, तथास्य कारणमेकमेतदप्यस्ति यत् स स्वपात्राणां विकारप्रदर्शनमौचित्यसीमायाः वहिः मनुते । वाणेन प्रारम्भ एव काव्यस्य कथायाश्च या परिभाषा निबद्धा, तथापि स्पष्टमेतदस्ति यत् वाणः पात्राणां शीलं सौन्दर्यपिक्षया न्यूनं महत्त्वपूर्णं न मनुते ।

वाणोक्तवर्णनेनैवं जायते यत् वाणो नारीपात्राणां चित्रणेऽप्यन्तः सहृदयोऽस्ति । वाणो यदि ताम्बूलकरंकरवाहिनीनामुदारतापूर्वकं चित्रणं कृतवान् तदा महाश्वेता-कादम्बरीप्रमुखनायिकानां चरित्रचित्रणेऽधिकसहानुभूतिपरिचयमदास्यत ।

विलासवती पूर्णतो नारी विद्यते । संसारस्य विषयभोगाः संतानाभावे तस्यै नितरामपूर्णाः प्रतीयन्ते । सा जीवनस्य सार्थकतां मातृत्व एव मनुते । यदा सा पश्यति यत् तस्या उत्सङ्गशून्यो विद्यते, तदा सोऽङ्गिना जायते । तस्याः हृदये विभिन्नप्रकाराः भावना उद्भवन्ति, विलीयन्ते च । संतानाभावमनुभूय सा रोदिति । कविर्वाणो विलासवत्याः मातृत्वस्यैनां वेदनां परमसजीवां चित्रितवान् । लिखितमस्ति—“तथा संभुज्यमानमपि निष्फलपुष्पदर्शनं शरवणमिवान्तःपुरमभवत् । यथा-यथा च यौवनमतिचक्राम तथा तथा विफलमनोरथस्यानपत्यताजन्मादहतास्य संतापः । विषयभोगसुखेच्छाभिश्च मनो विजहे, नरपतिसहस्रपरिवृतमपि असहायमिव, चक्षुष्मन्तमपि अन्धमिव, भुवनालम्बनमपि निरालम्बनमिवामन्यत ।”^१

उल्लिखितसन्दर्भेण स्पष्टमस्ति यत् कविना नारीमनोव्यथायाः परमसुन्दरं चित्रणं कृतम् । पुत्रमवाप्य नारी पूर्णकामा भवति । यदा पुत्रो दीक्षितो भूत्वा कार्यभारं गृह्णाति, तदा नारी परमकृतार्था जायते । विलासवत्याः मनोरमायाश्च वाणो यथार्थं यथार्थचित्रणमकरोत् । इमे द्वे अपि नारीपात्रे समानरूपेण मानवीयगुणैः परिपूर्णौ स्तः । द्वयोरप्येतावत्युदारतास्ति, यदेकान्यस्याः सुतं प्रति स्वसुतं प्रतीव स्निह्यति । एवं प्रकारेण गौणनारीपात्राणां चित्रणेऽपि कविर्वाणः सहृदयतां नात्यजत् ।

प्रमुखनारीपात्रेषु महाश्वेतायाः कादम्बर्याश्च गणना भवति । महाश्वेतायामेकत्रैवाप्सरसो मानवीयकन्यायाश्च गुणाः मिश्रिताः सन्ति । इयं शिवायतने भक्ति-लीना दृश्यते । महाश्वेता शैशवे शोकाभावाभ्यामपरिचिता विद्यते । सोपित्वा पितृ-सन्निधौ मधुर-मधुर स्वरायाः वीणायाः कलरवस्याभ्यासं कृतवती । यदा सा मधुमासे

१. कादम्बरी, चौ० सं० पृ० १८७ ।

स्वमात्रा सहाच्छोद्यसरोवरे स्नातुं गच्छति, तदा तत्रापूर्वपरिमलाकृष्टा भवति । सा कुत्तुहलवशा तत्सुगन्धान्वेषणाय किञ्चिद्दूरं व्रजति तथा पुण्डरीकं पश्यति ।

प्रेम तामन्वो करोति । पुण्डरीकोऽपि महाश्वेतायाः अनिन्द्यसौन्दर्यं पश्यन्नेव स्त्रहृदयं तस्यै समर्पयति । सापि तथैवाचरति । महाश्वेतया पुण्डरीककर्णलग्ना कुसुममञ्जरी दृश्यते । अस्या कुसुममञ्जर्या एव सोऽद्भुतसुगन्धः प्रभवन्नस्ति । उभावपि काममूर्च्छितौ जायेते । परन्तु स्ववास्तविकविवेकं न जहितः । महाश्वेता सावधाना भवति । सा पुण्डरीकमित्रं कपिञ्जलं प्रति तस्याः कुसुममञ्जर्या इतिवृत्तं जिज्ञासते । महाश्वेतायाः मञ्जरीसंबद्धामुत्सुकतां वीक्ष्य पुण्डरीकः तस्या अन्तिके याति तथा तां मञ्जरीं स्वकर्णयोरवतार्य तस्याः कर्णयोः परिधापयति ।

सन्दर्भेऽस्मिन् कविना महाश्वेतायाः निम्नाङ्किताः गुणाः वर्णिताः ।

(१) महाश्वेता पतिव्रता वर्त्तते, यस्मै सैकदा हृदयमर्पयति, तस्मै सा सर्वकालेभ्योऽर्पयति ।

(२) तस्यां नारीमुलभा धीरता चापल्यञ्च स्तः ।

(३) सान्ध्यानारीसदृशी शकुनेषु तथान्यनिमित्तेषु विश्वसिति ।

(४) 'नारीणां रोदनं बलम्' तस्या अप्यस्त्रमस्ति ।

(५) विशुद्धप्रेमकृते सा लोकलज्जामपि जहाति ।

(६) सा स्वहृदयवेदनां स्वसख्याथवा करकंवाहिन्या तरलिकयाऽविदितां न रक्षति ।

(७) सा स्वाराध्यसदृशमेवाराध्यमित्रं कपिञ्जलमपि सम्मानदृष्ट्या मनुते ।

(८) सा सतीसदृशी प्रियवियोगे पुनस्तत्प्राप्तिकामनया देवाराधने प्रवृत्ता भवति ।

(९) तस्याः हृदयं महाश्वेतमस्ति । अत एव तस्याः नामामि 'महाश्वेता' विद्यते ।

महाकविबाणेन महाश्वेतायाः तपश्चरणस्य परमसुन्दरं चित्रणं कृतम् । सा शिवमन्दिरे कमण्डलुं दधाना वल्कलवस्त्रं जपमालां च गृहीत्वाराधनायां संलग्ना जायते । इयं पित्रोः परिजनानां स्नेहञ्च त्यजति । अवसरेऽस्मिन् महाश्वेताया इयं तपस्साधना भगवत्याः पार्वत्याः तपःसाधनायाः स्मरणं कारयति । पार्वत्या स्वप्रियप्राप्त्यर्थं यादृशी कठोरसाधना विहिता, तादृशी कृच्छ्रसाधना महाश्वेतया न विधीयते । महाश्वेता भक्तिविह्वलाशुतोषं शिवं प्रसाद्य स्वाराध्यमीप्सति, अतएव तस्या अपि तपः प्रेममूलकमेवास्ति । सा सरोवरसमीपे शिवायतने शिवलिङ्गदक्षिणमुखमाश्रित्य तन्मुखी ब्रह्मासनोपविष्टा पाशुपतव्रतं दधाति । सा हस्तिदन्तनिर्मितया वीणया शिवस्तुतिं गायति । तस्याः दिव्याकृतिः दर्शकमनांसि मोहयति । यदा चन्द्रपीडोऽ-

तिथिरूपेऽञ्छेद्यसरोवरे गच्छति तथा साधनासंलग्नायाः महाश्वेतायाः अद्भुतसौन्दर्यं निभालयति, तदा स प्रभावितो जायते । स शिवमन्दिरे प्रविश्य एकत्रोपविशति । यदा महाश्वेतायाः स्तुतिः समाप्ता भवति, तदा सा वदति—“अतिथे ! स्वागतम्” सा चन्द्रायां चन्द्रापीडं नयति । निर्भरजलेनार्घ्यं ददाति भिक्षापात्रेण च फलान्येकत्र करोति तथा तस्मै फलादीनामाहारं समर्पयति । यदा सा चन्द्रापीडायात्मकथां निवेदयति तथा तस्याः हृदयस्य समस्ता वेदना मूर्तिमती जाता लक्ष्यते । कविनात्र महाश्वेतायाः रूपलावण्येन सह निम्नाङ्किता गुणा अपि चित्रिताः—

१. विनयः ।	९. पवित्रता ।
२. पात्रता ।	१०. प्रत्युत्पन्नमतिवत् ।
३. मधुरवाक् ।	११. अगाधश्रद्धा ।
४. अनासक्तिः ।	१२. दैविकशक्तिषु विश्वासः ।
५. तपः ।	१३. आतिथ्यभावना ।
६. शान्तस्वभावः ।	१४. लोकमर्यादायाः रक्षा ।
७. अहंकारहीनता ।	१५. धार्मिकास्था ।
८. महानुभावता ।	

महाश्वेताया इमाः समस्तगुणाः तस्याः व्यक्तित्वं पूर्णरूपेण प्रकटं कुर्वन्ति । सानुमर्तुमपीच्छति । किन्त्वाराध्यस्य पुनर्मिलनाशया प्राणान् रक्षति । एवं प्रकारेण महाश्वेतायाः चरित्रं परमोदात्तमनुकरणीयञ्चास्ति ।

महाकविबाणेन कादम्बर्याः प्रमुखनायिकायाः कादम्बर्या परमरमणीयमुदात्तं च वर्णनं कृतम् । वस्तुतः कादम्बर्यी सौन्दर्यस्य समस्तपरमाणुभिर्निर्मिता लावण्यखनिरस्ति । तस्यां मानवीयभावना अपि पूर्णतया समाविष्टाः सन्ति । चन्द्रापीडस्य प्रथमदर्शनानन्तरं कादम्बर्याः हृदयं सात्त्विकभावनाभिः पूर्णं भवति पश्चात् कामव्यथया पूर्णं जायते । कादम्बर्यी कोमलाङ्गी तथा परमसंवेदनशीलापि विद्यते । तस्याः हृदयमन्थनस्य चित्रणं कविना निम्नप्रकारेण कृतम्—“अथ तस्याः कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत् । ससंभ्रमोत्थानश्रमो व्यपदेशोऽभवत् । पूर्वकम्पएव गतिरुरोध । नूपुरवाक्फुटहंसमंडलमपयशो लेभे । निःश्वासप्रवृत्तिरेवांशुकं चलं चकार । चमरानिलो निमित्तां ययौ । अतः प्रविष्टचन्द्रापीडस्पर्शलोभेनैव निपपात हृदये हस्तः, स एव करः स्तनावरणव्याजो बभूव । आनन्द एवाश्रुजलमपातयत् । चलितकर्णावतंसकुसुमरजो व्याजमासीत् । लज्जैव वक्तुं न ददौ । मुखकमलपरिमलागतालिवृन्दं द्वारतामगात् । मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारमकरोत्, कुसुमप्रकारकेतकीकण्टकक्षतिः साधारणतामवाप । वेपथुरेव करतलमकम्पयत्” “भूषणरवमपि संभाषणममन्यत । सर्वेन्द्रियाहरणमपि प्रसादमचिन्तयत् ।

देहप्रभासम्पर्कमपि सुरतसमागमसुखमकल्पयत् ।”^१

अर्थात् चन्द्रापीडस्य सौन्दर्यदर्शनेन कादम्बर्याः हृदयं कामबाणविद्धं जातम् । तस्याः शरीरे तत्तत्सात्त्विकभावाः लक्षिता अमूवन् । जनैरिमे सात्त्विकभावाः परिज्ञाताः न भवेयुरतः मुग्धया कादम्बर्या लज्जासुलभस्थितिगोपनायोपकरणानि सहायताकार्ये गृहीतानि । दर्शनेन प्रतीयतेस्म यत् कोमलाङ्गी कादम्बरी कुमार-चन्द्रापीडस्य समादरभावे स्थित्या श्रमस्विन्नाभवत् । परन्तु वस्तुतोऽयं स्वेदः कामदेव-जन्य आसीत् । चन्द्रापीडं वीक्ष्य कादम्बर्याः सक्थिनी वेपेते । तस्याः गतिः स्तब्धा-भवत् । परन्तु कादम्बर्याः मणिनूपुरयोः झणत्कारं श्रुत्वा समीपे समागतैः हंसैरेव तस्याः गत्यवरोधो विहित एवमन्यत । तस्या श्वासस्य तीव्रगत्योपरि वस्त्रं चञ्चलं जातम् । परन्तु दर्शकैः ज्ञातं यत् चामरमन्दान्दोलितपवनेनैवांशुकं चपलं जायते । तस्याः हस्तः वक्षःस्थले पतितः, यथाऽसौ स्वहृदये प्रविष्टस्य चन्द्रापीडस्य स्पर्शलोभेन तत्र वर्द्धमान आसीत् । पुरुषस्य प्रथमदर्शनेन लज्जितायाः कादम्बर्याः स्तनाच्छा-दनं व्याजमात्रमासीत् । एतावदेव नहि । चन्द्रापीडसाक्षात्कारेणानन्दमग्नायाः कादम्बर्या अक्षणोरश्रुधारा विगलिताभवत् । तस्याः समग्रं शरीरं कामविकाराक्रान्तं बभूव । परन्तु बाह्योपकरणैः कादम्बर्याः विकारणाच्छादनप्रयासो विहितः ।

स्पष्टमस्ति यत् कविबाणेन नायिकायाः रागोद्वोषस्थितेः स्पष्टचित्रणं कृतम् । अनङ्गकलया सर्वप्रथमपरिचितायाः मुग्धयाः नायिकायाः सज्जलायाः सस्पृहभाव-नायाः यस्या अपह्नुतिमय्या अलङ्कृतशैल्याः वर्णनं कृतमस्ति, सा बाणस्य तोक्ष्णपर्यवेक्षणशक्तेः परिचायकमस्ति । बाणस्य नायिका कुमारीसुलभलज्जया रागाविष्टस्थितेः गोपनायापह्नुतिप्रणाल्याः प्रयोगं करोति । तस्याः समस्तेन्द्रियाणि स्पन्दितानि जायन्ते । परन्तु सा स्वविकारान् निगूहितुं यतते । वयमेतद् बाणस्य कलायाः विशेषतामेव वक्ष्यामः । वस्तुतः कादम्बरीसदृश्याः नायिकायाः कल्पना सहजा नास्ति । अस्याः तुलना नाधुनिकतारिकाभिर्भविष्यति, न वा पिष्टातकालङ्कृ-ताभिः पाश्चात्यरमणीभिः । कादम्बर्या यत्र तारुण्योचिताः भावनाः सन्ति, तत्र सेवायाः, त्यागस्य, सरलतायाश्चापि नाभावोऽस्ति । यदा नायिका वासनाभिभूता भवति तदा बाणः तया तपः कारयति । वस्तुतः बाणेन यस्य प्रेम्णो रूपमुपस्थापितं तत्प्रेम वासनात्मकं नास्ति । मानवजीवने यस्य प्रेम्णः प्राप्तिः संभवास्ति तत् त्यागेन तपसैव च भवति । कविः महाश्वेतामाश्वस्तां विदधाति-यद्देवि, त्वया स्व-कर्मभिः सर्वं सम्पादितम् । प्रेमोर्चितं किं कर्म त्वया नासादितम् ? जीवने सुख-शान्तिप्राप्तिः विषयसुखानां सेवनेन न प्राप्यते । इन्द्रतुल्यवैभवसुखैरपि व्यक्तिः शान्तिं न लभते । शान्तिप्राप्तेरुपायः केवलस्त्यागः संयमो वा विद्यते । अतएवं बाणना-

१. कादम्बरी पूर्वभाग, पृ० ३९५-३९६ ।

७२ : मागधम्

यिका एकत्र भावाविष्टाः सन्ति अन्यत्र तपोरताः सन्ति एतत्तथ्यमस्ति यद्वाणः
सामन्तकालीनः कविरस्ति । अत एवासौ नायिकानां विलास-वैभवं स्पष्टं
चित्रितवान् ।

कादम्बर्याः रूपवर्णनप्रसङ्गेऽनेकतथ्यान्येतादृशानि प्रस्तुतानि, यैः नायिकानां
मनोदशायाः स्पष्टं चित्रणं प्राप्यते । नख-शिख-चित्रणैरपि रूपसौन्दर्य-चित्राणि
कविः निर्मितवान् ।

वाणनायिकायां कादम्बर्यामनेकगुणैः सहातिथि-सेवागुणोऽपि विद्यमानोऽस्ति ।
कादम्बरीं सम्बोध्य महाश्वेतोक्तवती यत् सखि ! नवागतातिथेराराधनं प्रथमकर्तव्य-
मस्माकमस्ति । प्रथमं सः ताम्बूलं प्राप्नोतु । कादम्बरी लज्जया मुखमाच्छाद्य
स्वभावं प्रच्छादयन्ती कथयति यत् प्रियसखि ! परिचायाभावात् सम्प्रति प्रचुर-
प्रगल्भताप्रदर्शनेऽहं त्रपामनुभवामि । अतः मम कार्यभारं त्वमेव पूर्णं कुरु ।

कवेरेतत् कथनेन स्पष्टमेतदस्ति यदतिथिसत्कारस्तत्कालीननायिकाभ्योऽप्यवश्यक
आसीत् । ताः कलाकौशलस्य शिक्षया सहातिथिसत्कार-शिक्षामपि प्राप्नुवन्ति स्म ।
कादम्बरी विभिन्नप्रकारैः वाद्यैः सह सुभाषितगोष्ठीष्वपि सम्मिलिताऽभवत् । सा
ललितकलानां सम्बन्धेऽपि चर्चा करोति स्म ।

वाणभट्टः कादम्बर्याः विभिन्नभावनानां चित्रणं चन्द्रापीडकथनेनापि कारित-
वान् । चन्द्रापीडः कथयति—‘देवि, भवद्दृष्टिपातमात्रप्रसन्नतया पूर्णस्य मम
हृदयस्य संभाषणाद्यनुग्रहायेदानीं क्व स्थानम् ? साक्षाद्दर्शनस्य वार्त्ता तु दूरे तिष्ठतु,
इयं भवतः सरलतायास्तथाभिमानराहित्यसौजन्ययोरेव वैशिष्ट्यमस्ति यत् स्वसेवको-
परि भवत्येतादृशी कृपा विहिता । संभवतः भवती मामेतादृशमनुदारं मनुते य उपचा-
रमपेक्षते । भवत्याः परिजना एव धन्याः यैः भवदीयं शासनं प्राप्तम् । चन्द्रापीड-
स्यैतत्कथनेन कादम्बर्यां गर्वराहित्यं सौन्दर्यं गम्भीरता, सौजन्यं वात्सल्यं प्रभृति-गुणा
अभिव्यक्ताः भवन्ति । यत्रैकत्र कादम्बर्यां विलासवैभवयोः कृते परमाकर्षणमस्ति
तत्रान्यत्र तस्यां सेवायाः परोपकारस्य च भावाः वर्तमानाः सन्ति । तस्याः वाणी
माधुर्यपरिपूर्णा विद्यते । सा हित-मितप्रियवचनानि ब्रूते । समयोचितव्यवहारमपि
सा जानाति । कादम्बरी स्वसखीं प्रति वक्ति । “सखि, सकलपरिजनैः सहाप्यहं
चन्द्रापीडस्य तथैवाधीनास्मि, यथा तस्यान्तरात्मा ।”

साहित्यिकदृष्ट्यास्याः पंक्त्याः मर्मच्छेदेन ध्वन्यते यत् कादम्बरी नैवमेव वास-
नावशं स्वहृदयार्पणं करोति । परन्तु सुविचार्य विवेकपूर्वकं चन्द्रापीडाय स्वसर्वस्वं
समर्पयति । एतदेवकारणमस्ति यत् सा कथयति यत् तपसे जगति न किञ्चिद्दुर्लभ-

वाणभट्टस्य स्त्री-पात्राणि : ७३

मस्ति । यस्तपस्वी वर्तते, स सर्वं कर्तुं शक्नोति । अतः सांसारिकसुखवैभवकृतं तपोऽपेक्षितमस्ति ।

संक्षेपतः कादम्बरी कल्याणवती, विवेकशीला तथा विलासवैभवमूर्तिरस्ति । तस्यां हर्षविषादौ, सुखदुःखावनुभवितुं पूर्णा क्षमता वर्तते । सा कस्यापि हस्तस्य काष्ठपुत्तलिका नास्ति, किन्तु सा स्वयमेव स्वभावनाभिः क्रियाभिश्च सञ्चालिता भवति ।

बाणोच्छिष्टं जगत् सर्वम्

श्रीमुन्नीलालसिंहः बी. ए. (संस्कृत प्रतिष्ठा), साहित्याचार्यश्च

यथा संस्कृतपद्यसाहित्ये कविकुलगुरुकालिदासः स्वरचनागौरवकल्पनावैचित्र्यादिकारणेन श्रेष्ठतमोऽस्ति तथैव गद्यकाव्यरचनायां कविकुलकमलदिवाकरः बाणभट्टः मूर्द्धन्योऽस्ति । पद्यरचनायां कविः सरलतया श्लाघां प्राप्तुमर्हति परन्तु गद्यकाव्ये नैतत् संभाव्यते । गद्यकविस्तदैव प्रशंसां प्राप्नोति, यदा तस्य समग्ररचना मोहकानुपमभावपूर्णकल्पनाचमत्कारादिभिः परिपूर्णा भवति । 'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति' अस्मिन्नेवार्थे उक्तिरियं सिध्यति । गद्यकाव्यस्य त्रिषु आचार्येषु महाकविः बाणभट्टः सर्वश्रेष्ठोऽस्ति । अस्य कारणमिदमस्ति यत्स्यानुपमभावोऽभिव्यक्तिरद्वितीयरचनाशैली, कोमलकल्पना, ललितपदविन्यासाश्च हृदयावर्जका सन्ति ।

महाकवि बाणभट्टः 'हर्षचरितम्' 'कादम्बरी' इति द्वौ गद्यग्रन्थौ व्यरचयत् । तयोरेव सानुप्राससमासान्तपदावली-पूर्णशब्दभाण्डारस्य प्रकृतेः, विशदम् एवं मनोरमचित्रणस्य मानवीयमनोवृत्त्या सूक्ष्मपर्यालोचनायाः एवं काव्योपयोगिकल्पनायाः, आश्चर्यकारिकायाः शक्त्याश्च दर्शनं सम्यक् प्रकारेण भवति । उपर्युक्तेन स्वकाव्यवैशिष्ट्येन महाकविः बाणभट्टः स्वस्मिन् युगे एव लोकप्रियोऽभूत् । परिणामस्वरूपं सहृदयैः आलोचकैः तस्य मुक्तकण्ठेन प्रशंसां कुर्वन्तः भणितमिदं यत्— 'बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम् ।'

साहित्यिकदृष्ट्या बाणभट्टस्य काव्यस्याध्ययने कृते सति इदं ज्ञायते यत् सः रमणीयप्रणयचित्राणां नखशिखवर्णने प्राकृतिकदृश्यानामङ्कने च अनुपमकलाकारोऽस्ति । तस्य प्रणयचित्रेषु सम्भोगविप्रलम्भयोः उभयोः भावयोः सफलाङ्कनमभूत् । महाश्वेताकादम्बवर्णयोः विरहवर्णनेऽद्वितीया कला कविना प्रदर्शिता ।

नखशिखवर्णनप्रसङ्गे केवलं स्त्रीणां नखशिखवर्णनं न कविना कृतमपित्वनन्य-पुरुषाकृतिसौन्दर्याङ्कनेऽपि साफल्यं प्राप्तम् । यत्र सः एकतः चाण्डालकन्यायाः महाराजशूद्रकस्तनक्रियावसरे वारविलासिनीनां, महाराज्ञाः विलासवत्याः ताम्बूलकरङ्कवाहिन्याः पत्रलेखायाः तथा महाश्वेतायाः गन्धर्वराजपुत्र्याः कादम्बवर्त्यश्च रूपवर्णनमत्यन्तदक्षतया करोति तत्रैवान्यतः शूद्रकचन्द्रापीडयोः नृपयोः पुरुषोचितकृत्याः ऋषिवर्यस्य जाबालेः तत्पुत्रस्य हारीतस्य तथा पुण्डरीककपिञ्जलयोः तपस्वि-

बाणोच्छिष्टं जगत् सर्वम् : ७५

जनोचित-वर्णनेऽपूर्ववैदुष्यस्य परिचयं ददातिस्म । अपिच—विशदसजीवालङ्कृत-सूक्ष्मप्रकृतिचित्रणेऽपि कविना स्वालौकिकप्रतिभायाः परिचयो दत्त इति । राजभवन-वर्णनाश्ववर्णनालङ्कारनियोजनादेः आधारेऽपि वयमेवं वक्तुं शक्नुमः यत् 'वाणोच्छिष्टं जगत् सर्वमि'ति उक्तिः सार्थिकास्ति ।

वाणभट्टः वस्तुवर्णने अपूर्वविशारदोऽस्ति । तस्य विशेषतामिमां मनीषयः मंत्रमुग्धवद् पश्यन्ति । किञ्च वर्ण्यविषयो सूक्ष्मतया स्पष्टीकृतोऽस्ति । वाण-भट्टस्येयं कामना अस्ति यत् यत् वर्ण्यमस्ति, अहमेव तस्य वर्णनं कुर्याम् अन्येभ्यः कविभ्यः वर्ण्यविषयं न कमपि परित्यजति यदन्यकलाकारः तस्य वर्णनं कुर्यात् । कवेः वाणभट्टस्य वर्णनं व्यापकगम्भीरसूक्ष्मतममस्ति । वर्णनानां सर्वाङ्गपूर्णतया 'वाणो-च्छिष्टं जगत् सर्वमुक्तिरियं प्रसिद्धा जाता ।

महाकवेः वर्णनकुशलतादिगदर्शकाः हर्षचरितकाव्यस्य अनेकसन्दर्भाः सन्ति । यथा—मुमूर्षुनृपप्रभाकरस्य वर्णनं, वैधव्यमहादुःखात् परित्राणाय यशोवत्याः सतीभवनं, सिंहनादस्य यथोचितमुपदेश'कथनं दिवाकरमित्रस्य राज्यश्री-सान्त्व-नापरिदानञ्चेत्यादयः प्रसङ्गाः प्रधानाः सन्ति । 'कादम्बरी' तु कवेरत्युत्कृष्टगद्य-काव्यमस्ति । अस्मिन्—शूद्रकवर्णनं चाण्डालकन्यावर्णनं विन्ध्याटवीवर्णनं पम्पा-सरोवर्णनं प्रभातशबरसेनापतिहारीतजाबालिजाबाल्याश्रमोज्जयिनीवर्णनं सन्ध्या-च्छोदसरोवरवर्णनं शिवसिद्धायतनवर्णनं महाश्वेतावर्णनं कादम्बरीवर्णनञ्चे-त्यादयः प्रधानाः सन्ति । एषु वर्णनेषु कवेज्ञानं प्रतिभा शब्दभाण्डारा-लंकाराणां मलङ्करणं सूक्ष्मगम्भीरस्पष्टचित्रणादयः सर्वे गुणाः दृष्टिगोचराः भवन्ति । काद-म्बर्याः उक्तानां वर्णनानां तुलना विश्वसाहित्यस्य कस्मादपि ग्रन्थात् कर्तुं शक्यते । नास्त्यत्र सन्देहः यत् महाकविवाणभट्टः यद् वर्णनं प्रस्तुतं करोति तद्वर्णनं सः इयदुत्कृष्टं सर्वाङ्गपूर्णञ्च करोति ।

वस्तुतस्तु महाकविवाणभट्टस्य गद्ये दीर्घसमासाल्पसमाससमासरहिता अमी त्रयो गुणाः अवलोक्यन्ते । तस्य काव्यशैली विषयानुरूपा प्रवर्तते । सः यदा यस्य विषयस्याश्रयग्रहणं करोति तस्य विषयस्य चित्रणे वाग्विलासकल्पनाकौशल्योः द्वारमेवोद्घाटितं करोति । कविवाणभट्टः यदा विन्ध्याटव्याः वर्णनं कर्तुमुद्यतो-ऽभूत् तदा सः विकटशब्दानां भाण्डारमेव उद्घाटितवान् अस्ति । विन्ध्याटवीवर्णन-प्रसङ्गे लिखति कविः—

'क्वचित् प्रलयवेलेव महावराह-दंष्ट्रा-समुत्खातधरणीमण्डला, क्वचिद्दशमुख-नगरीव चटुलवानरवृन्दभज्यमान-तुङ्गशालाकुला, क्वचिदचिरनिर्वृत्तविवाहभूमिरिव हरित-कुश-समित-कुसुम-शमो-पलाशशोभिता, क्वचिदुन्मत्त - मृगपतिनाद - भीतेव कण्टकिता'...कादम्बरी पृष्ठ सं०-६०

वसन्तवर्णनप्रसङ्गे कविः मधुराणि पदानि विन्यस्तवान् । कोमलललित-
पदावली तथा विषयानुकूलशब्दयोजना कवेः वाणभट्टस्य प्रधानभूता विशेषता
वर्तते । कविना वसन्तवर्णनप्रसङ्गे लिखितम् 'अशोकतरु-ताडनारणित-रमणी-मणि-
नुपूर-झंकार-सहस्रमुखरेषु'...सकलजीवलोकहृदयानन्ददायकेषु मधुमासदिवसेषु'
...का०-पृ० संख्या—४१३-१४ कादम्बर्या प्रकृतिवर्णनमतीव सुन्दरं वर्तते ।
संस्कृतस्य कतिपयमहाकवयः प्रकृत्याः मञ्जुलरूपचित्रणे एव दक्षाः अवलोक्यन्ते,
कतिपयैः कविभिः प्रकृतेः भयावहं तथा रोमाञ्चकारिस्वरूपमेव वर्णितम् । परन्तु
वाणभट्टस्येयं भूयसी विशेषता अस्ति यत् तस्य लेखनी उभयविधं वर्णनं कृतवती ।
नानाविधानां दृश्यानामवलोकनाय कविना नानाऽलङ्काराणां सहायता स्वायत्तीकृता ।
महाकविः चिरपरिचितोपमारूपकोत्प्रेक्षादीन् अलङ्कारान् एव केवलं नाङ्गीकृतवान्
अपितु अपरिचितानां रशनोपमा विरोधाभास-परिसंख्यार्थापत्त्यादीनामलङ्काराणां
प्रयोगं सरलतया कृतवानस्ति । रशनोपमायाः निम्नलिखितमुदाहरणमत्युत्कृष्टतम-
मस्ति—'क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन,
नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन नवग्रीवनेन पदम् ।'
का० कथायां पृष्ठसंख्या—४१२

परिसंख्यायाः रोचकोऽयं प्रयोगः विदग्धानां नितान्तहृदयावर्जकोऽस्ति यत्र
वाणभट्टः जावालयाश्रमस्य सुन्दरं चित्रणं कुर्वन्नस्ति—

'यत्र च महाभारते शकुनिवधः, पुराणे वायुप्रलपितं, वयःपरिणामे द्विज-
पतनम्, उपवनचन्दनेषु जाड्यम् अग्नीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीतव्यसनं,
शिखण्डिनां नृत्यपक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः, कपीनां श्रीफलाभिलाषः, मूलाना-
मधोगतिः' । का० कथामुखे पृष्ठसंख्या—१२६

महर्षेः जावालेः आश्रमस्य सात्त्विकमनोरमवर्णनं पठित्वा क एष जनो यस्य
चित्तं तपोवनस्य अभ्यमूर्त्या प्रभावितो न भवति ? तपोवनवर्णने कविनास्माकं
समक्षेऽत्यन्तमेवानुपमदृश्यं प्रस्तुतं कृतम् । यथा

'परिचितशाखामृग-कराकृष्टयष्टिनिष्काश्यमानप्रवेश्यमान-जरदन्धतापसम्' ।

का० पृ० सं०—१२०

अच्छेदसरोवरस्य वर्णनमपि कवेः निरीक्षणशक्त्याः प्राचुर्यस्य सुतरां बोध-
कोऽस्ति । वाणः जानाति यत् वायुनोद्भूतजलतरङ्गाणां कणेषु सूर्यरश्मिपाते सति
सहस्रेन्द्रधनूषि उद्भवन्ति । क्वचित् तटस्य कदम्बवृक्षात् वानराणां कूर्दनस्य वर्णन—
मतीव स्वाभाविकमस्ति—

'तटकदम्बशाखाधिरुहहरिकृतजलप्रपातक्रीडम्' । का० पृ० सं० ३७३

वाणोच्छिष्टं जगत् सर्वम् : ७७

सरोवरस्य स्वच्छताप्रदर्शनाय वाणेन उपमायाः शृङ्खलैव उद्घाटिता । दृश्य-
ताम् सा—

‘अद्य परिसमासमीक्षणयुगलस्य द्रष्टव्यदर्शनफलम्, आलोकितः खलु रमणीया-
नामन्तः, दृष्टः आह्लादनीयानामवधिः, वीक्षिता मनोहराणां सीमान्तलेखा, प्रत्यक्षी-
कृता प्रीतिजननानां परिसमाप्तिः, विलोकिता दर्शनीयानामवसानभूमिः’ ।

का० कथायां पृ० सं०—३७५

सुभगानां पदानां विन्यासोऽस्मात् परस्सुन्दरतरः किं कुत्रापि भवितुमर्हतीति
विचारणीयमस्ति ।

शुकनासः राजकुमारं चन्द्रापीडं लक्ष्मीदोषवर्णनप्रसङ्गे नीतिकाव्ययोरेव रम्यं
चमत्कारं प्रस्तुतवान् । रूपकाणां विन्यासः तथा उपमायाः सन्निवेशः इयान् सुन्द-
रोऽस्ति यत् लक्ष्म्याः मूर्तिः स्वपूर्णवैभवेन समं अस्माकं नेत्राणां समक्षे सजीवा
भवति—

‘इयं सम्बर्द्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनाम्, व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणाम्,
परामर्शधूमलेखा सञ्चरितचित्राणाम्, विभ्रमशय्यामोहदीर्घनिद्राणाम्’...का० पृ०
सं—३२३ । वर्णनमिदं रूपकरचनया कमनोयमस्ति । अन्यत्र विरोधाभासस्यापूर्वो
विलासोऽस्ति । कर्वेविचार उदात्त उदारश्चास्ति । लक्ष्म्या उत्पन्नानां समस्तानां
दोषाणामियत् सूक्ष्मवर्णनं कर्वेर्दूरदृष्ट्याः प्रत्यक्षफलमस्ति ।

कपिञ्जलसखा पुण्डरीकः हृदि लग्नेन कामवाणेन व्याकुलोऽस्ति । तत्प्रबोधनाय
कपिञ्जलः सुचिन्तितोऽस्ति । मैत्र्यधर्मानुसारेण तं पूर्वावस्थायामानेतुमत्यन्तं प्रयत्न-
मकरोत् । सः कपिञ्जलः मदनव्यथातप्तं पुण्डरीकं भर्त्सयति । दृश्यतां तस्य समास-
रहिता वचनभङ्गिमा—

“सखे पुण्डरीक ! नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्र-जन-क्षुण्ण एष मार्गः । धैर्यधना
हि साधवः । किं यः प्राकृत इव विकलीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि । क्व ते तद्
धैर्यम् । क्वासौ हिन्द्रिय-जयः” । का० पृ० ४३६ । मन्त्री शुकनासः युवराज-चन्द्रा-
पीड-समक्षं लक्ष्म्याः दोषान् दर्शयन् समासहीनानां लघुवाक्यानां प्रयोगं करोति—

“लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते ।
न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति ।
न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुरुध्यते । न त्यागमाद्रियते ।” का० पृ०-सं० ३१८

रसपरिपाकदृष्ट्याऽपि वाणस्य रचना सुमनोहरा प्रतीयते । प्रायः सर्वेषां
रसानां सम्यक् प्रकारेण प्रयोगः कृतः कविना । वीररसस्यौत्कृष्ट्यमवलोकनाय

७८ : मागधम्

महाराजहर्षस्य दिग्विजयप्रयाणं दृश्यताम् यत् कौदूशी तस्य सेना आसीत्... 'पीडय-
मानशारशारिवरत्रागुणग्राहितगात्रविहारवृंहद्वहृदुन्मदकारिणि, करिषटाघटमान-
घण्टाटंकारत्रिदमाणकर्णज्वरे, पृष्ठप्रतिष्ठाप्यमानकण्ठालककदर्थितकूजत्करभे, ...
हर्षचरितम् स० उ० पृ० ३५५ करुणरसस्य चित्तद्रावकता करुणप्रधाने हर्षचरि-
तस्य पञ्चमोच्छ्वासे प्रस्फुटिता जाता । स्वभर्तृदुःखदग्धा राजमहिषी यशोवती
पावकप्रवेशाय समुद्यतः अस्ति । तदानीम् मर्तुमुद्यतानां राजामहिषीणामक्रन्दनं कस्य
जनस्य चित्तमाकुलं न करोति । श्रूयताम् तात चूत ! चिन्तयमात्मानं प्रविशति ते
जननी । वत्स जातीगुच्छ ! गच्छाम्यापृच्छस्व माम् । मया विनाज्जानाथा भवसि
भगिनि भवनदाडिमलते ! रक्ताशोक ! मर्षणीयाः पादप्रहाराः कर्णपूरपल्लवभङ्गाप-
राधाश्च । पुत्रक ! अन्तःपुरबालवकुलवारुणीगण्डूषग्रहणदुर्लभित ! दृष्टोसि । हर्ष-
चरितम्, चौ० विद्याभवन, पञ्चमोल्लासे पृष्ठसंख्या—२७७ अपिच -- 'भगवन्धर्म !
धाव शीघ्रम् । क्वासि कुलदेवते । देवि धरणि, धीरयसि न दुःखितां दुहितरम् ।
क्व नु खलु प्रोषिता पुष्पभूतिकुटुम्बिनी लक्ष्मीः । अनाथां नाथ मुखरवंश्य ! विविधा-
धिविधुरां वधूं विधवां विबोधयसि किमिति नेमाम्' । हर्षच० अष्टमोच्छ्वासे पृष्ठ-
संख्या—४३१

महाकवेर्हस्यवर्णनमत्यद्वितीयमस्ति । कादम्बर्याः चण्डिका-मन्दिरस्य वृद्ध-
धार्मिकवर्णने कवेर्हस्यप्रियता ज्ञायते । तस्य धार्मिकस्य वर्णनप्रसङ्गे कविः पूर्णं परि-
हासमकरोत् । बाणस्य वृद्धधार्मिकमेनमवलोक्य हृदि रसाः आप्लाविताः भवन्ति ।
हास्यबीभत्सभयानकरसानामत्र चित्रं विधाय कविना निजाद्वितीया कला प्रदर्शिता
कृता । "अम्बिकापादपतन-श्याम-ललाटवर्द्धमानावुदेन, कुवादिदत्त सिद्धाञ्जनदान-
स्फुटितैकलोचनतया त्रिकालमितरलोचनाञ्जनदानादर-श्लक्ष्णीकृतदारुशलाकेन, ..."

का० पूर्वभागे कथायां पृष्ठसंख्या—६४१

एवं कविबाणभट्टः विविधानां रसानां योजनां कृतवान् अस्ति । उपमायाः
साधारणधर्मस्य चयनमेवं युक्तियुक्तमभूत् यदेतत् बाह्यशब्दसाम्याभ्यन्तरभाव-
साम्ये प्रस्तुतं करोति । यद्यपि महाकवेर्बाणस्य दीर्घसमासाः गिरिनद्युद्गमप्रवाहा इव
प्रतिभान्ति तथापि तस्य श्लिष्टा उपमा इन्द्रधनुषः छाया इव तान् रञ्जयन्ति । बाण-
भट्टस्य कृतिः जातिपुष्पमालेव मनोरमा वर्तते । महाकवेर्बाणभट्टस्य भाषाभाव-
कल्पनानां सामञ्जस्यमन्यत्र दुर्लभमस्ति । अस्य कवेः शब्देषु विचित्रा प्रभुता
अस्ति । गद्ये अद्भुतप्रवाहोऽस्ति । वाक्यानां नवीनी करणस्य विलक्षणयोग्यता सहसा
हृदयमावर्जयति । अन्विष्यमाणेऽपि 'कथितपदता' कुत्रापि नावलोक्यते । सर्वत्र
नवपदविन्यासोऽस्ति । नवीनार्थाभिव्यक्तिः अस्ति । ओजस्विताभावाभिव्यञ्जनयोः

बाणोच्छिष्टं जगत् सर्वम् : ७९

स्वाभाविकी शोभावलोकनीया अस्ति । अतएव 'बाणोच्छिष्टं जगत् सर्वम्' इति लोकोक्तिः यथार्था अस्ति । कल्पनायाः उर्वरता, सूक्ष्मनिरीक्षणस्य क्षमता, विषयानुकूलशब्दाडम्बरस्य योजना बाणस्य नैसर्गिकी विशेषता वर्तते । चित्रोपमता अपि बाणे न न्यूना अस्ति । अतएव वर्णनालङ्कारशब्दभाण्डारसनियोजनप्रभृतिभिः दृष्टिभिः बाणोच्छिष्टं सर्वं जगदिदमिति समीचीनं प्रतिभाति ।

संस्कृत-प्राकृतविभागः

एच. डी. जैन कालेज, आरा ।

धनपाले बाणभट्टस्य प्रभावः

श्री जगन्नाथपाठक : साहित्याचार्यः, एम० ए० (द्वयम्)

पी-एच० डी०

संस्कृतसाहित्येतिहासस्य परिशीलनेन यादृशी पूर्वेषां कवीनां पद्यमयीषु रचनासु प्रवृत्तिः संलक्ष्यते न तादृशी गद्यमयीष्विति नाविदितं प्रेक्षावताम् । कारणानां विचारे विविधानि कल्पयितुं प्रभवन्ति विद्वांसः, परमिदं स्पष्टमुपलक्षितं भवति यदलङ्कृतसंस्कृतगद्यनिर्माणे सिद्धसरस्वतीकाः कतिचिदेव अतिभाजुषो महाकवयः साफल्यमुपलब्धुमपारयन्ति । सामान्यरूपेण पामरा अपि वार्ता-लापे गद्येन स्वाभिप्रायप्रकाशने समर्था भवन्ति, किन्तु तथाविधललितालङ्कृत समस्तप्रचुरवर्णघटनया अभिनवार्थप्रस्तावे केचिदेव सौभाग्यभाजः प्रवर्तमानाः सफला भवन्तीत्यत्र नाश्रयम् । तादृशेषु सर्वथाऽङ्गुलिपरिगणनीयेषु सफलसंस्कृत-गद्यकारेषु महाकवेर्बाणभट्टस्य नामैव कनिष्ठिकाविधितमित्यत्रापि नास्ति केषामपि विप्रतिपत्तिः ।

बाणस्य समयः ख्रिस्तीयसप्तशताब्दी निश्चीयते, तस्य गद्यकाव्यरूपेण निर्माणद्वयं समुल्लसति-हर्षचरितम् (आख्यायिका), कादम्बरी (कथा) चेति । हर्षचरितस्य प्रस्तावनायां बाणेन कृतिपयेषां काव्यानामुल्लेखः कृतः, यथा सुबन्धु-कृता वासवदत्तानाम्नी गद्यमयो रचना, यया कवीनां दर्पो विगलित आसीत् (कवीनामगलद् दर्पो नूनं वासवदत्तया^१), परं बहवः पण्डिताः सुबन्धुकवे वर्णितः पूर्वभावितायां विप्रतिपद्यन्ते; कस्यचिद् भट्टारहरिचन्द्रनाम्नः कवेर्गद्य-बन्धः^२ आद्यराजानाम्ना^३ विदितश्च कश्चित् कविः । अनेन प्रतीयते यद् बाणस्य जन्मनः पूर्वं साहित्यक्षेत्रे गद्यकृतीनां बाहुल्यमासीदिति, परमद्यावधि सुप्रविहिते-नाप्यनुसन्धानप्रयासेन वासवदत्तातिरिक्तं किञ्चिदन्यद् गद्यकाव्यं बाणात्पूर्वं

१. ह० च० प्रस्ता० श्लोक० ११

२. तत्रैव श्लो० १२

३. तत्रैव श्लोक १३

धनपाले बाणभट्टस्य प्रभावः : ८१

लिखितं नोपलब्धम् । अस्माकं विचारेण सुबन्धुकृतित्वेन प्रसिद्धा वासवदत्तैव बाणस्य निर्देशविषया भवितुमर्हति । अस्तु, संस्कृतेऽलङ्कृतगद्यस्य सम्पूर्णतया समुत्कर्षो बाणस्य निर्दिष्टरचनाद्वये समुपलब्धः, यमतिशय्य वर्तमाना नाद्यावधि काचित् कृतिरुपलब्धाऽस्मिन् क्षेत्रे ।

कादम्बरीं प्रस्तावयता बाणेन तस्याः 'अतिद्वयीत्वेन' निर्देशः कृतः—'धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ।'^१ भानुचन्द्रसिद्धचन्द्राभ्यां स्वटीकायां लिखितम्—'द्वयीं बृहत्कथां वासवदत्तां चातिक्रान्तेत्यर्थः ।' यद्यप्यत्र विदुषां भवितुमर्हति विवादः, तथाप्येतत् स्पष्टं यद् बाणः कादम्बर्या निर्माणं पूर्वलिखितस्य कस्यचिद् रचनाद्वयस्य यशः श्लथयितुमेव कृतवानिति । कादम्बरी महाकवे बाणभट्टस्य विलक्षणप्रतिभोत्कर्षफलमित्यत्र नास्ति संशीतिलवः । कृतिरियं बाणतः पश्चाद् उत्पन्नान् सर्वानपि गलितगर्वान् कतवती । यथा च, बाणेनोक्तं आढ्यराजकृतोत्साहस्मरणेनान्तःकृष्यमाणेन जिह्वा कवित्वे न प्रवर्तते तथा निश्चितमेव कवीनां प्रवृत्तिः कादम्बर्या सर्वथा गद्यक्षेत्रे निमीलितप्राया बभूव । अनेन साहित्यस्य विकासो विघ्नित एव, परमत्र सर्वमतिशय्य वर्तमाना बाणस्य प्रतिभा न किञ्चिदपराध्यति स्म । अस्यां स्थितावपि कतिषुचिज्जनकविषु संस्कृतगद्यनिर्माणप्रवृत्तिः समुन्मीलिताऽऽसीत्, तेषु धनपालनामा कवि र्यस्य तिलकमञ्जरीनाम्नी कथा, ओडयदेव-(वादीभसिंह) नामा कविर्यस्य गद्यचिन्तामणिनाम्नी कृतिरिति द्वयमुल्लेखनीयम् । अत्र धनपालस्य तिलकमञ्जरी-मधिकृत्य बाणसाहित्यस्य प्रभावमाकलयितुं यत्नः क्रियते ।

धनपालस्तु ख्रिस्तीयदशमशताब्दयां जन्म लब्ध्वा परमारवंशीयस्य मुञ्जस्य भोजराजस्य च सभायां सम्मानितो बभूव । तिलकमञ्जर्याः प्रस्तावे स्पष्टमनेन निजाश्रयदातुर्मनोविनोदमुद्दिश्य रचनायां स्वप्रवृत्तेरुल्लेखः कृतः, यथा—

निःशेषवाङ्मयविदोऽपि जिनागमोक्ताः

श्रोतुं कथाः समुपजातकुतूहलस्य ।

तस्यावदातचरितस्य विनोदहेतो

राज्ञः स्फुटादभुतरसा रचिता कथेयम् ॥^२

इत्थं कस्यचिदेकस्य राज्ञो मनोरञ्जकत्वमुद्दिश्य रचिता कृतिः पूर्वभाविनः कस्यचिद् रचनाद्वयस्यातिक्रमं विधातुं निर्मितं कादम्बरी-कथाकाव्यं कथञ्चिदनुकृत्यैव

१. काद० प्रस्ता० पद्य २०

२. ति० मं० प्रस्ता पद्य ५०

८२ : मागधम्

लिखिता, न तु कादम्बरीकर्तुर्वाणस्य यशस्तिरोघातुमिति स्पष्टं प्रतिभाति । यद्यपि धनपालः स्वपूर्ववर्तिभ्योऽनेकेभ्यः काव्यकृद्भ्यो यत्किञ्चित् प्रभावमग्रहीदिति तिलकमञ्जर्याः प्रस्तावनातस्तान् प्रति धनपालस्य श्रद्धाभावनिर्देशेन सम्प्रतीयते, तथापि वाणं प्रति धनपालस्य मनसि सर्वातिशयेनादर आसीदिति श्लोकद्वयेनानेन प्रत्येतुं शक्यते—

केवलोऽपि स्फुरन् बाणः करोति विमदान् कवीन् ।

किम्पुनः क्लृप्तसन्धानपुलिन्ध्रकृतसन्निधिः ॥^१

कादम्बरीसहोदर्या सुधया चैबुधे हृदि ।

हर्षाख्यायिकथाख्यातिं बाणोऽब्धिरिव लब्धवान् ॥

अन्येऽनेके कवयो धनपालेन श्लोकेन वा श्लोकाधेन वा स्मृताः, किन्तु महाकवि बाणमयं श्लोकद्वयेन तद्दर्चनाद्वयस्य नामोल्लेखपूर्वं स्मृतवानित्येतद् धनपालस्य वाणं प्रत्यगावश्रद्धाभावस्यैव परिचायकमित्यत्र न हि केपाञ्चिदपि विवादो भवितुमर्हति । तिलकमञ्जर्या आद्योपान्तपरिशीलनेनापि तत्र कादम्बर्याः प्रभावः सुतरां प्रतीति-पथमवतरति । न केवलं कथानकरूपे परं पात्रघटनायां, पात्रचरित्रनिर्माणे रीता-वलङ्कृतिविन्यासे सरसतापादने च सर्वत्रैव बाणमनुहरन् समभिलक्ष्यते महा-कविर्धनपालः ।

कादम्बर्या स्तिलकमञ्जर्याश्च कथावस्तुनो मूलस्रोतसि यथासम्भवं किञ्चिद् विभिद्यमानेऽपि कथावस्तुमात्रस्य स्वरूपनिर्माणे सादृश्यमेव परिस्फुरति । यथा कादम्बर्या चन्द्रापीड-कादम्बर्योः प्रणयवृत्तान्तेन सहैव वैशम्पायनः (पुण्डरीक-महा-श्वेतयोः प्रणयवृत्तान्तः प्रवहति तथा तिलकमञ्जर्यामपि हरिवाहनतिलकमञ्जर्योः समरकेतु-मलयसुन्दर्याश्च प्रणयवृत्तान्तावन्योन्यसम्बद्धावेव प्रवहतः । पूर्वजन्मानुगता प्रीतिरेव समानरूपेण बाणधनपालयोः पार्यन्तिकलक्ष्यतया प्रतिपाद्या । यथा च काद-म्बर्या तथा तिलकमञ्जर्यामपि हरिवाहनसमरकेतु पूर्वजन्मनि वैमानिकावास्ताम् । यत्तु कादम्बर्याः कथावस्तुनि संघटनजनिता किञ्चित् त्रुटिरिव लक्ष्यते—यथा बाणेन पूर्वजन्मनि चन्द्रमसश्चन्द्रापीडरूपेणोत्पत्तेः किञ्चित्कारणं न निर्दिष्टम्, यथा च महा-श्वेता पुण्डरीकेण सङ्गमं प्रतीक्षमाणा वैशम्पायनेन सङ्गमे संवृत्तेऽपि तद्वदेवा-वतिष्ठति, न च तस्यां वयोगतं किञ्चित्परिवर्तनं भवति इत्यादि-कथावस्तुगतमस्वा-भाविकत्वं धनपालेन स्वकथाकृतौ निरस्तम् ।

यथा च कादम्बर्याः कथावस्तु भूलोकखेचरलोकयोः सम्बद्धं तथा तिलक-मञ्जर्या अपि । दिव्यभूमिगतया नायिकया मनुष्यलोकगतेन नायकेन सह मिलनं

१. ति० म० श्लो० २६, २७

धनपाले बाणभट्टस्य प्रभावः ८३

द्वयोरेव कथयोः समानरूपेण संवृत्तम् । कथावस्तुनः सम्बद्धतायामेकमुद्देश्यमव-
लम्ब्य प्रवर्तने च यथा वाणः सावधानो दृश्यते तथा तिलकमञ्जरीकर्ताऽपि लक्ष्यते ।
यथा दण्डिनो दशकुमारचरिते कथावस्तुनः सर्वथा बहुनायकगतत्वेन तत्र शैथिल्यं
स्पष्टमाभाति न तथाऽस्मिन् कृतिद्वये लक्षितं भवति । कथावस्तुगता जटिलता तु
यथा कादम्बर्यां तथा तिलकमञ्जर्यामपि । कथावस्तु प्रति यादृश उपेक्षाभावो
बाणस्य तादृशो धनपालस्यापि, यतो द्वयोरपि स्वकवित्वस्योत्कर्षप्रदर्शनं विस्तृत-
समासमयेनालङ्कृतिगर्भेण घटनप्रकारेणाभीष्टमित्यत्र नास्ति सन्देहः । येन केनापि
प्रकारेण विघटितयोर्जन्मान्तरप्रणयिनोरेकत्र संघटनप्रयत्न उभयत्र वर्तते ।
तथा हि कादम्बर्यां तारापीडस्य भवने लब्धजन्मा चन्द्रापीडो मृगयाव्याजेन किन्नर-
मिथुनानुसरणघटनया महाश्वेतासमीपं गच्छति, ततश्च कादम्बर्याः साक्षिन्ध-
मुपैति, एवमेव हरिबाहोऽयोध्यायां गृहीतजन्मा गजापहरणघटनया कथञ्चिन्म-
लयसुन्दर्याः साक्षिन्धमुपेत्य तत्तद्वारा तिलकमञ्जर्याः सङ्गममधिगच्छति । संयोग
तत्त्वस्याकस्मिकत्वस्य प्राधान्यमुभयत्र संलक्ष्यते, अनेन कथावस्तुनः सर्वत्र कृत्रिम-
त्वमेवाधिकतया परिस्फुरति । यद्यप्याधुनिकदृष्ट्या सर्वमप्येतद् आलोच्यकृतिद्वयगतां
त्रुटिमेव साधयतः तथापि प्राचीनकथासु नेदृशं किञ्चिदस्वाभाविकत्वं त्रुटिरूपेण
गृह्यते स्म । अतएव कथावस्तुन एकांशवन्ते जागरूकाणामपि प्राचीनानां महाकवीनां
कथावस्तुगतमस्वाभाविकत्वं कथञ्चिन्निवारणीयं नाभवदिति वक्तुं शक्यते ।

कादम्बरीतिलकमञ्जरीगतयोः कथावस्तुनोरेकांशतया सदृशत्वं स्फुटीकृतं
सदृशतया प्रतीयमानानां कतिपयेषां प्रसङ्गानामुल्लेखोऽपेक्ष्यते । तथा हि, कादम्बर्यां
तारापीडनाम्न उज्जयिनीनरेशस्य भवने तन्महिष्यां विलासवत्यां चन्द्रापीडनामा
कुमारो जन्म लेभे । चिरकालं प्रालितायाः सन्तत्याकांक्षायाः प्रपूरणेन राजभवने
महानुत्सवः समजायत । यथासमयं कुमारस्य विद्याध्ययनादि संवृत्तम् । महाम-
न्त्रिणः शुकनासस्य समवयास्तनयो वैशम्पायनः कुमारचन्द्रापीडस्याभिन्नः सखा
बभूव । कदाचिच्चन्द्रापीडो विजययात्राप्रसङ्गेन सुदूरं निर्गतः शिविरे निवसन्
मृगयाविनोदार्थं वैशम्पायनादिभिः सह वनं गतः । तत्र किन्नरयुगलं दृष्ट्वाऽश्वेनै-
काकी तदनुसरन् कस्मिंश्चिदविज्ञाते प्रदेशे गतमात्मानमवाप्नोत् । किन्नरद्वन्द्वम-
कस्माद् दृष्टिपथादन्तर्हितं दृष्ट्वा शोकपरवशो यावत् सरस्तीरे विश्रामं तावदेव
शुश्राव वीणारवः । तमनुसरन् भगवन्तं शिवमुपवीणयन्तीं काञ्चित्कन्यामपश्यत् ।
सञ्ज्ञातपरिचया सा महाश्वेतेति स्वं नामाभिधाय स्ववृत्तान्तं विस्तरेणोक्तवती ।
तदनुसारं स्वकीयस्य प्रणयिनः पुण्डरीकस्य प्रतीक्षायां सन्तिष्ठमानाऽसीत् । प्रसङ्ग-
तो महाश्वेता चन्द्रापीडं कादम्बर्याः समीपमुपनीतवती । ततश्च प्राप्तपरिचययो-

द्वयोर्हृदि स्नेहः समुत्पन्नोऽभवत् । अन्ततः संयोगवशातो वैशम्पायनरूपेण पुण्डरीकेण सह महाश्वेतायाश्चन्द्रापीडेन च सह कादम्बर्या विवाहः समजनि ।

एवमेव, तिलकमञ्ज्यामपि कृतायां सुमहत्यां प्रतीक्षायां कोसलाधिपतेर्मेघवाहनस्य पत्न्यां मदिरावत्यां हरिवाहननामा सुतो जन्म लेभे । तस्य संस्कारा यथासमयं सम्पन्नाः । कदाचित् सेनापतिप्रेषितेन सिंहलाधिपतनयकुमारसमरकेतुना समागतेन हरिवाहनस्य प्रगाढं सख्यमभूत् । प्रसङ्गतः कयाचित्कन्यकया सह जातस्य निजप्रणयस्य वृत्तान्तं कथयत्येव यात्राप्रसङ्गादागतेन गन्धर्वकनाम्ना चित्रकरेणोपनीतं तिलकमञ्जरीनाम्न्या दिव्यसुन्दर्याश्चित्रमवलोक्य तां प्रति समुत्पन्नाभिलापस्य कुमारहरिवाहनस्य चित्तमन्यथाभावमापद्यत । ततो यात्रायां मित्रेण सह निर्गतो हरिवाहनः शिविरगतः स्वपुरुषेभ्यः कस्यचिन्निजगजस्योपद्रवं शमयितुं प्रयतमानस्तेनैव गजेनापहृत्याकाशमार्गेण स्थानान्तरं नीतः । अन्ततो गजेन सहैव कस्मिंश्चित् सरोवरे निपतितेन कुमारेण गजमनवाप्यैकाकिना वने चिन्तापरिगृहीतेन काचिदेकाकिनी तापसकन्यकाऽवलोकिता । स्वप्रियं (समरकेतुं) प्रतीक्षमाणया तयाऽभिहितं वृत्तान्तं निश्चम्य क्रमशस्तिलकमञ्ज्या च प्राप्तपरिचयोऽभूत् कुमारः । समुत्पन्ने च क्रमशः स्नेहप्रसङ्गे क्रमागते समरकेतौ सर्वमपि संयोगवशादानुकूल्यं सङ्घटितम् ।

एवं संक्षेपेण स्पष्टमेव प्रतीयते यद् धनपालस्तिलकमञ्ज्याः कथावस्तुनः सङ्घटने कादम्बरीतः पुष्कलं प्रभावमग्रहीदिति ।

सामान्यतः प्राचीनाः कथाकृतयः कथानकरूढिभिर्ग्रस्ता दृश्यन्ते । प्रायः सर्वासु रूढिषु कवेः कथावस्तुनो विकासस्य लक्ष्यमाकलयितुं शक्यते । कतिचन कादम्बरीकथागता रूढयस्तिलकमञ्ज्यां सदृशतया सम्प्रतीयन्ते ।

पुत्रचिन्ता—कादम्बर्या यथा तारापीडो महिषी विलासवती च पुत्रचिन्तापरायणौ निर्दिष्टौ तथैव तिलकमञ्ज्यां मेघवाहनो महिषी मदिरावती च तथाविधायां स्थितावारम्भत एवोपवर्णिता । स्वप्नः—कादम्बर्या चन्द्रापीडस्य गर्भप्रवेशसूचकं स्वप्नं विलासवत्या मुखे चन्द्रमसः प्रवेशरूपं महाराजस्तारापीडो दृष्टवान् । तथैव तिलकमञ्ज्यां मदिरावत्याः स्तन्यपानं कुर्वन्तमैरावतमवलोकयतिस्म मेघवाहनः । सुहृद्भोगः—कादम्बर्यां सुहृदा वैशम्पायनेन तिलकमञ्ज्यां च समरकेतुना चन्द्रापीडस्य हरिवाहनस्य च क्रमशो योगो वर्णितः । अपहरणम्—किन्नरमिथुनद्वारा चन्द्रापीडस्यापहरणं कादम्बर्याम्, गजद्वारा च हरिवाहनस्यापहरणं तिलकमञ्ज्यां प्रायः समानरूपेण घटितम् । शुकप्रयोगः—सम्पूर्णा कादम्बरी कथैव शुकमुखाग्निः-सृता, तिलकमञ्ज्यां शुकेन सन्देशहरणं कृतम् । शापः—कादम्बर्यां महाश्वेतया

धनपाले बाणभट्टस्य प्रभावः : ८५

दत्तेन शापेनैव वैशम्पायनस्य शुक्त्वप्राप्तिर्यथा निर्दिष्टा तथा तिलकमञ्जर्यां गन्धर्व-
कस्य शुक्त्वप्राप्तिर्महोदरयक्षशापजनिता । प्रणयपत्रम्—कादम्बर्यां प्रणयपत्रं 'दूरं
मुक्तालतये'^१ त्यायाच्छन्दसा निवद्धं प्रणयिना पुण्डरीकेण महाश्वेतां प्रति प्रहितम्,
तथैव तिलकमञ्जर्यां 'गुहभिरदत्तां वोढु'^२ इत्यायां जङ्गलेखरूपेणैव समधिगता,
हरिवाहनेन व्याख्याता च । आकाशगमनम्—कादम्बर्यां केयूरकेण आकाशगमनं
सन्देशहरणं प्रस्तावे कृतम्, तथैवानेकस्मिन् स्थले तिलकमञ्जर्यामाकाशगमनस्य
प्रसङ्गो निर्दिष्टः । एवमन्येऽपि विविधाः समानाः कथानकरूढ्य उभयकथयोर्दृ-
ग्ग्राहयितुं शक्यन्ते, या आकलय्य स्पष्टमिव प्रतिभाति यद् बाणोत्तरभाविनो धन-
पालस्य कथावस्तुघटने कादम्बरीकथायाः सुमहान् योगोऽस्तीति ।

एवं च, बहूनि कादम्बरीगतानि पात्राणि वर्णनानि च सदृशतया निर्देष्टुं
शक्यन्ते । पात्राणि यथा—

कादम्बर्याम्	तिलकमञ्जर्याम्
तारापीडः	मेघवाहनः
विलासवती	मदिरावती
चन्द्रापीडः	हरिवाहनः
वैशम्पायनः	समरकेतुः
केयूरकः	गन्धर्वकः
कादम्बरी	तिलकमञ्जरी
मलयसुन्दरी	महाश्वेता

यद्यपि पात्राणां चरित्रचित्रणे यादृशी सूक्ष्मेक्षिका प्रस्तुतीकरणचातुरी च
बाणस्य प्रतीतिपथमवतरति न तथा धनपालस्य । कादम्बर्यां कथामुखमेव शूद्रक-
चाण्डालकन्यकाशवरहारीतजाबाल्यादिविशदवर्णनामयं सर्वथा धनपालेनोपेक्षितम् ।
अन्यान्यपि जरद्वविडधार्मिकपत्रलेखासदृशानि धनपालेन नानुकृतानि । अनेन
निष्कण्टं शक्यते यत् तत्रैव धनपालो बाणमनुकर्तुं प्रयतते यत्रात्मानमनुकरणे समर्थं
मनुते । यस्मिंस्तु प्रसङ्गे (जाबालिवर्णनादिषु) बाणस्य प्रतिभाजनितः कल्पनो-
त्कर्षश्चरमं साफल्यमभजत्, तस्य धनपालेन स्पर्शोऽपि नाकारीति । अत्र महाश्वेता-
याश्चित्रणं स्मरणीयम् । बाणस्य यादृशः कल्पनावैभवविलासस्तस्मिन् परिस्फुरति
न तथा नाममात्रमपि तत्साम्येन चित्रितायां मलयसुन्दर्या सम्प्रतीयते । एवमपि

१. काद० (काव्यमाला) पृ० २८०

२. ति० मं० (काव्यमाला) पृ० १०९

बह्वंशतया प्रतीक्षामात्रपरायणां मलयसुन्दर्यपि महाश्वेतायाश्चारित्र्यस्य स्वरूपस्य प्रतिबिम्बभूतेव वर्तते ।

कादम्बरीतो वर्णनानामनुकरणेऽपि धनपालः स्पष्टतया लक्षितो भवति । यथा—

कादम्बर्याम्	तिलकमञ्जर्याम्
उज्जयिनी	अयोध्या
चन्द्रापीडजन्मोत्सवः	हरिवाहनजन्मोत्सवः
सूतिकागृहम्	प्रसूतिगृहम्
विन्ध्याटवी	अटवी
अच्छोदसरः	अदृष्टपारसरः
सिद्धायतनम्	आयतनम्
कन्यका (महाश्वेता)	तापसकन्यका (मलयसुन्दरी)
वसन्तवर्णनम्	वसन्तवर्णनम्
कादम्बरीभवनम्	तिलकमञ्जरीभवनम्
कादम्बरीवर्णनम्	तिलकमञ्जरीवर्णनम्

एवं न केवलं कादम्बर्येव धनपालेनानुक्रुता, परमंशतया हर्षचरितस्यापि तेनानुकरणं कृतमिति श्रीकण्ठनागस्य प्रसङ्गवृत्तान्ताकलनेन तत्साम्येन महोदर-यक्षस्य श्रीदेव्याश्च प्रादुर्भावादिवृत्तान्ते सम्यक् लक्षितं भवति ।

यद्यपि वर्णनानां विस्तृतिविषये बाणधनपालयोः किञ्चिन्मतभेद इव संलक्ष्यते, यथा हि बाणः प्रखरकल्पनाशालितया वर्णनविस्तर एव प्रगल्भते न तथा धनपालस्तथापि वर्णनशैल्याः समग्रपरीक्षणेन बाणमनुहरन्नेव प्रतिभाति । यादृशी चालङ्कारनियोजनकला, श्लेषोत्प्रेक्षादिष्वभिनिवेशः, वर्णाडम्बरेणाभिनवार्यस्य प्रकाशनाभिरुचिस्तत्सर्वमपि बाणानुगतमेव धनपालेऽपि समाकलनोयं भवति ।

नार्याः शरीरस्य सौन्दर्यवर्णनप्रस्तावे बाणो यथा बाह्यसौन्दर्यमुन्मीलयितु मभिनविशते तथा धनपालोऽपि । उदाहरणार्थं कादम्बर्यां स्तिलकमञ्जर्याञ्च वर्णन-माकलयितुं शक्यते । परं धनपालो बाणानुकरणमात्रमिति नैवास्माकं पक्षः । उदा-हरणार्थमेकः प्रसङ्गः प्रस्तूयते—यथा च कादम्बर्याः प्रथमदर्शनप्रसङ्गे चन्द्रापीडः कादम्बरीभवनं गतस्तां ललनासहस्रपरिवेष्टितां पश्यति न तथा हरिवाहनस्तिलक-मञ्जरीम् । सा तु तेन विस्तृतरम्यप्रकृतिमध्यगताऽवलोकिता । फलतः कादम्बरी स्वदेहप्रभाजालं बहिःप्रसारयन्तीव वर्णिता, किन्तु तिलकमञ्जरी निर्मलकान्ति-जलभरितेषु निजाङ्गकेषु लतास्तासां पल्लवपुष्पादीनि च प्रतिबिम्बरूपेणान्तर्भाव-

धनपाले बाणभट्टस्य प्रभावः : ८७

यन्तीव वर्णिता । सत्यामप्येतादृशि स्थितौ यत्र कुत्रापि द्वयोः साम्यं किञ्चित् स्फुरितमेव भवति । यथा—

कादम्बरी—नूपुरमणिकिरणचक्रवालेन गुरुनितम्बोरुभरत्रिन्नोरुयुगल-
सहायतामिव कर्तुं मुद्गच्छता स्पृश्यमानजघनभागाम् ।^१

तिलकमञ्जरी—‘नूपुरपद्मरागकरलापेन स्पृश्यमानपीनपरिमण्डलोरुयुग-
लाम्’ ।^२

कादम्बरी—‘त्रिभुवनविजयप्रशस्तिवर्णावलीमिव लिखितां मन्मथेन रोम-
मञ्जरीं बिभ्राणाम्’ ।^३

तिलक—‘रतिपते रसिताक्षरश्रेणिमिव दर्शितामतिशय-श्लक्ष्णसुकुमाररेखां
रोमराजिमुदरेणोद्वहन्ती’ ।^४

इयं हि क्वचित् किञ्चित् सादृश्यमूला लेखनप्रणाली सर्वथाऽऽकस्मिकीति नैव मन्तव्यम् । यदि चेद् बाणस्यानुकरणमाकलयितुं प्रयत्नः क्रियते तदा मलयसुन्दर्याः प्रसङ्गः सर्वथा नोपेक्षणीयः । यतः सर्वथा धनपालस्तत्र कादम्बरीगत-महाश्वेतावृत्तान्तस्याक्षरशोऽनुकरणमिव कुर्वाणः समभिलक्षितो भवति । यथा च मलयसुन्दरी हरिवाहनस्य स्वागतं करोति, तामेकाकिनीं वीक्ष्य तस्य मनसि यादृशो जिज्ञासाभावः समुत्पद्यते, यादृशश्च मलयसुन्दरीद्वारा रुदनपूर्वकं स्ववृत्तान्तकथन-प्रक्रमः तत्सर्वमपि बाणानुगतमतिस्पष्टतया प्रतीतिपथमभ्युपैति ।

इदं हि प्रमाणसहगतं यद् धनपालस्य तिलकमञ्जर्या लेखनक्षणे प्रायो बाण-साहित्यं (विशेषेण कादम्बरी) निरन्तरं ध्यानगतं भवेत्, अन्यथा कथमसौ आय-तनवर्णनप्रस्तावे कादम्बर्यन्तर्गतस्यैकस्य प्रसङ्गस्य श्लेषद्वारा निर्देशं कुर्यात्—यथा, ‘वैशम्पायनशापकथा-प्रक्रममिव दुर्वर्णशुकनासमनोरमम्’ । अत्र धनपालेन शुकनासस्य तत्पत्न्या मनोरमायास्तत्पुत्रस्य वैशम्पायनस्य शापप्रसङ्गो-ल्लेखश्च सुपठितकादम्बरीकस्य सहृदयस्य कृते लिखितमिति वक्तुं शक्यते । अने-नोल्लेखेन धनपालस्य बाणानुगामित्वं सुतरां प्रसिध्यति ।

१. का० पृ० ३३९;

२. ति० मं० पृ० २४६

३. का० पृ० ३४०;

४. ति० २४६;

५. ति० मं० पृ० २१५ ।

एवं संक्षिप्यात्र वक्तुं शक्यं यद् महाकविर्वाण एव विशिष्य धनपालस्यादर्शभूत आसीदिति । एतावताऽपि सर्वथा धनपालस्य काव्यनिर्माणे प्रवृत्तिर्वाणानुकरण-मूलाऽऽसीदितिकथनं सिद्धसारस्वतस्य कवेर्धनपालस्य प्रतिभां प्रति दोषोद्घोषण-मात्मन एव द्वेषणं भविष्यति । यतस्तिलकमञ्जर्याः प्रस्तावनायां धनपालस्य कति-चित्काव्यसिद्धान्ता अपि सूक्ष्मदृष्ट्या समाकलयितुं शक्यन्ते । तेषामाकलनेन धन-पालस्य लेखनप्रवृत्तेर्युगापेक्षणीयत्वमपि स्फुटीभवति ।

वाण-साहित्ये बहुविस्तृतस्य बहुवर्णकस्य समासबहुलस्य व्याघ्रस्येव सहृदय-भयकारिणो गद्यस्याधिक्यं प्रति धनपालस्य दृष्टिः किञ्चिदुपेक्षासहगताऽऽसीत् । स्वयं च महाकविना वाणेन बहुवर्णमयगद्ये स्वकीयोऽभिनिवेशः कण्ठत उक्तः—
'उत्कृष्टकविगद्यमिव विविधवर्णश्रेणिप्रतिपाद्यमानाभिनवार्थसञ्चयम् ।'^१ अत्र त्रुटि-लक्ष्यता धनपालेनोक्तम्—

अखण्डदण्डकारण्यभाजः प्रचुरवर्णकात् ।

व्याघ्रादिव समाघ्रातो गद्याद् व्यावर्तते जनः ॥^२

अन्यच्च, वासवदत्ताकर्तुः सुबन्धोः प्रत्यक्षरं क्लिष्टश्लेषं प्रत्याग्रहः सुप्रसिद्धः, वाणेन यद्यपि 'श्लेषोऽक्लिष्ट' इत्यभिदधता किञ्चित् सरलो मार्गोऽज्वलम्बितः, तथापि तस्य 'निरन्तरश्लेषघनायां' कथायामभिरुचिर्धनपालस्याभिमता न प्रतिभाति, यथा तेनोक्तम्—

वणयुक्तिं दधानाऽपि स्निग्धाञ्जनमनोहराम् ।

नातिश्लेषघना श्लाघां कृतिलिपिरिवाश्नुते ॥^३

एवमेव धनपालस्तादृशीं कथां श्रोतॄणां निर्वेदाय मनुते यादृश्यामश्रान्तं गद्य-सन्तानं स्यात् । यथा कादम्बर्यामिश्रान्तगद्यसन्तानमय्यामार्याच्छन्दोद्वयमात्रं विद्यु-त्प्रस्फुरणप्रायमुपलभ्यते—

अश्रान्तगद्यसन्ताना श्रोतॄणां निर्विदे कथा ।

जहाति पद्यप्रचुरा चम्पूरपि कथारसम् ॥^४

इत्थं यत्र वाणं प्रति विशिष्य श्रद्धावानभिलक्ष्यते कविर्धनपालस्तत्र तदीयासु त्रुटिषु नैव निमीलितचक्षुर्भवति । वाणस्य कुत्रापि एकस्मिन् प्रस्थाने कश्चिदभि-निवेशो नासीत् यथा च तेन स्वीकृतम्—

१. का० पृ० १७५ ।

२. ति० मं० प्रस्ता० श्लो० १५ ।

३. तत्रैव श्लो० १६ ।

४. तत्रैव १७ ।

धनपाले वाणभट्टस्य प्रभावः : ८९

नवीऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽविलष्टः स्फुटो रसः ।

विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम् ॥^१

एवमेव धनपालोऽपि सर्वावयवानवद्यां काञ्चिदुत्तमां काव्यश्रियं समर्थयंल्लिखति—

केचिद्वचसि वाच्येऽन्ये केऽप्यशून्ये कथारसे ।

केचिद्गुणे प्रसादादौ धन्याः सर्वत्र केचन ॥^२

एकस्मिन् प्रसङ्गे स्पष्टतः बाणमार्गानुसारितया स्वकीयां सिद्धान्तधियं सङ्केत-
विषयीकुर्वता धनपालेन निर्दिष्टम्—

‘शब्दविद्यामिव विद्यानाम्, कैशिकीमिव रसवृत्तीनाम्, उपजातिमिव छन्दो-
जातीनाम्, जातिमिवालङ्कृतीनाम्, वैदर्भीमिव रीतीनाम्, प्रसत्तिमिव
काव्यगुणसम्पदाम्, पञ्चमश्रुतिमिव गीतीनाम्, रसोक्तिमिव भणितीनाम् अधिक-
मुद्भासमानाम्.....’^३

पर्यन्ते वक्तुं शक्यं यद् बाणस्तु बाण एव । नाद्यावधि कश्चिदपि कविपरम्परा-
वाहिनि संसारे तदीयप्रतिभोत्कर्षस्योल्लङ्घने समर्थः समुत्पन्नः कालिदासप्रभृतिषु
द्वित्रेषु पञ्चषेषु वा कविषु गृहीतनामा बाणभट्टो यदि यथाकथञ्चित् साफल्येन धन-
पालद्वाराऽनुगत इत्येव तदीयलेखन्याः सार्थकत्वं समुल्लसतीति ।

१. ह० च० प्रस्ता० श्लो० ८ ।

२. ति० मं० प्रस्ता० श्लो० ३७ ।

३. ति० मं० पृ० १५९ ।

कादम्बरी-टीकाकारो भानुचन्द्र- सिद्धिचन्द्रगणिनो

प्रो० डॉ० राजारामजैनः एम. ए. (द्वयम्) पी. एच. डी.

महाकविबाणभट्टकृता 'कादम्बरी' संस्कृतसाहित्यस्यैकोऽद्भुतो ग्रन्थो मन्यते । वर्ण्यविषयस्य नवीनता, सुरचिपूर्णा स्वभावोक्तिः, सरलश्लेषः, सहजग्राह्यो हृदय-स्पर्शी रसस्तथा विकटशब्दयोजना—एतत्पञ्चामृताश्रयत्वमेवास्याः वैशिष्ट्य-मस्ति । त्रिविधगद्यशैलीयुतेयं कृतिः प्राच्यभारतीयसंस्कृतेः साहित्यस्य च प्रतिनिधि-ग्रन्थो विद्यते । परन्त्वेष आश्चर्यविषयो वर्तते यत् सप्तदशशताब्द्याः पूर्वाधे याव-दुत्तरचनामवलम्ब्य न कस्यापि भाष्यस्य, टीकाया अथवा टिप्पणविषयकग्रन्थस्य प्रणयनं जातम् । सुप्रसिद्धसंस्कृतग्रन्थटीकाकारो मल्लिनाथोऽपि ग्रन्थमिममुपेक्षित-वान् । मूलकारणेषु विचारेण प्रतीयते यत् कादम्बर्याः भाषाजन्यदुरुह्यतया, जटिल-तया, श्लेषात्मकशैल्या भावानाञ्च गहनतया हृता टीकाकारा तस्याः दूर एव स्थिताः । तदेतत्फलं जातम्, यत् परवर्तिकालेष्वपि कादम्बरी, एकस्मिन् प्रेरणा-स्रोतः—स्वरूपे, सन्दर्भग्रन्थमात्र एवास्तित्वं धारयन्ती स्थिता । ततश्च तस्याः सामान्यपठन-पाठनयोरपि प्रणाली समाप्तप्राया जाता ।

बाणभट्टस्य तस्याः प्रतिभापूर्णकृतेरेतदुद्वेगमवेक्ष्य भानुचन्द्र-सिद्धिचन्द्रगणिनौ स्वदृढात्मविश्वासेन सहान्वरताविश्रामश्रमेणासीमधैर्येण सत्साहसेन च सह काद-म्बर्याः सर्वप्रथमां संस्कृतटीकामलिखताम् । एवं हि लौहचणकायमानस्योक्तग्रन्थस्य गुढरहस्यान्नुद्धाटितवन्तौ । तौ हि साधारणजनेभ्योऽपि पीयूषपानाय गुर्जरजन-पदीयायामपि भाषायां तद्दुष्पान्तरमाकाष्टां, यदद्यापि गुर्जरजनतायाः कण्ठहारा-यते^१ । एतावताप्यसन्तुष्टौ तौ तत्प्रचार-प्रसारकृते 'फारसी' भाषामधोत्य 'अकब्बर' 'अबुलफजल' 'जहाँगीर' प्रभृति राजन्यवर्गेभ्योऽपि तन्मर्म सुलभं चक्रतुः । तस्याः

१. नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषः स्पष्टः स्फुटो रसः ।

विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम् ॥—हर्षचरित १।८

२. जैन साहित्यनो इतिहास—देसाई-बम्बई १९३३, पृष्ठ ६०५

कादम्बरी-टीकाकारो भानुचन्द्रसिद्धिचन्द्रगणिनो : ९१

‘फारसी’ रूपान्तरस्यापि सम्भावना विद्यते, परमद्यावधि तत्साक्षात्कारो न जातः । अयं हि शोध-विषयो विद्यते । तात्पर्यमेतदस्ति यत् कुटीरेषु, राजप्रासादेषु चैवं साधारणजनेषु, विद्वत्सु च कादम्बर्याः यशोगानं विधाय भानुचन्द्रसिद्धिचन्द्रगणिभ्यां महाकविवाणभट्टं प्रति सर्वप्रथमस्वकीयस्समर्थः श्रद्धाञ्जलिः समर्पितः ।

उक्तटीकाकारौ भानुचन्द्र-सिद्धिचन्द्रगणिनौ जैनमुन्यास्ताम् । ताभ्यां संस्कृतस्य, प्राकृतस्य, अपभ्रंशस्य, गुर्जरजनपदभाषायाः पारसीकभाषायाश्च साहित्यानि साध्वधीतानि । कादम्बर्याः टीका त्वस्य दैव्या प्रतिभाया अद्भुतमुदाहरणमस्ति । ताभ्यां कतिपयानेकमौलिकग्रन्थानां प्रणयनं कृतम् । कतिपयदुर्लभग्रन्थानां टीका-लेखनमकारि । जीर्ण-शीर्णग्रन्थानां जीर्णोद्वारेण प्रतिलिपिकार्येण तथा प्राचीन-ग्रन्थानां पठनपाठनाभ्यां स्वाध्यायेन चानेन सरस्वत्याः भाण्डारसमृद्धौ परमं योगदानं विहितम् ।

भानुचन्द्र-सिद्धिचन्द्रयोः कार्यक्षेत्रं व्यापकमासीत् । ताभ्यां न केवलं साहित्य-क्षेत्र एव कार्यं कृतम् प्रत्युत सप्तपदार्थ-सदृशानां जटिलतर्कग्रन्थानामपि टीकां विरचय्य ते ग्रन्थाः सर्वसुलभाः कृताः । मङ्गलवादसदृशे बहुवर्चिते विवादग्रस्ते च विषये स्वकीयाः स्वतन्त्रविचाराः निर्धारिताः ।

व्याकरणक्षेत्रेऽप्याभ्यां विद्वद्भ्यां ‘सारस्वतव्याकरणोपरि’ टीका तथा आख्यातवादप्रभृतिव्याकरणसम्बन्धिमहत्त्वपूर्णविषयानवलम्ब्य रचनाः कृताः ।

ज्यौतिषक्षेत्रेऽपि महत्त्वपूर्णकार्यमाभ्यां कृतम् । वसन्तराजकृते शकुनशास्त्रे संस्कृतवृत्तिं विलिख्य तौ तद्ग्रन्थं सार्वजनीनं चक्रुः ।

साहित्यशास्त्रेऽपि ताभ्यां विस्मयकारिकार्यं विहितम् । मम्मटकृतसुप्रसिद्धग्रन्थ-‘काव्यप्रकाशे’ वर्णितानां कतिपयशास्त्रीयलक्षणानां खण्डनकर्त्री सर्वप्रथमेयं विद्वन्मण्डली विद्यते ।

एवमेव चम्पूकाव्ये, शब्दकोषे तथा नामकोषेऽपि टीका आभ्यां लिखिताः स्वसूक्तिसंग्रहेषु पूर्ववर्तिनां कतिपयज्ञातग्रन्थानां नामान्युल्लिख्य परवर्त्तिशोधार्थिभ्यः आभ्यां प्रचुरसामग्री प्रदत्ता । एवमेतौ स्वविशिष्टप्रतिभायाः बहुज्ञातायाश्च परिचयं प्रदाय गम्भीरविदुषोऽप्याश्चर्यचकितान् कृतवन्तौ ।

भानुचन्द्र-सिद्धिचन्द्रावुभावपि गुरुशिष्यावास्ताम्^१ । इमावुभावपि शारीरिक-सौन्दर्यसम्पन्ना, संयमधनिनौ, परमतपस्विनौ तथा सततसाहित्यसेवासलङ्गनौ परोपकारलीनौ चातिष्ठताम् । ‘अकबर’—जहाँगीराविमौ गुरु मन्येतेस्म तौ सम्राजौ

१. वसन्तराजशकुनटीका — मङ्गलाचरण-प्रकरण

९२ : मागधम्

निरन्तरं तयोः स्वसमीपे स्थितिं कामयमानावास्ताम् । काश्मीरस्यान्यस्थानानां वा यात्रासु तौ भानुचन्द्र-सिद्धिचन्द्रगणिनौ स्वनिकट एव रक्षतः स्म । तयोरवधान-विद्यया दैव्या प्रतिभया च प्रसन्नाभ्यां सम्राडभ्यां ताभ्यां तौ विद्वांसौ खुशहम् सुमति 'जिह्वांगीरपसन्द', 'नादिराजहान', 'वर्धमान विद्या' सादृश्याभिः साम्राज्यस्य सर्वश्रेष्ठाभिरुपाधिभिः सम्मानितावभवताम्^१ । राजकीयसमारोहेष्वपि ताभ्यां श्रेष्ठसम्मानं प्रदत्तम् । तयोरग्रहेण च ताभ्यां कतिपयेषु स्थानेषु 'जजिया' करः समाप्तो घोषितः^३ । सिद्धिचन्द्रेणापि कतिपयाभिः दृष्टिभिरकवरः सुयोग्योऽवगतः तथा तत्प्रशंसायां तेनालेखि—

“न सा कला न तज्ज्ञानं न तद्धैर्यं न तद्बलम् ।

शाहिना युवराजेन यत्र नैवोद्यमः कृतः ॥

भा० च० १।५६

मम्मट-वाण-सुवन्धुप्रभृतिग्रन्थकारानवलम्ब्य पर्याप्तं कार्यं भूतम् । तेषां रचनास्वपि पर्याप्तशोधकार्याणि जातानि । ग्रन्थानां नवनवानि संस्करणान्यपि जातानि, किन्त्वाश्चर्यस्य दुःखस्य चैतद्विषयोऽस्ति यत् यैः टीकाकारैस्तत्कवीनां ग्रन्थेषु सर्वप्रथमाः संस्कृतटीकाः रचिताः, तेषां दुरूहतायाः रहस्यभेदः कृतः ते च सार्वजनीनाः विहिताः तेषामितिवृत्तसम्बन्धे न केनापि प्रकाश-क्षेपो विहितः । अतोऽत्र कादम्बर्याः पूर्वार्धस्य टीकाकारस्य श्रीभानुचन्द्रगणितः व्यक्तित्वकृतित्वोपरि प्रकाशप्रदानस्य प्रयासो विधीयते ।

भानुचन्द्रगणिनो जन्म^४ गुर्जरदेशान्तर्गते 'सिद्धपुर' नामके नगरे एकस्मिन् वणिग्गृहे बभूव । अस्य प्रारम्भिकं नाम भाणाजी आसीत् अस्य पितुः नाम रामजो मातुः नाम 'रमादेवी' तथास्य ज्येष्ठभ्रातुः नाम 'रंगाजी' आसन् । 'भाणाजी' वाल्यादेव परमजिज्ञासुः, विचारशीलः चिन्तकश्चासीत् । अस्य प्रारम्भिको गुरुः पंन्यास सूरचन्द्रोऽस्य^५ प्रतिभया परमः प्रभावितो बभूव । अतोऽसौ तस्य

१. काव्यप्रकाश खण्डन + (सिंघी०) पुष्पिका

२. Aine--Akbari I P. 189

४. श्रीसूरचन्द्रः समभूतदीयशिष्याग्रनीन्यायविदां वरेण्यः ।

यत्कर्तयुक्त्या त्रिदिवं निषेवे तिरस्कृतश्चित्रशिखण्डिजोऽपि ॥

तदीयपादाम्बुजचञ्चरीको विराजतेऽद्धा हरिधी सखाभा ।

श्रीवाचकः सम्प्रति भानुचन्द्रो ह्यकब्बरक्षमापतिदत्तमानः

कादम्बरी पूर्वभाग (बम्बई १९४०) फुटनोट पृ० २

४. भा० च० च०

कादम्बरी-टीकाकारौ भानुचन्द्रसिद्धिचन्द्रगणिनौ : ९३

ज्ञानविकासे पूर्णसहयोगमदात् । ततश्च स 'भानुचन्द्र' नाम्नाभिहितः । ततः कियत्कालान्तरं तस्य साक्षात्कारः हीरविजयसूरिणाभवत् । सूरेश्वरः भानुचन्द्रेण प्रभावितः सन् तमकवरराजकुले लवपुत्र्यां प्रेषितवान् । सम्राडकवरः, तन्मन्त्री अबुलफजलः उभावपि तस्मै परमसम्मानं समर्पितवन्तौ । अबुलफजलो भारतीय-दर्शनानामध्ययनायोक्तण्ठित आसीत् । अतो भानुचन्द्रः भारतीयदर्शनान्यध्यापयितुं स्वीकृतवान् । अकवरः स्वपुत्रौ—'सलीम', 'दर्रेदानियालं-नामानावपि सुशिक्षितौ सुसंस्कृतौ च कर्तुं तदाश्रये तत्याज ।

सम्राडकवरः भानुचन्द्रगणितं प्रति परमः आस्थावानासीत् । एतस्य समर्थने विपुला सामग्री लभ्यते । पाठकानां ज्ञानार्थमिह केचनसंस्मरणीयप्रसङ्गाः प्रस्तूयन्ते—

१. एकदाकवरः शिरोवेदनात्तो जातः । राज्यस्य सर्वैः श्रेष्ठचिकित्सकैः मनोयोगपूर्विका सम्राजश्चिकित्सा कृता परन्तु यदा कोऽपि सफलो नाऽभवत्, तदा सम्राट् भानुचन्द्रं स्मृतवान् । सम्राजः शिरसि करं निधाय तेन चिन्तामणि-पार्श्वस्य स्तुतौ कृतायामेव, शिरोवेदना सदाकृते समाप्ता जाता । अकवरेण तदर्थं तं प्रति परमा श्रद्धा समर्पिता ।

२. अन्येद्युः कदाचित् मृगयां चरन्नकवरः केनचित् मृगशृङ्गेण ताडितः । मास-द्वयपर्यन्तं रोगशय्यायामुवास । तद्रोगेण तत्स्वभावे परमं परिवर्तनं जातम् । स एकान्तप्रेमी जातः । स जन-मिलनाद् विरराम । परन्तु तदानीमपि भानुचन्द्र-गणिकृतेऽबुलफजलकृते च मिलननिषेधाज्ञा नासीत् ।

भानुचन्द्रगणितो जन्मतिथेरुल्लेखः स्पष्टरूपेण नाद्यावधि लब्धः, किन्तु, तत्कार्यकालोपरि विचारार्थं सन्दर्भसामग्री लभ्यते । पूर्वोक्तसन्दर्भैरिदं निश्चितं वर्तते यत् प्रारम्भिकशिक्षणानन्तरमेवासौ सम्राडकवर-राजकुलं प्राप्तवान् । तथैत-दपि सुनिश्चितं यदकवरस्य निधनानन्तरं जहाँगीरराजकुलेऽपि कतिपयवर्षाणि यावदासीत् । द्वयोरपि सम्राजोः कार्यकालः १५५६ ख्रीष्टाब्दात् १६२७ ख्रीष्टाब्दं यावत् मन्यते अतो भानुचन्द्रगणितोऽपि कार्यकाल एष एवास्ति ।

कार्यकालेऽस्मिन् भानुचन्द्रेण विविधविषयेषु नव ग्रन्थाः रचिताः । यथा—
(१) सूर्यसहस्रनामवृत्तिः (२) रत्नपालकथानकम् (३) वसन्तराज-शकुनशास्त्र-वृत्तिः (४) कादम्बरी पूर्वार्द्ध-टीका (५) सारस्वतव्याकरणवृत्तिः (६) काव्य-प्रकाशवृत्तिः (७) नामश्रेणिवृत्तिः (८) विवेकविलासटीका, तथा (९) षट्त्रि-शिका वृत्तिः ।

९४ : मागधम्

कादम्बर्याः पूर्वाद्धिस्य टीका तथा भानुचन्द्रगणिनो वेदुष्यम्

श्रीमथुरानाथशास्त्रिणा भानुचन्द्रस्य कादम्बरी-टीकायां कतिपयदोषाः दर्शिताः । तस्य महत्तम आक्षेप एषोऽस्ति यद् भानुचन्द्रः कतिपयपदानामर्थं साम्प्रदायिकदृष्ट्या कृतवान् । परन्तु तथ्यमतो दूरेऽस्ति । भानुचन्द्रेण कादम्बरीसदृशस्य कठिनग्रन्थस्य टीकां कृत्वा ग्रन्थस्यास्याध्ययने परमसहयोगो विहितः । अत्र वयं तट्टीकायाः कतिपय विशेषतासु प्रकाशं दास्यामः ।

स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम्

रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव ॥

श्लोक ८ पृ० ४

भानुचन्द्रेण मङ्गलश्लोकानां टीकां लिखताष्टमपदस्य या टीका लिखिता, साद्य यावत् कृतासु टीकासु वैशिष्ट्यमावहति । वयमत्र तां टीकां प्रस्तूयान्यविद्वद्भिश्च लिखितटीकानां तुलनात्मकमध्ययनं विधायैतद्वक्तुं प्रयासं करिष्यामो यद् भानुचन्द्रटीकान्यटीकाभ्यो विशिष्टा वर्तते ।

भानुचन्द्रटीका—अभिनवा कथा गद्य-पद्यमयी रसेन शृङ्गारादिना कृत्वा जनस्य सहृदयजनस्य हृद्यन्तःकरणे कौतुकं कुतूहलमधिकं यस्मिंस्तत्कौतुकाधिकम् । कौतुकपूर्णमित्यर्थः । तादृशं रागं प्रीतिं करोति जनयति । किम्भूता । स्फुरदिति । स्फुरच्चञ्चत्कलो मधुरो य आलापः शब्दरचना तस्य विलासो माधुर्यं तेन कोमला मृद्वी । अन्यत्रापि कथायामालापदिकं भवत्येवेति ध्वनिः । पुनः किंविशिष्टा ? शय्यामभ्युपागता प्राप्ता । 'शय्या तल्पे शब्दगुम्फे' इत्यनेकार्थः । यथाभिनवा नवोढा वधूः रसेन प्रेम्णा स्वयमेव अर्थाद्भूर्तजनस्य शय्यां पल्यङ्कमागता कौतुकमनुरागं च करोति । किम्भूता वधूः । स्फुरन् प्रसर्पन्त्यः कलो मन्द्र आलाप-विलासो वचनव्यापारस्तेन कोमला सुन्दरा । 'कोमलं मृदु सुन्दरे' इति विश्वः ॥ ८ ॥

टीकाकाराणामाधारो मूलतो भानुचन्द्रकृता टीकैव विद्यते । श्रीकृष्णमोहन-शास्त्रिणास्यैव श्लोकस्य टीका भानुचन्द्रटीकायाः धरातले विहिता । स उक्तटीकायाः कतिपय शब्दान् यथापूर्वं गृहीतवान् । यथा :—

स्फुरन्तः प्रकाशमानाः स्फुटं प्रतीयमाना ये कलालापा गीतवाद्यादिचतुःषष्टि-विद्यासम्बन्धिवचनानि तेषां विलासेन विन्यासेन कोमला मृद्वी संप्रामवर्णनादिवदौद्धत्यरहितेत्यर्थः पक्षे स्फुरन्तौ द्योतयन्तौ कलालापविलासौ मधुरवचनव्यापारौ ताभ्यां कोमला हृदयाकर्षिणी 'कोमलं मृदुसुन्दरे' इति विश्वः । तथा रसेन शृङ्गारादिना

कादम्बरी-टीकाकारी भानुचन्द्रसिद्धिचन्द्र गणिनो : ९५

शब्दगुम्फं स्वप्राकरणिकत्वेनान्तरप्रबन्धानां सम्बन्धमिति तात्पर्यम् । स्वयम् आत्मना अभ्युपागता सान्निध्यं प्राप्ता, पक्षे—रसेन आश्लेषप्रेम्णा स्वयम् आत्मनैव शय्यां तल्पं शयनीयमिति यावत् । ‘शय्या तल्पं शब्दगुम्फे’ इत्यनेकार्थः, अभ्युपागता प्राप्ता, अभिनवा नवीना कथा गद्यपद्यमयप्रबन्धः अभिनवा वधूरिव युवती भार्यैव जनस्य पुंसः हृदि चेतसि कौतुकं कुतूहलम् अधिकं बहुलं रागं श्रवणस्य आश्लेषस्य च प्रीतिं करोति जनयति ।

भानुचन्द्रोपरि यः सम्प्रदायवादस्यारोपः कृतः, सोऽपि निरर्थकः प्रतीयते । यतः स द्वादशश्लोकोटीकायां वेद-वेदाङ्गादिग्रन्थानां वेदानां पाठ्यप्रणाल्याः व्याख्यानं तटस्थरूपेण कृतवान् । कतिपयस्थलेषु टीकाकारेणाभिधार्थेन सह व्यङ्ग्यार्थोऽपि सूचितः । यथा :—

हिरण्यगर्भो भुवनाण्डकादिव क्षपाकरः क्षीरमहार्णवादिव ।

अभूत्सुपर्णो विनतोदरादिव द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्ततः

(कादम्बरी-श्लोक १३)

उल्लिखित श्लोके ‘हिरण्यगर्भ’ पदेन हिरण्यगर्भोपमया वेदपारगत्वं सूचितम् । ‘हिरण्यगर्भ’ शब्दस्याभिधया ‘स्वयम्भ्वर्थः कथित एवं वेदपारगत्वञ्च व्यञ्जनयेति स्पष्टम् । एवमेव विनतोदरादिव पदस्य व्यङ्ग्यार्थः । ‘नारायणपारगत्वम्’ लिखितो-
ऽस्ति, यश्चार्थबोधदृष्ट्या परमसमीचीनो वर्तते ।

टीकाकारेण श्लिष्टार्थानामभिव्यक्तिः परमरमणीया सरला च विहिता विद्यते । अत्र कतिपयैरुदाहरणैः स्वकथनस्य पुष्टिं करिष्यामः—

“कमल योनिरिव विमानीकृतराजहंसमण्डलः—” (कादम्बरी पृ० ८ पंक्ति २)
एतस्य पदस्य व्याख्यानम्—‘विगतो मानो दर्पो यस्य तत् विमानं तथा कृतं राज-
हंसानां श्रेष्ठनृपाणां मण्डलं वृन्दं येन स तथा । क इव ? कमलयोनिरिव विधातेव ।
एतत्पक्षे विमानं देवयानं तत्स्वरूपीकृतं राजहंसानां पक्षिविशेषाणां मण्डलं
येन स तथा । हंसादिखट्वादिति भावः ।’ स्पष्टमेतदस्ति यत् विमानीकृत-
राजहंसमण्डलपदस्य श्लिष्टार्थः । “नृपश्रेष्ठो राजहंसश्च कृतस्तथा ‘विमानीकृत-
पदस्यार्थो ‘मदरहितः’ ‘देवयानञ्च’ कृतः । एतेनैतत् सिद्धयति यतः टीकाकारः
श्लिष्टरूपेण निहितमर्थद्वयं प्रकटीकृतवान् ।

भानुचन्द्रगणी प्रथम एतादृशोऽस्ति टीकाकारः, येन श्लिष्टशब्दानां द्वित्राः
अर्थाः कृताः । यथा—

“चित्रकर्मसु वर्णसंकराः” (कादम्बरी पृ० १०, पंक्ति ७)

९६ : मागधम्

एतस्य त्रयोर्थाः सन्ति—(१) चित्रकर्मस्वालेख्यक्रियासु वर्णा रक्तपीतादय-
स्तेषां संकराः परस्परसम्बन्धाः (२) चित्रकर्मणि सुवर्णसंकरा इति वा । सुवर्ण-
मिश्रालेख्यानीत्यर्थः । (३) वर्णा ब्राह्मणादयस्तेषां संकराः । अन्यतोऽन्योत्पत्ति-
रित्यर्थः ।

विरोधाभासरूपेणङ्कितपदानां पूर्वविरोधान् प्रदर्श्य पश्चात्तन्निराकरणानि कृतानि तथा येन शब्देन विरोध उपस्थितो भवति तस्य शब्दस्योपर्यपि टीकाकारस्य संकेतो विद्यते । यथा :—‘अत्रापि’ शब्दो विरोधालङ्कारद्योतितार्थः (पृ० १३, पंक्ति ५)—अर्था‘दपि’ शब्दः विरोधप्रदर्शनार्थं प्रयुक्तो विद्यते ।

टीकाकारस्यैकापि विशिष्टता वर्तते यत्तेन मूलग्रन्थस्य सूचक-पदानि गृहीत्वा
तेषां स्वरूपाङ्कनमन्यग्रन्थसन्दर्भेषु साङ्गोपाङ्गं विहितम् । यथाः—कदाचिदक्षरच्यु-
तक-मात्राच्युतकविन्दुमतीगूढचतुर्थपादप्रहेलिका..... (पृ० १४ पं० ४) भानुचन्द्रः
स्वटीकायामेतस्य स्पष्टीकरणमेवं विहितवान्—

“अक्षरस्य वर्णस्य व्युत्तिर्यत्र तदक्षरव्युत्तकम् । यथा—

'कुर्वन्दिवाकराश्लेषं दधच्चरणदम्बरम् ।

देव ! यौष्माकसेनायाः करेणुः प्रसरत्यसौ ॥

अत्र करेणुपदात्ककारच्युतौ द्वितीयार्थप्रतीतिः ।

मात्रायाश्च्युतिर्यत्र तन्मात्राच्युतकम् । यथाः—

'मूलस्थितिमधः कुर्वन्पात्रैर्जुष्टो गताक्षरैः ।

विटः सेव्यः कुलीनस्य तिष्ठतः पथिकस्य सः ॥

अत्र विटपदादिकारमात्राच्युतौ वटस्यार्थस्य प्रतीतिः ।

पद्यवर्णसंख्यया बिन्दुमात्रव्यवस्थापनेन तद्वर्णोपलब्धिः बिन्दुमति । यथा—

fifteen : fifteen : five five

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

एतत्पद्वं यथा :—

त्रिनयनचूडारत्नं मित्रं सिन्धोः कुमुद्वतीबन्धुः ।

अयमुदयति घुसृणारुणरमणीवदनोपमश्चन्द्रः ॥

गूढो गुम्फश्चतुर्थः पादो यस्य तद्गूढचतुर्थपादं चित्रम् । एतद्गुदाहरणं विदग्ध-
मुखमण्डनादवसेयम् ।

प्रहेलिका प्रवहिका । सा शाब्दी आर्थी च ।

कादम्बरी-टीकाकारौ भानुचन्द्रसिद्धिचन्द्रगणिनौ : ९७

आद्योदाहरणं यथा :—

पयस्विनीनां धेनूनां ब्राह्मणः प्राप्य विंशतिम् ।

ताभ्योऽष्टादश विक्रीय गृहीत्वैकां गृहं गतः ॥

अत्र धेन्वा ऊना धेनूना तां धेनूनामिति विंशतेर्विशेषणेनार्थाविगमः सुगमः ।

आर्थी यथा :—

जह सासुआह भणिआ पियवासघरंमि दीवयं देसु ।

ता कीस मुद्धडसुही हिययंमि निवेसए दिट्ठिम् ॥

एतेन सर्वदा मम हृदयान्तर्वर्तित्वेन मम हृदयमेव भर्तुर्वासिगृहम् । तेन तत्र दीपककरणानर्हत्वमिति ज्ञापितम् ।

●

कुवलयमाला कादम्बर्योस्तुलनात्मक- मध्ययनम्

प्रो० शालिग्राम उपाध्यायः म० वि० महाविद्यालय, बक्सर

वाणभट्टविरचिता कादम्बरी ख्रिष्टसंवत्सरस्य सप्तमशतकस्य कृतिरिति मन्यते सर्वैः । इयं च संस्कृतभाषायां सुनिबद्धा सुललिता कथा विद्यते । यस्याः कथाया वैशिष्ट्यं स्वयमेव वाणभट्टेन निगदितम् कादम्बर्याः प्रारम्भे—

स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।

रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा बधूरिव ॥८॥

हरन्ति कं नोज्ज्वलदीपकोपमैर्नवैः पदार्थैरुपपादिता कथाः ।

निरन्तरश्लेषघना सुजातयो महास्रजश्चम्पककुङ्कुमलैरिव ॥९॥

इयं च कथा संस्कृतभाषायां गद्ये विरचिता । तत्र द्वे एव आर्ये विद्येते । प्रथमा—‘स्तनयुगमश्रुस्नातमि’ति द्वितीया च ‘दूरं मुक्तालतये’ति ।

कादम्बर्याः सार्द्धं शतवर्षानन्तरमेवोद्योतनसूरिनिर्मिता ख्रिष्टसंवत्सरस्याष्टम-शतकस्योत्तरार्द्धे विरचितेयं कुवलयमालापि कथं क्विन्तु मिश्रकथा । सकलकथा-खंडकथा-उल्लापकथा-परिहासकथा वराकथेति पञ्चविधा कथा भवति । तत्रापि धर्मकथा-अर्थकथा-कामकथेति त्रैविध्यं तस्या उपपाद्य ‘सव्वलक्खणा संपाडयतिवग्गा संकिण्णत्ति । ता एसा धम्म कहावि होऊण कामत्थ संभवे संकिण्णत्तणं पत्ता ।’ इति संकीर्णकथालक्षणमुक्तं सूरिणा । कुवलयमालायामपि लिखितं तेन कथाविषये—

सालंकारा सुहया ललिय-पया मउय मंजु-संलावा ।

सहियाण देइ इरिसं उव्वूढा णव बहू चेव ॥

सुकइ-कहा-इय हिययाण तुम्ह जइवि हुण लग्गए एसा ।

पोढा-रयाओ तहवि हु कुणइ विसेसं णव बहूव्व ॥२॥

सालंकारा-सुभगा-ललितपदा मृदुलमञ्जुसंलापा, सुहज्जनान् प्रति हर्ष-दायिनी तवोदेव कथा भवति ।

इयं च कुवलयमाला प्राकृतभाषायां निबद्धा गद्यपद्यात्मके चम्पूकाव्यम् ।

१. ८ अष्टमे प्रघट्टके ।

२. तत्रैव ।

कुवलयमाला कादम्बर्योस्तुलनात्मकमध्ययनम् : ९९

अस्यां च कथायां कुत्रचिद्रूपकवैपुल्यं कुत्रचिद्दीर्घललितवचनानि, कुत्रचिद् उल्लाप-
कानि, कुत्रचित् कुलकानि, अनेकत्र गाथाः, अनेकत्र द्विपद्यः गीतकानि कुत्रचिद्
द्विवलयं त्रिवलयं चतुर्वलयम्, कुत्रचिद् दण्डकरचना, कुत्रचिन्नाराचरचना वर्तते ।
कुत्रचित् वृत्तं, कुत्रचित् तरङ्गरचना, कुत्रचिद् उल्लासं परस्परं हासं, कुत्रचित्
मालावचनविन्यासं च वर्तते । कविरयं आक्षेपणी विक्षेपणी संवेगनी निर्वेदनीति
चतुर्विधायाः कथायाः ज्ञाता आसीत् । संस्कृतप्राकृतापभ्रंशपैशाचीदेशीद्रविड
भाषायाः अपि विद्वानयम् । सर्वकथा गुणयुक्ता शृंगाररसमनोहरा रचनानेन कृता ।

यथा बाणभट्टः स्वकीयां कादम्बर्यां दुर्जननिन्दां सज्जनस्तुतिं च करोति
तथैवोद्योतनोऽपि । यथा च बाणभट्टेन कथितम्—

अकारणाविष्कृतचैरदारुणादसज्जनात्कस्य मयं न जायते ।

विषं महाहेरिव यस्य दुर्वचः सुदुःसहं सन्निहितं सदासुखे ॥५॥

कटुकवणन्तो मलदायकाः खलास्तुदन्यथं बन्धनशृङ्खला इव ।

मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥६॥

—कथाप्रारम्भे

तथैवोद्योतनेनापि वर्णितम्

समुहं महं सुंदरो च्चिच्य पच्छा मागम्मि मंगुलो होइ ।

विंझ गिरिवारणस्स व खलस्स वीहेइ कइ लोभो ।

अथवा—

अकए वि कुणइ दोसे कए विणासेइ जे गुणे पयडे ।

विहि परिणामस्स व दुज्जणस्स को वा ण वीहेइ ॥^१

कादम्बर्यामाधिकारिकं कथावस्तु चन्द्रापीडकादम्बर्योः वृत्तान्तं विद्यते । शूद्र-
कस्य कथा तु पूर्वपीठिकायामायाति । कादम्बर्या जन्मान्तरस्यापि वृत्तान्तं
विद्यते । कुवलयमालायामपि कादम्बर्यास्तारापीडविलासवतीशुकनासादीनां
कथेन दृढवर्माप्रियङ्गुश्यामादीनां कथा नहि प्रधानीभूता । कुवलयचन्द्रकुवलय-
मालायाः कथैव प्रधानीभूता । कुवलयमालायामपि जन्मान्तरस्य कथा विद्यते ।
कुवलयमालाया वैचित्र्यमिदमस्ति यत् यथा हिन्दीभाषायां प्रसादस्य कामायन्यां
इडाश्रद्धामन्वादयः प्रतीकरूपेण प्रयुक्तास्तथा तत्पूर्वं जायसीमहोदयस्य पद्मावते
नागमती पद्मावती चित्तौरदुर्गं रत्नसेनः, अलाउद्दीनः शुकोऽपि प्रतीकरूपेणागता-
स्तथैव कुवलयमालायामपि मानः क्रोधः माया लोभः मोहश्चैते सर्वे क्रमशः यथा-
क्रमं मानभट्ट-चन्द्रसोम-मायादित्यलोभदेवमोहदत्तादिरूपेण समागताः । सर्वेषां तत्र
चतुर्णां पञ्चानां वा जन्मनां वृत्तान्तं वर्तते ।

१. १० दशमे प्रघट्टके ।

१०० : मागधम्

कादम्बर्यां वाणस्थ दृष्टिः प्रधानकथोपरि वर्तते । तस्या उपर्येव तस्य विशेषः प्रयत्नः विद्यते । वस्तूनां विषयाणां च तत्र वैपुल्यं नहि विद्यते अतएव कुवलय-मालाया कथा विस्तृता अस्ति । यद्यप्यलङ्काराणामाभा कुवलयमालायामपि न ह्यनल्पमस्ति किन्तु कादम्बर्यां यथाप्रस्तुतविधानमेकस्य वस्तुनः विषयस्य वा विविधेन प्रकारेण वर्णनं विद्यते कुवलयमालायां न तथा । एकस्य भावस्य रसस्य वानेक-विधव्यञ्जनं कादम्बर्यामित्यधिकं विद्यते । वस्तूनां विषयाणां च विपुलता कुवलय-मालायामेकरसानुचिन्तने किञ्चिद्दोषकरी-एव । कथानकरूढीनां तु कुवलयमाला कोश एव ।

कादम्बर्यां विदिशाया उज्जयिन्याश्च नगर्यां वर्णनमस्ति । तत्रापि उज्जयिन्या एव विस्तरेण वर्णनमस्ति किन्तु कुवलयमालायां विनीता कौशाम्बी-उज्जयिनी-तक्ष-शिला-रत्नपुरी-विजया-कोशला-माकन्द्यादिविविधानां नगरीणां वर्णनं विद्यते । तत्रापि उज्जयिन्यास्तु नैकवारं वर्णनमस्ति ।

कादम्बर्याः प्रारम्भे यथा पुत्रविहीना विलासवती तारापीडश्च पुत्रार्थं यतते तथैव कुवलयमालायां प्रियङ्गुश्यामा दृढवर्मा अपि । कुवलयमालायां प्रियङ्गुश्यामा कोपभवने निपतिता स्वकीयां पुत्रवाञ्छां प्रकटयति । पुत्रार्थं यत्किञ्चित्कर्तव्यं भवेत् तत्सर्वं दृढवर्मा करिष्यतीति वचनं ददाति । पुत्रार्थं कठिनं व्रतं स पालयति । स्वमांसदानेन परितोषयति देवीम् । राज्यलक्ष्म्याः प्रसादात् प्रियङ्गुश्यामा अनुकूलं स्वप्नमवलोकयति । अत्रोद्यतनसूरिणा शकुनविद्यायाः सामुद्रिकशास्त्रस्य चोप-योगं करोति । समुत्पन्ने च पुत्रे राजभवने कीदृशी शोभा भवति, कीदृशी व्यवस्था भवति इत्येतस्योपरि लेखकस्य दृष्टिः वर्तते ।

कादम्बर्यां प्राकृतिकविषयाणां वर्णनवैविध्यमस्ति नगर्या अटव्याः सरसां वृक्षाणाम् ऋतूणां, प्रातः मध्याह्न सायं राज्यादीनां ऋषीणां तेषामाश्रमाणां च वर्णने वाण-भट्टो निपुणः । देव्यायतनस्य वनेचरस्य स्वाभाविकं वर्णनं करोति । किन्नरमिथुन-वर्णने महाश्वेताकादम्बर्यादीनां च वर्णने वाणभट्टस्य कल्पनाशक्तिरवलोक्यते ।

कुवलयमालायां साहित्यज्योतिः सामुद्रिकपशुशास्त्रादीनां विभिन्नानां शास्त्राणामुपयोगः वर्तते । कुमारस्य कुवलयचन्द्रस्योपरि वाणभट्टस्य चन्द्रापीडस्य छाया दरीदृश्यते । पित्रा सार्द्धमश्वं नीत्वा मृगयार्थं यदा कुमारः गच्छति तत्राश्व-शास्त्रस्योपयोगः वर्तते । कीदृशा अश्वा कीदृशी च तेषां गतिरित्यधिकं जानाति कविः ।

चन्द्रापीडस्य दर्शनार्थं यथा कादम्बर्यां सुन्दर्यः, यथा तथैव धावन्ति तथैव कुवलयचन्द्रस्यापि दर्शनार्थम् । ज्ञायते वाणवत् उद्योतनेनापि कस्यचिद्वाङ्मनः नगर्यां

कुवलयमाला कादम्बर्योस्तुलनात्मकमध्ययनम् : १०१

गमनागमनसमये रमणीनामालापं श्रुतमासीत् । कुवलयमालायामपि कादम्बरीवत् पूर्वोक्तानां वस्तूनां वर्णनमस्ति । अत्रापि विन्ध्याटवीवर्णनम् मुनिगुणवर्णनम्, वसन्तग्रीष्मादीनां ऋतूनाम् च वर्णनम् दुष्कालवर्णनम् च वर्तते ।

कादम्बर्याः कथा पूर्वप्रसिद्धासीत् । गुणाढ्यकृताया पैशाचीभाषायाः बृहत्कथातः कादम्बर्या कथा सम्बद्धा । सोमदेवरचिते कथासरित्सागरे किञ्चित्परिवर्तनेन सह इयं कथा समुपलभ्यते । तत्राप्यत्र कल्पनायाः साम्राज्यमत्र वर्तते । कुवलयमालायां शास्त्रज्ञानकलाज्ञानप्रदर्शने कथाकारस्य शक्तिः संलग्नासीत् ।

कादम्बर्या यथा जाबालि ऋषिः कथाविद् वर्तते तथैव कुवलयमालायामपि सागरदत्तः समायाति । कादम्बर्या यथाश्रमाणां वर्णनमस्ति यथा च तत्र पशूनां पक्षिणां च परस्परं विरोधाभावः वर्णितमस्ति तथैव कुवलयमालायामपि । किन्तु कादम्बर्या शुकनासोपदेशः यथा रमणीयस्तथा सागरदत्तस्योपदेशः नहि कुवलयमालायाम् । कुवलयमालाया अनुरागोपरि वैराग्याधिपत्यं प्रतिपादितमस्ति किन्तु कादम्बर्या शृंगारस्योदात्तं वर्णनमस्ति । करुणविप्रलम्भस्य यथा साङ्गोपाङ्गं रुचिरं वर्णनं कादम्बर्या वर्तते न तथा कुवलयमालायाम् । कादम्बर्या बाणस्य साम्प्रदायिकतोपदेशदायकता च तथा न प्रतिभाति यथा कुवलयमालायाम् । मुनिसमागमनन्तरं जिनधर्मसाहाय्येनात्रोद्यतनेन जैनधर्मस्य तत्त्वं प्रतिपादितं । धर्मसिद्धान्तप्रतिपादनकारणात् कुवलयमाला अनेकत्र काव्यस्य रसिकतां विहाय शास्त्राचरणं करोति काषायस्वरूपवर्णनं मानलोभकोपमायादीनां च वर्णनं तस्यैव विचारस्य पोषणं करोति ।

कादम्बर्या यथा पर्याप्तभूमिकामाधाय कादम्बरी समायाति तथैव कुवलयमालायां कुवलयमालापि ।

कादम्बर्या पुत्रार्थं तारापीडस्य तीर्थाटनदेवोपासनादयो सन्ति किन्तु कुवलयमालायां कविः स्तोत्रकाव्यमपि रचयति—

यथा,— जय महुमह वच्छत्थल हारं दोलिर ललंत दुल्ललिण् ।

जय कोत्थुह-रयण विसट्टमाण फुडकिरण विच्छुरिण् ॥^१

लक्ष्म्याः वर्णने उद्योतनस्य पदसंघटना द्रष्टव्या—

वयण मियंको हामिय कमलं

कमल सरिच्छ सुपिंजर थणयं

थणय भरेण सुणामिय मज्झं

मज्झ सुराय सुपिहुलणियंवं ॥ (३५ प्रघट्टके)

१. ३५ द्रष्टव्यम् ।

१०२ : मागधम्

४५ प्रघट्टके दण्डकं दृष्ट्वा मालतीमाधवे भवभूतेः दण्डकस्मरणं भवति ।
कुवलयमालायां यथा—

“पवण पश्य भीसणुव्वेल—संचल्ल मच्छच्छडाधाय भिज्जंतं गंभीरं धीरु
च्छलंताणु सहाभि पूरंतं लोयंतं संखुद्ध कीलाल णाहाणुघोसं समुद्धाइयं तूर संहं
(तहा)”

कुवलयमालायां लेखकस्य बहुभाषाज्ञातृताऽवलोक्यते । अपभ्रंशस्य दोहा तत्र
विद्यते—

जो जसु मांणुसु वल्लहउँ तं जइ अण्ण रमेइ ।

जइ सो जाणइ जीव इव सो तहु प्राण लएवि ॥^१

१३८ प्रघट्टके लेखकस्य भाषाविशेषस्य समादरं दृश्यते । प्रेताः परस्परं
कथयन्ति कस्यां भाषायां वक्तव्यमिति । तत्र कथयन्ति संस्कृतभाषायां वार्तालापो
नहि युज्यते, यतः तत्र—

“अण्येय-पय-समास णिवाओवसगग विभत्तिंलिग परियप्पणा कुवियप्प सय
दुग्गमं दुज्जण हिययं पिव विसमं”

दुर्जनहृदयमिव संस्कृतभाषामभिधायोद्योतनेन संस्कृतभाषाया काठिन्यं
प्रकटितम् । संस्कृतभाषायाम् अनेकेषां पदानां समासानां निपातानामुपसर्गानां
विभक्तीनां लिङ्गानां च योजनं विषमं भवति । विद्यापतिनाप्युक्तम्—

‘सकय वयणा बहुअ न भावइ’ कवीरेणापि ‘संस्कृतभाषा कूपजल, इति
प्रेताः कथयन्ति प्रकृतभाषायामपि वार्तालापो नेष्टः यतः, ।

सयलकलाकलावमालाजलकल्लोलसंकुलं लोयवुत्तांतं महोमहिमहापुरिस
महणुगयामय णीसंदबिन्दुसन्होहसंघडिय एक्के कम-वण्णु-पय णाणारूव विरयणा
सहं सज्जणवयणं पिव सुह संगयं ।^२

प्राकृतभाषा सज्जन वचनमिव सुखसंगतं भवतीत्युक्त्वा प्राकृतस्य वैशिष्ट्यं
वर्णयति कविः । राजशेखरेणाप्युक्तं कर्पूरमञ्जर्याम्—

अमियं पाडअ कव्वं पडिडं अ जे ण जाणंति ।

कामस्स तत्त तंती कुणंति कह ण लज्जंति ॥

१. ९५ द्रष्टव्यम् ।

२. § १३८ प्रघट्टके ।

कुवलयमालाकादम्बर्योस्तुलनात्मकमध्ययनम् : १०३

तथैव । कादम्बर्याः कथाया स्रोतः यथा गुणाढ्यकृतायां बृहत्कथायां समुपलभ्यते
 तथैव कुवलयमालाया अपि । किन्तु गुणाढ्यकृता कथा तु पैशाच्यामासीत् ।
 अधुना सोमदेवकृतकथासरित्सागरे अस्याः कथायाः कानिचित् लक्षणानि
 दृश्यन्ते ।^१ कथासरित्सागरस्य कुवलयमालायाश्च तुलनात्मकमध्ययनं न ह्यत्र विवक्षित
 मिति शम् ।

१. कथासरित्सागरस्योन्वष्टितमे तरङ्गे द्रष्टव्यम् मकरन्दिकोपाख्यानम् ।

“कालिदासानुशीलन”—विषय

समुपलब्धाः काश्चन सम्मतयः

[अस्मच्छोधपत्रमागधस्य प्रथमोदयकालिदासानुशीलनाङ्ककृते देशविदेशेभ्यो बह्व्यः सम्मतयोऽस्माकं सन्निधावागताः सन्ति, परं स्थानाभावादत्र काश्चनैव सुधीवृन्दानामवलोकनार्थं दीयन्ते]

‘मागध’-शोधवाङ्मयस्य कालिदासानुशीलननामकोऽङ्कोऽधिगतः । एतस्य वस्तुचयने भवद्भिः महान् श्रमो विहितः । इह लन्दने—(London) मम मित्रवर्गरेषु ग्रन्थोऽत्यर्थं प्रशंसितः । ते सर्वेऽस्य मुद्रणं स्वच्छतां सामग्रीञ्च परमोत्कृष्टां मन्यन्ते । भारतवर्षतः प्रकाशिताः पत्रपत्रिकाः भवत्पत्रश्रेण्यां मया नोपलब्धाः । अहमेतदतिमुन्दरप्रकाशनकृते भवद्विश्वविद्यालयस्योपकुलपतये भवत्कालेजप्राचार्य-महोदयाय चानेकसाधुवादान् प्रयच्छामि । कृपया मत्सन्निधावस्याग्निमाङ्गं संप्रेष्याहं कृतार्थनीयः । ममैतत्संदेशोऽप्युपकुलपतये प्राचार्याय च निवेदनीयः ।

(डा०) प्रेमशरण

University of Ediburgh

मागधं दृष्ट्वा प्रसन्नं मे चेतः । षाण्मासिकं संस्कृतशोधवाङ्मयमयमिदं प्रथमपुष्पत्वेन कालिदासानुशीलनं क्रोडीकरोत्यहो निर्णयचातुरी, व्यवस्थापकगोष्ठ्याः । सुन्दरोऽयं प्रथमः पादन्यासः । लेखानाञ्च सर्वत्र वैशिष्ट्यं विद्यते । नवीनदृष्टिं समुन्मीलयतामिति चिरायुष्ट्वं कामयमानो मागधानाम् ।

अध्यक्ष :

(डा०) सिद्धेश्वर भट्टाचार्यः

संस्कृत एवं पालिविभागः एम्० ए०, आचार्य, पी-एच्० डी०, डी० लिट्० हिन्दुविश्वविद्यालयः, वाराणसी ।

भवदीयं मागधं प्राप्तमस्माभिः । अस्य सामग्री-सौष्ठवेन रूपसौन्दर्येण च सर्वे वयं मुग्धा एव । विवरणपुरस्सरं समीक्षणं सागरिकायाः चतुर्थाङ्के प्रकाशितं भविष्यति । अस्य ग्रन्थस्य सफलं सुदीर्घजीवनं कामयमानाः वयम् ।

(डा०) रामजी उपाध्यायः

एम्० ए०, डी० फिल्ड्०, डी-लिट्०

अध्यक्षः, संस्कृतविभागः, सागर विश्वविद्यालयः, सागर

१०६ : मागधम्

‘मागधम्’ शोधपत्र का ‘कालिदासानुशीलन’ अंक प्राप्त हुआ। कृपाके लिए धन्यवाद। कालिदासके जीवन एवं कृतित्व के सम्बन्ध में अधिकारी विद्वानों द्वारा इस अंकमें अनेक रूपों में प्रकाश डाला गया है।

सम्पादकीय में महाकविके विषयमें वाग्विशेष अत्यन्त रोचक लगा। उसमें विभिन्न इतिहासकारोंके विचारोंका परिचय दिया गया है। विविध ललित कलाओं का आलेखन तथा संवर्द्धन महाकवि कालिदासकी विशेषता है। उनके द्वारा वर्णित कमलवाची शब्दों तथा अन्य पुष्पोंकी सूची उपयोगी है। मगध देशका जो वर्णन कालिदासने किया है, उसका चित्रण मनोरञ्जक है।

आशा है, ‘मागधम्’ अपने उद्देश्यमें सफल होगा और इसी प्रकार सुन्दर रूपमें शोधपूर्ण सामग्री प्रस्तुत करता रहेगा। इस वाङ्मयके प्रकाशनमें सहयोग देनेवाले विश्वविद्यालय के उपकुलपति श्लाघ्य हैं, जिनकी प्रेरणासे संस्कृतमें इतना महत्त्वपूर्ण कार्य हो रहा है। मैं सम्पादक और प्रकाशक को भी हार्दिक साधुवाद देता हूँ।

कृष्णदत्त वाजपेयी

कलासंकाय अध्यक्ष, सागर विश्वविद्यालय, सागर,

“पत्रिकायां कालिदाससम्बन्धिलेखानां चयनं परमकुशलतया विद्वत्तया च कृतमस्ति तथा प्रचुरा नवीना सामग्री प्रस्तुता विद्यते। एतत्सफलप्रकाशनार्थं भवतां हार्दिकमभिनन्दनमस्ति। वयं विश्वविद्यालयस्योपकुलपतये महाविद्यालयस्य प्राचार्यमहोदयाय च धन्यवादान् वितरामो यैरेतत्कार्यसम्पादनाय संस्कृत-प्राकृत-विभागाय प्रेरणा दत्ता।”

(डा.) हीरालाल जैन:

एम्० ए०, एल. एल. बी, डी० लिट०,

अध्यक्ष: एवं आचार्य: संस्कृत-प्राकृत-पालि-विभाग:

जबलपुर-विश्वविद्यालय:, जबलपुरम्।

‘मागधम्’ का कालिदासानुशीलन ग्रन्थ मिला। पत्रिका बहिरंग और अन्त-रंग दोनों दृष्टियों से सुन्दर है। कालिदासके सम्बन्धमें जितनी सामग्री इस ग्रन्थमें सञ्चित की गयी है, उतनी अन्यत्र नहीं मिलती। मुझे कालिदासका सौन्दर्य-दर्शन और मगधदेश विशेष पसन्द आए। मैं इस सुन्दर ग्रन्थके लिए विश्वविद्यालयके उपकुलपति और कालेजके प्राचार्यको हार्दिक साधुवाद देता हूँ। संस्कृत वाङ्मय की अभिवृद्धिमें आपका योगदान श्लाघ्य है।

दलसुख मालवणिया

डायरेक्टर, एल. डी. रिसर्च इन्स्टीट्यूट,

अहमदाबाद

“कालिदासानुशीलन”—विषये समुपलब्धा: काश्चन सम्मतय: : १०७

‘मागधं’ पत्रस्य कालिदासानुशीलनाङ्क उपलब्धः सरलभाषया रोचकविषयेण चाहमतिप्रभावितोऽस्मि । एतत्सदृशवाङ्मयेनैव संस्कृतसाहित्यस्याभ्युत्थानं संभाव्यते । मयैषोऽङ्क आद्योपान्तमधीतः । ‘पुनर्भूतले भातु कविकालिदासः’ पद्येनाहं भावविह्वलो जातः कतिपयक्षणेभ्यश्च शारदाराधनायां संलग्नोऽभवम् ।

अङ्केऽस्मिन् नवीनदृष्ट्या लिखिताः निबन्धाः शोधार्थिभ्यः न केवलाः परमोपयोगिन एव प्रत्युतशोधनिर्देशका अपि सन्ति । मह्यं प्राचार्यलिखितः कालिदास-स्यार्थिकविचारो निबन्धोऽधिकमरोचत ।

एकार्थशास्त्रदृष्ट्या परमहंसरायेण कालिदासवाङ्मयस्य विश्लेषणं कृतम् । अहमेतन्निबन्धकृते प्राचार्यमहोदयाय धन्यवादान् प्रयच्छामि ।

‘प्राचीनकुलपतीनां परम्परा’ नामकनिबन्धेनाप्यहं परं प्रभावितोऽस्मि । “विक्रमोर्वशीयनाटकस्य प्राकृतपद्यानां मूल्याङ्कनम्’ निबन्धोऽपि महत्वपूर्णः प्रतिभाति । अहं मागधपरिवाराय साधुवादं प्रहिणोमि ।

(डा०) वी० एम्० कुलकर्णी

एम० ए०, पी० एच् डी०

अध्यक्ष-संस्कृतविभागः, इस्माइल्यूसुफकालेज,
योगेश्वरी, बम्बई

‘मागधम्’ का कालिदासानुशीलन नामक ग्रन्थ मिला । इस ग्रन्थ के सभी निबन्ध शोधपूर्ण और उपयोगी हैं । मैं कालिदास का विशेष प्रेमी हूँ । मुझे इसमें साहित्यिक और सांस्कृतिक विपुल सामग्री प्राप्त हुई है । मैं इस गौरवपूर्ण प्रकाशन के लिए मागधविश्वविद्यालय के कुलपति एवं अन्य सहयोगियों को धन्यवाद देता हूँ ।

श्रीधर वासुदेव सोहनी

आई० सी० एस०

मुख्यसचिव, बिहारराज्य, पटना,

“मागधं” प्रथमोदयं कालिदासानुशीलननाम्नाविकृष्टं समद्राक्षम् । पत्रं परमोपयोगि पठनीयञ्चास्ति । अहं सम्पादकाय प्रकाशकाय च धन्यवादान् वितरामि ।

ए० एस् वेंकटनाथम् ।

Oriental Pandit Deptt of Sanskrit
Manas Gangotree, Mysore. 6

कालिदासानुशीलनमधीतम् । अयं ग्रन्थः विविधैः पाण्डित्यपूर्णनिबन्धैर्विभूषितः पण्डितानां छात्राणाञ्च कृते पठनीयः परमोपयोगी च विद्यते ।

पडाल ब्रह्मरेड्डी,

संस्कृतविभागाध्यक्षः बडलूरु, आन्ध्रप्रदेश,

१०८ : मागधम्

अनवद्येन गद्येन पद्यैश्चावद्यवर्जितैः,
भ्राजितं मागधं नित्यं भ्राजतां भुवि सन्ततम् ।

पञ्चालालसाहित्याचार्यः

अध्यक्षः, साहित्यविभागः, वर्णीसंस्कृतमहाविद्यालयः
सागर

अतन्द्राभरणं ज्योतिश्चन्द्रालोकमनोहरम्,
कस्य नो नयनानन्दो जायते वीक्ष्य “मागधम्”

महाकविः केदारनाथमिश्रः ‘प्रभात’
इलावर्त्त, रामकृष्ण एवेन्यू, पटना

वाराणस्यां संस्कृतविद्वत्सु निवसतो मम त्रिशद्वर्षाणि व्यतीतानि । संस्कृत-
वाङ्मयस्याध्येतृत्वेनानेकसंस्कृतपत्र-पत्रिका मयाधीताः । परन्त्वद्य यावत् मागधस्य
कालिदासानुशीलनाङ्कसदृशं न किमपि पत्रं मयाधिगतम् । अहं निजाध्ययनाधारेण
बलपूर्वकं वक्तुं शक्नोमि यदस्य पत्रस्य सामग्री नूतना शोधपूर्णा च वर्तते । अस्य
पत्रस्यैका प्रमुखविशेषतेयमस्ति यदेतस्य भाषाशैली वस्तुत एतादृशी मनोहारिणी
वर्तते यदस्य निबन्धानां पठनारम्भे कृतेऽन्तं विनान्तः न विरमति । अहमेतादृश-
शोधपूर्णपत्रप्रकाशनकृते मागधविश्वविद्यालयाधिकारिभ्योऽनेकधन्यवादान् प्रहिणोमि ।

कैलाशचन्द्रशास्त्री

प्राचार्यः

स्याद्वादमहाविद्यालयः भदौनी, वाराणसी

‘मागधम्’ प्राप्त हुआ । बहुत सुन्दर है । विषयों की प्रतिपादनशैली उत्तम है ।
अन्तमें आपका ‘सम्पादकीयम्’ विस्तृत एवं सारगर्भित है । ऐसे शोधपूर्ण संस्कृत
पत्रोंसे संस्कृत वाङ्मय की समृद्धि बढ़ेगी । आप भारतवर्ष के कर्मठ-व्यक्ति हैं ।
आपको शतशः धन्यवाद है । मैं आपके ‘मागधम्’ की समुन्नति चाहता हूँ ।

विश्वनाथ शास्त्री

प्रिंसिपल संस्कृत महाविद्यालय,
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी

श्रीमद्भिद्विद्वत्प्रवरैः सहृदयसुहृद्वरैः पं० दरबारीलालकोठियामहाभागैरुपा-
यनीकृतं संस्कृत-प्राकृतविभागस्य संस्कृतशोधवाङ्मयस्य प्रथमोदय ‘मागध’ मित्य-
भिधं सम्मुद्रितम्पुस्तकमध्यगच्छम् ।

तलिललक्षयिषयाऽक्षिलक्ष्यतामुपेयुषि तस्मिन् सरस-भावगर्भयाऽस्खलित-सरल

“कालिदासानुशीलन” — विषये समुपलब्धाः काश्चन सम्मतयः : १०९

भापया ग्रथिताननुसन्धानपूर्णान् प्रबन्धान् साभिनिवेशं दशं दशं, तन्मर्म च ध्यायं
ध्यायं सर्वानपि तान् यथावकाशमपीपठम् ।

तेषु च कालिदासीयार्थनीतेः अनुसन्धानपूर्वकः ससन्दर्भः लिखितः प्राचार्यस्य
प्रबन्धः, अथ च सामाजिकोन्नावचपरिस्थितेः सञ्जिघृक्षया कविकुलगुरोः काव्यान्यनु-
शीलयतो डॉ० नेमिचन्द्रशास्त्रिमहाशयस्य निबन्धः, तथैव मालविकाग्निमित्रे विदूषकस्य
व्यक्तित्वविश्लेषणात्मको लेखश्चेति त्रयोऽपि पथप्रदर्शका भवितुमर्हन्त्यनुसन्धित्सूनाम् ।
अन्येऽपि लेखा अन्वेषणपरायणानाम्परमोपकारिणः सन्तीत्यत्र नास्ति संशीतिः ।

अनुसन्धानकार्योपकारिणीयम्पत्रिका सत्यमेवाऽनितरसाधारणीति वक्तुमह-
महमिकया त्वरते मामकं वचः ।

कुम्भेपयोधिः इत्याभाणकं चरितार्थीकृतं सम्पादन-नैपुणीभावहता सम्पादकेनेति
वदतो मोमुदीति मे हृदयम् ।

अस्योपादेयतायां मा भूत् लेशतोऽपि संशयः शारदाऽऽराधनतत्पराणां सुर
भारती-सुधा सेविनामितिभृशमनुरोधम्प्रकटयितुं तोषं तोषं स्वान्तं मा मुखरीकरो
तीति शम् ।

गजाननशास्त्री
मुसल गाँवरः
हि० वि० काशी

श्री कोठियाविबुधवरेण समर्पितं ह्यः सम्प्राप्य मागधमगाधगुणाभिरामम् ।

स्तोतुं प्रवृत्तमिव सत्कविकालिदासं वीक्ष्य प्रमोदमतुलं हृदि धारयामि ॥ १ ॥

प्राचार्यः सगणो गुणैकनिलयं प्रस्तूय सन्मागधं-

काव्यालोचनचातुरीमभिनवामुद्धोषयन् भ्राजते

इत्थं स्वस्थपरम्परां सुरगिरो भक्तेषु सम्पादयन्

आलस्यं द्रुतमुज्झितुं सुमनसामेष क्रमो वर्धताम् ॥ २ ॥

उद्यानानि पुरातनानि च नवान्याभान्ति दैव्या गिरो-

हन्त ! स्फूर्तिहरश्चिरेण शिशिरः सन्तिष्ठतेऽत्राधुना ।

आरारण्योपवने परं मधुरिमोद्गारान्मधो मागधं-

पुण्यं पुण्यवतां मनोनयनयोरानन्दसंवर्धनम् ॥ ३ ॥

आकारेण मनोरमं, गुणगुणैर्लोत्तरं, सौरभै-

र्भव्यं, मञ्जुमरन्दबिन्दुनिकरैरास्वादनीयं सदा-

मुग्धं किञ्चन मागधाख्यकुसुमं विद्वन्मिलिन्दोत्सवे

बन्धं स्थानमुपेय्यतीति हृदये जाता प्रतीतिर्दृढा ॥ ४ ॥

अन्योऽन्यमत्सरमलीमसखिन्नचित्तान्,

माद्यत्प्रमादविधुरीकृतसत्त्वयोगान्

विद्वज्जनान् कृतिरसान् विदधात्वजस्त्रं
श्री नेमिचन्द्रबुधवर्यकृतप्रयासः ॥ ५ ॥

रतिनाथज्ञा

प्राध्यापकः संस्कृतमहाविद्यालयस्य काशी—हिन्दू विश्वविद्यालयीयस्य

‘मागधम्’ इति नामकस्य गीर्वाणवाणीमयस्य प्रकाश्यं नीतस्य ग्रन्थस्य प्रथमोदयः मित्रवर्याणां श्रीमदमृतलालजैनमहानुभावानामनुग्रहाद् लब्धो मया दृष्टः । एष-ग्रन्थः श्रीमद्-रामनाथ पाठक—राजारामजैनमहानुभावानां साहाय्येन श्रीमद्भिर्नेमि-चन्द्रशास्त्रिभिः प्रकाशमानः आरास्थहरिप्रसाददासजैन महाविद्यालयस्य बाणभट्ट-परिषदः ।

अत्र प्रथमोदये कालिदासकविगुरोर्विषये विविधप्रकारकाश्चर्चाः समुल्लसन्ति । कालिदासस्य ग्रन्थरत्नानि भूयो भूयो पठितान्यपि मागधादोदयदर्शनेन सर्वथा नवीनतां यान्ति । अतः अस्योदयेन महान् सन्तोषोऽनुभूयते । महारम्भोऽयं सुरभारत्या अम्यु-दयान् कल्पमानो विदुषां मोदस्थानं संपद्यमानः संस्कृताध्ययनक्षेत्रे प्रविविक्षूणाम् महते उपकाराय इति मन्यमानो अस्य संभावकानाम् कल्याणं कामयमानः जगज्जननीं जानकीं प्रार्थयमानः साफल्यदाारम्भस्य अस्य संयोजकान् प्रेरकान् च सर्वान् अभिनन्दयामि ।

(डा०) सुभद्र ‘ज्ञा’,

एम-ए०, पी-एच० डी०, डी० लिट्०, वाराणसी

मागधशोधपत्रिकायाः कालिदासानुशीलनात्मकः प्रथमोदयोऽस्माभिरवलोकितः । प्राप्तश्चानेन परमानन्दप्राग्भारः । एतद्व्यवस्थापकेभ्यो भवद्भ्यः सर्वेभ्यः शोभन—निबन्धसंग्रहपूर्वकसमीचीनसंपादनमनोरममुद्रणादीनां कृते धन्यवादाः वितीर्यन्ते । आशासे चास्योत्तरोत्तरं श्रीवृद्धिर्भविष्यतीति । द्वितीयोदयस्य दर्शनार्थं मादृशा जना भृशं समुत्सुकाः ।

श्रीमतोऽनन्तदेव शर्मठकुरस्य

वैशालीविद्यापीठस्थस्य

‘मागधम्’ का ‘कालिदासानुशीलनम्’ प्रथमाङ्क प्राप्त कर मन अत्यन्त प्रमु-दित हुआ ।

मेरी जानकारीमें संस्कृत वाङ्मयका ऐसा अनुसंधानात्मक पत्र संस्कृत-जगत्में देखने में नहीं आया । महाकवि कालिदासपर जितना शोधचिन्तन प्रस्तुत अङ्कमें

“कालिदासानुशीलन”—विषये समुपलब्धाः काश्चन सम्मतयः : १११

प्राप्त है उतना और वैसा अन्यत्र दुर्लभ है। डा० परमहंस राय प्राचार्य; जैन कालेज, आराका "कालिदासस्यार्थिकविचारः" शीर्षक लेख जहाँ कालिदासके आर्थिक विचारों पर अच्छा एवं अभिनव प्रकाश डालता है और कितनी ही नयी जानकारी देता है वहाँ सम्पादक डा० नेमिचंद्र शास्त्रीका सम्पादकीय भी अत्यंत विद्वत्तापूर्ण और पुष्कल सामग्रीसे भरा पड़ा है। मेरा ख्याल है कि उनका यह सम्पादकीय कितने ही विद्वानों और कालिदास पर काम करनेवाले शोध-छात्रोंके लिए बहुत ही उपयोगी और पुष्कल सामग्री प्रदान करेगा।

(डा०) दरबारीलाल कोडिया

एम० ए०, आचार्य, पी-एच० डी०, वाराणसी

Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati

Dr. B. R. sharma.

F. N. thsv/misc/66-67

Director.

4 th Feb. 1967

Dear Dr. Shastri

Thank you very much for a copy of 'Magadham, the first issue of your journal dedicated to the studies on Kalidasa. I just had a cursory glance and found the articles are well written in a very good Sanskrit. The get up of the journal is good and the editor has taken sufficient care to edit it. creditably well.

Thanking you,

yours sincerely

B. R. Sharma.

संस्कृतशोधवाङ्मयस्य मागधस्य प्रथमोदयः संप्राप्तः। नवोदितं संस्कृतशोध-पत्रमिदं केवलं न नयनानन्दकरं, हृदयाह्लादकरञ्च परं ज्ञानसंवर्द्धनकरमपि विद्यते। अहं सर्वेभ्यः सहायकेभ्यः हृदयेनाभिन्दयामि पुनः पुनः। पत्रमिदं दृष्ट्वा मन्मनसि परमहर्षो जातः।

के० भुजबली शास्त्री

कर्णाटक विश्वविद्यालयः, धारवाड़ (मैसूर)

